

МАМАСОЛИ ЖУМАБОЕВ

ЎЗБЕК ВА ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

МАМАСОЛИ ЖУМАБОЕВ

ЎЗБЕК ВА ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлиги олий уқув юртларининг бошлангич таълим ва тарбиявий ишлар методикаси факультетлари талабалари учун дарслик сифатида тавсия этган

83.8я73

Ж87

Муҳаррир Саида Мирзааҳмедова

Жумабоев Мамасоли.

Ж 87 Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти: Олий ўқув юртларининг бошлангич таълим ва тарбиявий ишлар методикаси факультетлари талабалари учун дарслер. — Т.: “Ўзбекистон”, 2002. — 232 б.

ISBN 5-640-02970-6

Ҳар томонлама баркамол янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг бугунги кундаги энг муҳим вазифаларидан бири-дир. Бу борада бадиий адабиёт, айниқса, болалар адабиёти катта роль ўйнайди. М. Жумабоевнинг мазкур дарслиги “Кириш”, “Халқ оғзаки ижоди ва болалар китобхонлиги”, “Ўзбек болалар адабиёти”, “Чет эл болалар адабиёти” деб номланувчи бўлимлардан иборат.

Дарсликда ўзбек ва жаҳон болалар адабиётининг қўзга куринган ёзувчилари саралаб олинган. Қаламкашлар ва уларнинг ижодлари ҳақидаги материаллар ҳам жуда ихчам ва тушунарли беришган.

Дарслик бошлангич таълим ва тарбиявий ишлар факультетларининг талабаларига мўлжаллаб ёзилган. Лекин ундан ўзбек тили ва адабиёти, мактабгача таълим, дефектология факультетларининг талабалари ҳам фойдаланишлари мумкин.

ББК 83.8я73

№ 236-2001

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
Давлат кутубхонаси

Ж 4603000000-121 2002
М 351(04) 2001

186^у.

© “ЎЗБЕКИСТОН” нашриёти, 2002 й.

МУАЛЛИФДАН

Баркамол авлодни тарбиялаш мустақил Узбекистонимиз олдида турган энг муҳим вазифалардан бири бўлиб қолди. Бу борада бадиий адабиёт, айниқса, болалар адабиёти катта роль ўйнайди.

Бошланғич синфларда дарс берадиган ҳар бир муаллим болалар адабиётини нечоғлик яхши билса, ўзи билганини синфга — яъни ҳаётга татбиқ этса, демак, ёш авлодни комил инсон бўлиб камол топишига кўмак берган булали. Бунинг учун олий ўқув юртларида таълим оладиган оулажак бошланғич синф ўқитувчиларига замон руҳи бинан сугорилган, бугунги кун талабига тұла жавоб берадиган “Болалар адабиёти” дарслиги керак.

Мамлакатимиз Президенти И. А. Каримов Узбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида сўзланган нутқида эски қолипда, мустабид даврда ёзилган дарсликлардан фойдаланиб, эски мағкурадан халос бўлмасдан болаларимизни янгича фикрлашга ўргатолмаймиз, — деб Узбекистонимиз олимлари олдига янги дастур, қўлланма ва дарсликлар яратишдек масъулиятли вазифа қўйди.

Бу мутахассислик учун 1973 йилда чоп этилган “Узбек болалар адабиёти” мажмуаси эскирди, кўп мавзулар бугунги кун талабига жавоб бермайди. Шу сабабларга кура ушбу “Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти” дарслиги юзага келди. Биз ишда узундан-узоқ давр (йиллар) обзоридан чекиндик. Ўзбек ва жаҳон болалар адибларининг энг кўзга кўринганларини, асарлари кенг китобхонлар оммасига манзур бўлганларини дарсликка киритдик.

Дарслик аслида бошланғич синф муаллимлари тайёрланадиган факультет талabalariiga мўлжалланган. Аммо ундан она тили ва адабиёт, мактабгача таълим ҳамда дефектология факультетларининг талabalari ҳам фойдалашнишлари мумкин.

БОЛАЛАР АДАБИЁТИНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Болалар адабиёти сўз санъати ва тарбия воситасидир. Кичкинтолар учун ёзиладиган ҳар қандай бадиий асар уларниң ёш хусусиятлариға, савияяларига мос, кигобхонлар қалбида ўй-фикрлар уйғотадиган, ёрқин образларга бой, юксак гояларга, улкан ва порлоқ ишларга илҳомлантирадиган бўлиши зарур. Энг муҳими мавзулар тушунарли, содда ва қизиқарли тилда ифодаланиши керак.

Болалар адабиёти ёшларни имон-эътиқодли кишилар сифатида ва ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашда мустақил мамлакатимизнинг қудратли куролидир.

Фақат чинакам бадиий асарларгина болаларга кучли таъсир кўрсатиб, ана шу юксак талабларга жавоб беради. Шу сабабли бундай китоблар педагогик нуқтаи назардан ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Болалар китоби бу вазифани бажаришда бадиий тилга суюнади. Адабий асарнинг тили унинг гоявий мазмунини аниқ ва ифодали очиб бериш воситасидир. Яхши, аниқ, равон, образли, бой тил билан ёзилган асар ёзувчининг мақсад ва фикрларини кигобхонларга тез ва осон етказади.

Алишер Навоий “Маҳбуб-ул қулуб”да тилни “кўнгил хазинасининг қулфи”, деб таърифлайди. Буюк шоир кишиларни қисқа ва мазмунли, чуқур мантиқ билан сўзлашга чақиради. Бу талаб, шубҳасиз, болалар ёзувчиларига ҳам тааллуқлидир.

Болалар ёзувчиси содда, равон, қизиқарли ва мазмундор қилиб ёза билиши керак. Бунинг учун эса у халқ тилини пухта билиши лозим. Равон тил билан ёзилган бадиий асарлар кигобхоннинг нутқига ҳам катта таъсир кўрсатади, сўз бойлигини оширади.

Болалар ёзувчиларининг энг яхши китоблари ёш авлодни ҳаётга тұғри муносабатда бұлишга ўргатади, оналиёrimизга, мәжнатта мұхаббат, замонамизга садоқат рұхида тарбиялайди, уларни юртимизнинг муносиб фарзандлари бұлишга чақиради. Китоб боланинг дүнёқарашини шакллантиришга ёрдам беради, харakterини тарбиялайди. Илм-фанга мұхаббатини оширади. Китоб халқимизнинг үтмиши, илғор маданиятимиз, фан ва техникамиз ютуқлари билан таништиради, фахр-ифтихор түйгуларини үстиради.

Бугунги кунда қудратли қурол бұлған адабиётдан кенг фойдаланмай туриб, янги жамият қурувчисини ҳар томонлама етук инсон қилиб тарбиялаш мүмкін эмас.

Болалар китобхонлигини ўқувчиларнинг педагогик-психологик хусусиятларига күра қўйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Мактабгача таълим ёшидаги болалар китобхонлиги (2 ёшдан 7 ёшгача).

2. Мактаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги (7 ёшдан 11-12 ёшгача) .

3. Урта ва катта ёшдаги болалар китобхонлиги (13-14 ёшдан 15-17 ёшгача).

Мактабгача таълим ёшидаги болалар китобхонлиги.

Бу давр болалар китобхонлиги асосан ота-оналар ва тарбиячилар томонидан амалга оширилади. Ҳали ўқиш, ёзиш, чизиши

ни билмайдиган мактабгача таълим ёшидаги болалар дунё сирларидан бехабар бұладилар. Шунга қарамай, бизни құршаган оламни тезроқ билиб олишга, уни ўрганишга интиладилар. Бунда ота-оналар, боғчаларда эса тарбиячилар болаларга яқындан ёрдам беришлари, яъни уларга бадий асарлардан парчалар ўқиб беришлари лозим. Болаларга ўқиб бериладиган ҳар қандай асарнинг ҳажми қисқа, мазмуни содда бұлиши талаб этилади. Шунингдек, бундай китобларнинг расмлари ранг-баранг, ҳарфлари эса йирик-йирик бұлиши мақсаддаға мувофиқ.

Мактабгача таълим ёшидаги болалар тинглайдиган асарларнинг күңчилигини әртак, құшиқ, топишишмоқ, мақол, тез айтиш каби халқ оғзаки ижоди асарлари ташкил этиади. Бундан ташқары ёзувчилар яратған ва юқоридаги та-

лабларга тұла-тұқис жавоб берадиган асарлар ҳам мактаб-гача таълим ёшидаги болалар учун құл келади. Аммо шу нарсаны ҳам таъкидлаб үтиш керакки, болалар учун ижод қиладиган қалам соҳиби ҳаётдаги муҳим, характерли воқеа ва ҳодисаларни бадиий образлар орқали болалар нұтқига хос тилда, уларнинг ёши, руҳияти ва савиясига мувофиқ равища тасвирилаши лозим.

Болалар шоири Анвар Обиджон үзининг “Сұхбат” деган шеърида болалар яхши құрадиган ғозлар түғрисида сүз юритади. Маълумки, болалар жониворлар, хусусан қушларга илк ёшларидан бошлаб қизиқадилар. Шу жиҳатдан қарайдиган бұлсак, “Сұхбат” бола ҳаётида муҳим роль үйнайди. Воқеа жуда оддий ва содда. Үзаро суҳбатдан маълум бұладики, ғозларнинг қорни оч, уларни боқиши керак. Буни шоир үйин воситасида ифода этади:

- Ғозлар, бир сүз дейсизми?
- Fa, fa-fa!
- Тотли сули ейсизми?
- Ҳа, ҳа-ҳа
- Нега патни силайсиз?
- Fоk, foқ-foқ.
- Мендан нима тилайсиз?
- Boқ, boқ, boқ!

Бу хилдаги шеърлар кичкінтоларни мустақил фикрлашга, турмуш таассуротларини түплаб, улардан холоса чиқаришга үргатади.

Болаларнинг, айниқса, жажжи қызчаларнинг севимли машғулотларидан бири құғирчоқ үйнашдир. Йүлдош Сулаймоннинг “Құғирчоқ” шеърида құғирчоқтарни асрабавайлаш, оддий бир үйинчоқ воситасида катталарнинг меҳнатини әззозлаш масаласи үртага ташланади:

Күёш билан тенг туриб,
Озода кийинтириб,
Сенга тақамиз маржон,
Құғирчоқ, құғирчоқжон.
Құлдан құймаймиз сира,
Юқтирмаймиз гард, шира.
Овунчоқсан бизларга,
Құғирчоқсан бизларга.

Ҳар қандай ёзувчи мактабгача таълим ёшидаги болаларга үқиб бериладиган асар тилининг бадий жиҳатдан пухта-пишиқлигига, тушунарли, аниқ ва равонлигига алоҳида эътибор беради. Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган асарлар ҳаёт ҳақида муайян тасаввур бериши билан оирга завқ-шавқ бағишлайди. Масалан, Шукур Саъдулланинг “Лола ва мушук” шеърини олиб кўрайлик. Бу асар жуда оддий. Мисралари ҳам содда. Аммо у бир үқищдаёқ кичкинтой меҳрини ўзига тортади, уни барвақт туришга, ювениб-таранишга, озода, покиза бўлишга ўргатади. Уй ҳайвонларига, жониворларига меҳрибон, фамхўрликлари-ни оширади. Мана шеърни үқиб кўринг:

Мен Лоламан, Лоламан,
Озода қиз бўламан.
Эрта билан тураман,
Юз-қўлимни юваман.
Мушугим бор қора мош,
Ўзи жудаям ювош
Мендан олдин туради,
Юз-қўлини ювади.

Хулоса қилиб айтганда, болалар үzlари тинглаган асарлари ёрдамида аста-секин атроф-муҳит билан танишадигар, она-юрга меҳр-оқибатли бўлишни, табиатни асрани, меҳнатни севишни ўрганадилар.

Макиаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги

Бу ёшдаги болалар китобхонлиги аввалгисидан бир оз фарқ қиласди. Бу фарқ болаларнинг

сии ва билим савияси билан боғлиқ. Мактабгача таълим синидаги болалар асосан тарбиячилари, ота-оналари ёрдамида бадий асарлар билан танишсалар, бошланғич синф үқувчилари бу ишни мустақил бажарадилар. Мустақиллик уларга ишонч ва завқ-шавқ бағишлайди.

Бу ёшдаги болаларни теварак-атрофдаги турли воқеа-ҳодисалар ниҳоятда қизиқтиради. Уларнинг бизни курсаган олам ҳақидаги саволларига бадий асарларда мұфиссал жавоб берилгандар.

11-12 ёшдаги болалар сеҳрли-фантастик эртак, саргуланги, ҳикоя, қисса ва достонларни севиб үқийдилар. Ол-юёрнини “Фазогир чумоли” (эртак-қисса), Анвар Обид-

жоннинг “Даҳшатли Мешполвон” (эртак-қисса), Куддус Муҳаммадийнинг “Эркинжон ойга чиқибди” (достон), Юсуф Шомансурнинг “Ойдан келган болалар” (достон) каби асарлари шу ёшдаги болаларга мұлжаллаб ёзилған.

Үрта ва катта ёшдаги болалар китобхонлиги

Бу ёшдаги болалар үзләри мустақил равишида китоб ўқиб қолмай, балки ўқиган китоблари-

даги қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолашга ўрганадилар, зарурат бўлса улар курсатган мардлик ва жасоратларни тақрорлашга ҳозирланадилар.

Бу ёшдаги болаларга ҳалқимизнинг шоңли тарихи, бугунги ҳаёти ҳақида ёзилған турли жанрдаги асарларни тавсия этиш мумкин. “Широқ”, “Тўмарис” каби афсоналар билан бирга, Ойбек, Faфур Fулом, Зафар Диёр, Куддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир, Ш. Саъдулла, А. Обиджон, Т. Адашбоев ва бошқаларнинг замонавий мавзудаги энг яхши асарлари муҳим тарбиявий аҳамият касб этади.

Жаҳон болалар адбиётининг А. С. Пушкин, Л. Толстой, С. Сервантес, Д. Дефо, Ж. Свифт, Э. Войнич, К. Чуковский, С. Я. Маршак каби намояндалари яратган асарлар болалар дунёқарашини шакллантиришга ижобий таъсир курсатади.

Куриб ўтганимиздек, болалар адабиёти үзига хос хусусиятлари билан қатталар адабиётидан фарқ қиласиди. Зотан, болалар ёзувчиси дунё воқеаларини болалар тасаввури, тушунчасини назарда тутиб тасвиirlайди. Шу орқали кичкентойларни олға интилишга чақиради, ҳаётни чуқур англашга ва севишга ёрдам беради.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ВА БОЛАЛАР КИТОБХОНЛИГИ

Фольклор ҳамма замонларда ҳам ижод сарчашмаси ҳисобланиб келади. Шунинг учун ҳам, инсоният алла, қўшиқлар, афсоналар, эртак ва достонларда үзининг юксак орзу-умидлари, завқ-шавқи-ю курашларини ифодалаган. Халқ оғзаки ижоди үзининг мазмунан ранг-баранглиги, юксак ғоялар билан йўғрилганлиги, халқ турмуши, меҳнати, хуллас халқ ҳаётининг барча томонлари билан узвий боғлиқлиги билан ҳам ғоятда эътиборлидир.

Болалар фольклори күпинча катталар томонидан ижод қилинади (алла), баъзи ҳолларда болалар ўз ўйинчоқлари асосида ўзлари ҳам алла, қўшиқ ва овутмачоқлар тўқийилар. Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб фақат яхши тарбияни тарғиб қиласди. Болалар халқ оғзаки ижодининг педагогика билан боғланиши алладан бошланади.

Алла

Халқ оғзаки ижодининг энг ривожланган жанрларидан бири алладир. Алла болалар бешикдалигида, ҳали тили чиқмасданоқ айтилади. Бошқача айтганда, бешик қушиғи бўнга она сути билан киради.

Аллалар поэтик жиҳатдан ҳам, оналарнинг ички туйғувири баёни сифатида ҳам халқ ижодининг бўлак турларидан ажралиб туради. Уларни боланинг онаси ёки тарбиячиси айтиади (она, энага, кекса оналар, баъзан оталар томонидан ҳам айтилади). Аллалар болани овутиш, ухлатиш учун майин оҳангда ижро қилинади.

Онанинг юракдан айтган қуидаги алласида бола образи қисқа, аммо чуқур мазмунли сўзлар ёрдамида ифоданинади:

Алла болам, алла.
Жоним болам, алла,
Икки қўзим алла,
Ширин сўзим алла.
Алла болам, баҳти бор,
Ҳар нарсанинг вақти бор,
Жоним болам, алла,
Ширин болам, алла,
Икки қўзим алла.

Аллада яхши тарбия кўрган бола жамоат ўртасида, тўй-томушаларда ота-онанинг обрўйи, унинг шуҳрати сифатида таърифланади. Шунингдек, боланинг тўғри тарбияининида ота-онанинг роли катта эканлиги кўрсатилади. Бола ёқимли қўшиқлар оҳангини осонгина ўрганиб олалаш. Алла болага завқ бағишлиайди, маънавий-тарбиявий озукга беради.

Ёт, болам, ухла, қўзим,
Уйларда ўчди чироқ.

Ухлар асаларилар,
Ухлар балиқлар тинчроқ.
Кўкда ой ярқирайди,
Деразадан қарайди.
Кўзларинг юмгин қўзим,
Ёт, қувончим, қундузим,
Алла, алла.

Сув сепгандек, уйлар тинч
Қоронғи ҳужралар тинч.
Ҳеч дарвоза тиқ этмас,
Сичқон ухлар, миқ этмас.
Кимдир оҳ тортса, унда
Не ишимиз бор унда?
Кўзларинг юмгин, қўзим,
Овунчогим, қундузим!

Алла, алла.

Күшчам фамсиз яшайди,
Унинг ҳар дам вақти чоғ.
Шириналликлар мұлу күл,
Күпдир қызиқ ўйинчоқ.
Бари сангадир, қўзим!
Йиғлама ҳеч юлдузим!
Бахтиёр ўғсин умринг!
Ёт, қувончим, қундузим!

Алла, алла.

Алла, алла, аллаё.

Ухла, қўзим, аллаё.
Юм кўзингни юлдузим,
Юм-юм кўзингни, қундузим!

Халқ оғзаки ижодида мақоллар- нинг ўзига хос ўрни бор. У халқ-

Мақоллар нинг, бир неча авлодларнинг ақлу фаросати ҳамда турмуш тажрибасининг якуни, улар донишмандлигининг маҳсулидир. Бола таълим-тарбиясида мақолларнинг ўрни катта. Мақоллар она-ватанни севишга, унинг ҳар бир қарич ери учун курашга (“Юрт қўрисанг ӯзарсан, қўrimасанг тўзарсан”); қасб-хунар эгаси бўлишга (“Йигит кишига етмиш ҳунар ҳам оз”); аҳил бўлиб меҳнат қилишга (“Кўпчилик қўлда унум куи”); тўғри сўз ва ҳалол кишилар бўлиб камол топишга (“Эгри озади, тўғри ўзади”); яхши одоб ва олижаноб хулқди бўлишга (“Одоб бозорда сотилмас”, “Ялқовликининг охири-хўрлик”) чақиради. Масалан:

Она юртинг омон бўлса,
Рангу-рўйинг сомон бўлмас.

Меҳнатсиз роҳат йўқ.

Эгри озади, тўғри узади.

Бошингга қилич келса ҳам, рост гапир.

Кўзинг оғриса, қўлингни тий,
Ичинг оғриса, нафсингни тий.

Одамнинг юзига боқма, сўзига боқ.

Бирликсиз куч бўлмас.

Юзим оқ бўлсин десанг, ишингни тўғри қил.

Гонишмоқлар

Топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг болаларни ўйлашга, тоғириликка ўргатувчи қадимий жанрларидан биридир. Ҳар шир топишмоқ замирида “ким?”, “нима?” сўроқларига ширин жавоб ётади. Ҳар бир топишмоқ уни яратган халқнинг ҳаёти, урф-одати, ўзига хос расм-руслари билан юлиқ ҳолда бўлиб, болалар ўртасида кенг тарқалган.

Масалан:

Тунда кўриб, чўғ дейсан,
Тонгда туриб, йўқ дейсан.

(Юлдуз)

Керагида сувга отасан,
Қимирлашин пойлаб ётасан.

(Қармоқ).

Қўшалоқ товоқ,
Ичи тўла ёғ.

(Ёнғоқ).

Тез айтиш

Тез айтишлар оғзаки нутқ маш-
қи булиб, кичик ёшдаги бола-
ларда маълум товушларни тўғри ва оҳангдор талаффуз
қилиш кўнікмаларини орттиради. Бу жанрга мансуб асар-
лар болаларни бийрон сўзлашга ўргатиш билан бирга, улар-
га эстетик завқ беради, фикрлаш қобилиятларини ўстира-
ди, хотираларини мустаҳкамлайди.

Масалан:

Олти жуфт оқ чинни чойнакка тўрт жуфт кўк қопқоқ,
тўрт жуфт кўк чинни чойнакка олти жуфт оқ қопқоқ ёнса
бўладими?

Курилишга терак керак,
Демак, экмоқ керак терак.

Толиб турупни тарозида тортиб топширди.

Оқ чойнакка оқ қопқоқ, кўк чойнакка кўк қопқоқ.

Олтин ўтлоқ — от ўтлоқ.

Эртаклар

Халқ оғзаки поэтик ижодидаги
энг бой ва ранг-баранг жанрлар-
дан бири эртакдир. Халқ томонидан яратилган кўплаб
эртакларда болаларнинг ўзига хос ҳаёти четлаб ўтилмаган.
Ҳатто, турли ёшдаги болалар учун жуда кўп маҳсус эртак-
лар яратилган.

Эртакнинг муҳим хусусиятларидан бири унинг ҳами-
ша халқ ҳаёти, кураши, тарихи, руҳий олами, дунёқара-
ши, урф-одатлари билан чамбарчас боғланиши, инсонларга
ахлоқий ва маънавий йўлдош булиб келишидадир. Эртак-
лар инсоннинг маънавий ва жисмоний кучига ишонч руҳи
билан сугорилган булиб, ижобий кучлар табиат ва ижти-
моий ҳаётда ўзига душман бўлган кучларга қарши кураш-
да доимо ғолиб чиқади. Халқ эртакларида уни яратувчи-
ларнинг дунёқараши, ахлоқ нормалари ва бошқа ижтимоий
муҳим масалалар одилона ҳал этилади. Эртаклар содда
ва тушунарли бўлгани учун ҳар қандай китобхонга тез етиб
боради. Улар орқали ҳам инсоннинг ижтимоий ахлоқ нормалари шаклланади. Бу ҳол, айниқса, ҳайвонлар ҳақидаги
эртакда акс этган. Ўтмишда яратилган эртакларда халқчи-
лик кураши ўзининг ҳаққоний бадиий ифодасини тон-

тандир. Халқнинг келажакка бўлган ишончи, адолатнинг адолатсизлик устидан ғалабаси, ёруғликнинг зулматни сиғиши, озод ва баҳтиёр ҳаётга эришиш гоялари ёрқин образлар орқали тасвирланган.

Халқ эргакларида эл-юртни кўз қорачифидай авайлаб сақловчи ажойиб қаҳрамонлар улуғланади; аёлларнинг ҳақ-хуқуқлари ҳимоя қилинади; узоқ масофалар яқин қилинади; кишилар характеристидаги ярамас одатлар, номаъқул иллатлар танқид остига олинади; мардлик, эпчиллик, довюраклик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, вафодорлик, сахийлик гоялари улуғланади.

Халқ эртаклари ўз хусусиятларига кўра бир неча турга булинади: ҳаётий эртаклар, ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар, сехрли-афсонавий эртаклар, ижтимоий-маиший эртаклар.

Мактабгача таълим ёшидаги болаларга ўқиб, ҳикоя қилиб бериладиган ёртаклар

Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртакларнинг ҳажми қисқа, мазмуни содда бўлади. Аввал эслатиб ўтганимиздек бу ёшдаги болалар ҳали олам нима

жанлигини билмайдилар. Шунинг учун бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртаклар табиат, ҳайвонот олами, дўстлик, меҳнат аҳли, жамоа, одоб-ахлоқ түғрисида бўлиши фойдадан ҳоли бўлмайди.

Бу давр болаларига “Чивинбой”, “Қизганчиқт ит”, “Туяқуш билан қоплон”, “Мақтанчоқ қуён”, “Росттўй бола”, “Ариларнинг газаби”, “Тулки билан турна”, “Шолғом”, “Кумурсқа”, “Каптар совғаси” каби эртакларни ўқиб бериш фойдадан ҳоли бўлмайди.

Боғча тарбиячилари ва ота-оналар олдида турадиган ишлардан энг муҳими кичкитойларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялашдир. Бу тарбияда алоҳида аҳамият касб этиди. Шунинг учун ҳам болани ёшлигидан бошлаб бир ишга ургатиш, кичкина вақтиданоқ унга бир юмуш бериб, иш қилишга одатлантириш лозим. Тили чиқиб, у ерга, бу ерга юра бошлаган вақтида ҳам болага бирор иш бериш лозим. Унга бериладиган бу иш аҳамиятсиз, ҳатто “иш” номи беришга лоинқ бўлмаса ҳам, ундан келадиган фойда зурдир. Чунки ундан ишилар болани ишни севишта ўргатади.

Бола боғчага бориб юрганидаёқ ўсиб, улғайиб яшанинг асоси иш, меҳнат, деб камол тоимоғи зарур. Боғчада

бажариши керак бўлган юмушларни боланинг ўзи эркин ишласин, хатолари учун ўзини жавобгар деб сезсин. Ёш қалб ишлаганда ҳам ишнинг натижасини ўйлаб ишлашга, фикр юритишга, гўғри ишлашга, файрат қилишга қўниксин.

Аммо бу борада шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бу малакалар бирдан ҳосил бўлмайди, балки астасекин юзага келади. Лекин заминни жуда эрта, боғчадан бошлаб қўйиш керак. Болада меҳнат қилиш малакаси вужудга келса, у ота-онаси, катталарнинг кўрсатиб туришини кутиб ўтирамай, ўзи эплаб кетаверади.

Бу ерда яна бир муҳим нарсани таъкидлаб ўтиш керак. Ишга ўрганиш ва ўргатишда диққат қилинадиган яна бир нарса ҳар ишни ўз вақтида бажаришдир. Ишга одатланиш қанча муҳим бўлса, ишни ўз вақтида бажариш ундан ҳам муҳимроқдир. Ҳар ишни ўз вақтида бажармай, кейинга қолдириш кўп ишларнинг йигилиб қолишига, кўпининг юзаки, сифатсиз ишланишига ёки бутунлай қолиб кетишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳар ишни ўз вақтида файрат ва матонат билан бажариш лозим. Чунки дунёдаги барча тирик нарсалар ҳаракат қиласиди, интилади ва шу туфайли ҳаёт учун зарур бўлган нарсаларга эришади. Ҳатто энг заиф ҳисобланган арилар, чумолилар ва қушлар ҳам интилишда бўлиб, ёздан ташқари, қишиғамини ҳам ейдилар.

Гапнинг лўндаси ҳар бир тирик жон яшаёт учун ҳаракатда ва интилишдадир. Ўргимчакка назар солинг, у тирикчилик дардида доимо тўқиши билан овора, агар тўрининг бирор ери бузилса, дарҳол таъмир этиш ва тузатишга киришади.

Барча инсоннинг биринчи вазифаси — кишининг юриш-туриши ва яшаши учун зарур бўлган ҳалол ризқ топиб, ейиш-ичишга етарли нарса ҳосил қилиш. Бунга эса тиришқоқчилик, интилиш орқали эришилади.

Бу борада худди инсон каби тиниб-тинчимас меҳнаткаш қумурсқалар ва улар ҳақида халқ тўқиган “Қумурсқа” эртагини шу ёшдаги болаларга ўқиб, ҳикоя қилиб, айтиб бериш яхши самара беради.

Кичкина болалар у ёқда турсин, ҳатто катталар ҳам унча менсимайдиган қумурсқанинг ишчанлигини, қечаси-ю

күнделүзі тинмай меңнат қилишини уни кузатган одам се-
мици, холос.

Хаётда шундай: ким күп ишласа, тиним билмай мең-
ним қылса соғлиги яхши бұлади, бой-бадавлат яшайди, ҳеч
кінің ҳеч қачон хор-зор бұлмай умр кечиради. Қумурсқа
міңғанчоқ әмас, у оддий ва содда. Шу оддийлиги, содда-
шыны, меңнаткашлиги билан ажралиб туради.

Савол-жавобларда муз, булат, қүёш, ёмғир, ер, үт, мол,
бури, мерған-у сичқон кабилардан ҳам қумурсқа устун
чиқади. Қумурсқаның үзига берилған таърифларда ҳам
бұ маъно күзға яққол ташланиб туради:

- Қорнинг нима учун катта?
- Жигарим зүр, — деди қумурсқа.
- Белинг нима учун ингичка?
- Меңнатим зүр!
- Калланг нима учун қатта?
- Давлатим зүр! Меңнатим зүр, савлатим зүр, мен зүр,
мен зүр!

Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган әртакларнинг
асосий қисмини түғри сүз, ҳалол, пок булиш, ёлғон га-
нирмаслик, бирөвларни алдамаслик каби мазмундаги асар-
шыр ташкил этади. Масалан, “Ростгүй бола” (туркман халқ
әртегі)ни олиб құрайлық. Эртак қаҳрамони түғри сүзли-
ги, катталарнинг панд-насиҳатларига қулоқ солиши би-
лан ёш китобхонда яхши таассурот қолдиради, күп бола-
ларнинг ҳавасини келтирадиган иш қиласы.

Қароқчилар азалдан ёмон одамлар. Улар ҳар доим зура-
вонлик қилиб, босқынчилек қилиб бирөвларнинг мол-
мұлқарини тортиб олишган.

“Ростгүй бола”да ота карвон билан йұлға чиққан ўғли-
нинг құлиға қирқ танға олтын беріб:

— Үелім, ҳечам ёлғон ганирма, ҳалол бұлгин, — деб
насиҳат қиласы.

Карвон йұлда қароқчиларга дуч келади. Қароқчилар
ноинсофлик, босқынчилек билан ҳаммани талайдилар,
мол-мұлқини тортиб оладилар. Аммо болага мутлақо әзти-
оор бермайдилар. Ота насиҳатини дилига жо қилиб олған
бода түғри сүзлиги билан қароқчи, босқынчи, йұлтусар-
никда ном чиқарған бир неча мутташамни тарбиялади,
уларни ҳалолліг-у түғри сүзлиги билан мағлуб қиласы:

Савдогарлар йўл юришса ҳам мўл юришибди, бир жойга етиб боришганда уларга қароқчилар ҳужум қилишибди. Қароқчилар ўзаро маслаҳатлашиб “мана бу ялангоёққа убу нарса берсакмикин”, дейишибди.

Қароқчилардан бири болани масхара қилиб сұрабди:

— Эй, ялангоёқ, сендан нимани ҳам олиш мумкин?

— Менда қирқта олтин танга бор, — деб жавоб берибди бола.

— Сенда қирқта олтин танга нима қиласин? — дейишибди қароқчилар кулиб.

Шунда бола чопонининг ёқасини йиртиб, олтин тангаларни кўрсатибди.

— Нега буларни бизга кўрсатдинг? — деб сұрашибди қароқчилар.

— Биз сенга пул бермоқчи эдик, энди бўлса буни ҳам олиб қўямиз.

— Ҳечқиси йўқ, отам ҳалол бўл, ёлғон гапирма, деб ўргатганлар, — деб жавоб берибди бола.

Ҳайрон бўлган қароқчилар савдогарларга мол-мулкини, шуларини қайтариб бериб, ҳалол меҳнат қилиш учун қароқчиликдан воз кечишибди.

“Шолғом” (рус халқ эртаги) бу давр болалар китобхонлигида асосий ўринда туради. Эртак жуда оддий ва содда. Аммо маъно ва мазмuni, асарнинг тарбиявий аҳамияти кутилганидан ҳам зиёда.

Эртак жуда жўн. Бобонинг шолғом экиши ва булиқ шолғомни кўплашиб юлиб олиши зикр этилади. Эртакда ортиқча сўз йўқ, қаҳрамон йўқ. Ҳаммаси рисоладагидек. Аммо “Шолғом”да кичкинтойлар билиб, қулоқ солиб усадиган жиҳатлари кўп. Биринчидан, бобонинг меҳнаткашлиги яққол кўзга ташланиб туради. Мабодо бобо шолғомни ерга экиб ўз ҳолига ташлаб қўйганида у мутлақо катта-кон бўлиб ўсмаган бўлар эди. Бобонинг ўйи-хаёли шолғомда. Кечаси-ю кундузи шолғомга ишлов беради, пешона тери тўкиб кўп меҳнат қиласиди. Демак эртакда болани меҳнаткаш бўлишга, худди шу бобо каби далада ишлашга чақирилади.

Иккинчидан, бола бешикдан бошлаб аҳил, дўст бўлиб ўсиши керак. Кимки дўстлар билан, жамоа билан ҳамфикр, ҳамкор бўлиб ўсса ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам яхни.

Яна эртакка мурожаат қиласиган бўлсак. Ўша бўлиф, каттакон шолғомни ердан тортиб, сугириб олиш масаласи ёш китобхон учун жуда қизиқарли. Бобо, буви, набира, кучук, мушук, сичқонларнинг бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилишлари болаларни хурсанд қиласиди. Уларда шундай қилиб куч — бирликда тушунчаси пайдо қилинади.

Эртакнинг учинчи жиҳати мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг орзу-нияти бўлмиш табиатни севиш, жониворларни асраш, авайлаш ўзига хос ўринда туради. Кичкингойлар бу эртак орқали кучук, мушук, ҳатто сичқонни ҳам боқишиш, асраш-авайлаш лозим эканлигини билиб оладилар.

Худди бобо сингари меҳнаткаш бўлиш, куч — бирликда тушунчасини дилга жо қилиб камол топиш, айниқса, бу тушунча эртак тингловчисининг дил тўридан жой олиши эртакнинг тарбиявий аҳамияти катта эканлигидан да-лолат беради.

Бу ёшдаги болалар ҳайвонлар ўртасида ўзаро аҳиллик ва дўстлик каби хислатларни билишни исташади. Ҳайвонот оламида ҳам дўстга меҳрибонлик кўрсатиш, бир-бираига ғамхўр бўлиш, ёрдам қўлини чўзиш бор эканлиги “Арслон билан ит”, “Эчки, қўй ва бўрилар” каби эртакларда берилади. “Туяқуш билан қоплон”га назар ташлайдиган бўлсак бу эртакда худди одамлар орасида бўлганидек ҳайвонлар ўртасида ҳам бир-бирларига ёрдам бериш, айниқса, бошларига кулфат тушганда юракдан, самимий кўмаклашишғояси ётади.

Қоплоннинг бошига мусибат тушди. Томофига катта бир суюк қадалиб қолди. Дод-фарёд қилди. Туяқуш ёрдамга келиб:

— Осмонга қараб оғзингни очиб тур, мен суюкни олиб қўйай, — дебди қоплонга.

Қоплон осмонга қараб оғзини очиб турибди. Туяқуш узун тумшуғини қоплоннинг оғзига солиб, тиқилиб турган суюкни суғуриб олиб ташлабди.

Қоплоннинг кўзлари равшан бўлиб, ўлимдан қутулибди.

Бир оз жони ором олгандан кейин қоплон туяқушга қараб шундай дебди:

— Сен мард экансан, менга яхшилик қиласинг, энди кел иккаламиз дўст бўламиз, зарур вақтда бир-биримизга ёрдамга келамиз, — дебди.

Түяқушга бу гап маъқул бўлибди. Түяқуш билан қоплон иккалалари дўст бўлибдилар.

Халқда ўзга билан дўст бўлдингми, бир умрга бўл, уни яхши-ёмон кунларингда синама ва унга риёкорлик курсатма, деган гап бор. Түяқуш бу йўлдан бормайди. Орадан кўп вақт ўтади. Кунлардан бир кун у қоплонни синамоқчи бўлиб жўртгага:

— Вой дод, ўлајпман, қоплон мени қутқар! — дея бор овоз билан қоплонни ёрдамга чақиради.

Қоплон чин сузли, дўстга садоқатли, ғамхўр ва меҳрибон бўлганлиги учун зудлик билан түяқушнинг олдига “шох-бутоклар орасидан устидаги жунлари юлиниб, ҳарсиллаб етиб келибди”. Лекин у түяқушнинг юзида табасумни куриб ҳайрон булади. Түяқушнинг сурбетлик билан “кўрмаганимга анча вақт бўлди, аҳд-паймонимиз эсингдан чиқиб қолмадими, деб синаб кўрмоқчи эдим”, деган гапидан қаттиқ ранжийди, дили оғрийди, дўстидан кўнгли қолади.

Дўстини алдаган ўзини алдаган бўлади. Сен бирорни бир марта алдадингми, тамом у сенга иккинчи марта ишонмайди. Түяқушда ҳам худди шундай бўлади. Бошқа куни бўри уни ушлаб еб қўймоқчи бўлиб турганида у қанча бақириб чақирмасин, қоплон унинг овозини эшитса ҳам дўстим жўрттага додляяпти, деб ўйлайди ва унинг олдига келмайди. Түяқуш бўрига ем бўлади.

Кантар азалдан инсон билан яқин яшаган, инсондан паноҳ излаган, инсонга кўмак берган. Кантар қадимда бир юртдан иккинчи юртга, бир одамдан иккинчи одамга мактублар олиб бориб бериб алоқачилик вазифасини ҳам ўтагани маълум. “Кантар совфаси” (тамил халқ эртаги)да инсон ва кантар тақдири ҳақида гап боради.

Кижаваннинг аҳволи оғир, кимсасиз ўрмонда бир парча ноңга муҳтоҷ бўлиб ҳаёт кечиради. Унинг қушлар, ҳайвонларнинг тилини билиши, улар билан худди инсонлар билан танишсандек сұҳбат қуриши мактабгача тарбия ёшидаги болаларга ҳуш ёқади. Кичкинтойларнинг ҳам ўша Кижаван каби қушилар билан, ҳайвонлар билан сұҳбат қургилари келади. Кижаван соғлом, тўқ, тетик жонивор, қушлар билан танишсанда хун яйраб хурсанд бўлади. Баъзи ҳолларда оч, заифлашини юрак дардларини тинглаб, уларга

қүшилиб азият чекиши, куз ёши түкиши болаларнинг қалбариға яхшилик уруғини сочади, уларда худди Кижаван каби бўлишга хавас уйготади. Кижаваннинг мажруҳ каптарга ғамхўрлиги кичкитойларга қувонч улашади:

Бир куни Кижаван жуда қаттиқ оч қолибди. Бирор нарса тамадди қиласай деса, ҳеч вақоси йўқ. У ўйлаб-ўйлаб, охири гаёқ олиб, ўрмонга жўнабди. Ўрмонни айланиб-айланиб, у ерда ҳам ейдиган ҳеч нарса тополмай, уйига қайтибди. Йўлда кетаётibi:

— Менга ёрдам бер, — деган заиф бир товушни эшигib қолибди. Кижаван бундай қараса, ерда бир каптар ииқилиб ётган эмиш.

— Мен учолмайман, қутқаргин, — деб ялинибди у Кижаванга.

Кижаваннинг бечора қаптарга раҳми келибди. Уни ердан авайлаб кўтариб олиб, бағрига босганича, йўлида давом этибди. Капасига келиб, қушни эҳтиётлик билан юмшоқ ўринга ётқизибди.

— Тузалиб кетгунингча менинида яшайсан. Ҳеч нарсадан қўрқмагин, сени хафа қилишларига йўл қўймайман. Қўлимдан келганича сенга ёрдам бераман. Лекин ҳозирча сенга овқат берай десам, уйда ейдиган ҳеч вақо йўқ, — дебди хафа бўлиб Кижаван.

— Қайтурма, — дебди қаптар уни тинчлантириб, — ўрмонда манго дарахти бор. Дарахт кавагининг ичида гуруч бор, бориб ана шу гуручни олиб келгин.

Дарахт кавагининг ичида гуруч билан бирга олтин, кумуш, олмос, дур ва бошқа қимматбаҳо тошлар ёфду сочиб ётган бўлади. Кижаван оч, юпин бўлғанлиги учун, уша ердаги фақат бир сиқим гуручни олади, холос. “Бу тошларни нима қиласдим, ахир ӯзимни безатиш ниятим йўқку?” — деб уларга тегмайди. Гуручни мажруҳ қаптарга едирганидан китобхон хурсанд бўлади. Сахий, қўли очиқ, кўнгли туқ Кижаванга нисбатан болаларнинг меҳр-муҳабатлари ошади. Кижаванга қаптарнинг узук совға қилиши, узук оддий эмас, балки сеҳрли эканлиги, Кижаван нимаики сўраса узук унинг истагини муҳайё қилиши эртак тингловчиларини қойил қолдиради: уларда яхшиликка яхшилик қайтар экан-да, деган фикр пайдо бўлади.

Қули очиқ бўлиш, сахийлик қилиш, дўстга содиқлик намунасини курсатиш бу даврда тинглайдиган эргаклар

нинг катта қисмини ташкил этиши керак. “Тулки билан Турна” эртагига назар ташлайдиган бұлсак бу холниңг бутунлай тескарисини күрамиз. Дунёда тулки зотидан мұғомбір, писмиқ, алдамчи риёкор бұлмаса, керак. Күп эртакларда турна инсонга яқын юради, унга күмаклашади, ёрдам беради, сахийликда ибрат күрсатади.

Эртакда тулки ва турнаниң бир-бирларини үйларига чақириб мәхмөн қилишлари ҳақида гап боради. Мақтанчоқ, мұғомбір, айёр тулки оддий, содда турнани үйига чақириб:

— Албатта келгин, жонгинам, албатта, азизим, жуда яхшилаб мәхмөн қиласман! — дебди.

Баъзан янги дүстнинг феъл-автори қандай эканлигини ўзи яхши билмай юракдаги борини ошкор қиласынан болалар каби турна ҳам тулкига ишонади, чинакамига мени мәхмөн қиласар экан-да, деган ўй-хаёл билан унинг үйига келади. Тулки ширгуруч пишириб, уни турнаниң олдига тақсимчада құяды. Турна узун түмшүғи билан тақсимчага тақ-туқ уради, аммо ҳеч нарса ея олмайди. Айёр тулки эса бир зумда ширгуручни ўзи еб бұлади.

Эртакда турнага алам қиласынан жойи шуки тулки ўзи пиширган таомни ўзи еб, яна хушомадгүйлик қилиб, — Айбга құшмайсан-да, жон дүстим! Яхшилаб мәхмөн қилишга бошқа нарса топа олмадим! — деб сурбетлик қилиб туриши болаларнинг қаҳр-ғазабини келтиради. Уларни ҳаётда тулки каби очкұз, алдамчи бұлмасликка даъват этади.

Эртакда турнаниң ҳам бүш келмаслиги, тулкини үйига чорлаб, мұндига ўзи тайёрлаган овқатни қыйиб, уни бир зумдаёқ узун түмшүғи билан ўзи еб қўйиши кичкінтойларни хурсанд қиласынан. Уларда құлмиш-қидирмиш, сен бирорға нима қылсанг, сенга ҳам ўша қылғаниң, албатта, қайтиб келади, деган түшүнча ҳосил қиласынан.

Хуллас, мактабгача таълим ёшидаги болалар ўзлари тинглаган эртаклари ёрдамида атроф-олам билан танишиб, нима яхши-ю нима ёмонлигини билиб ўсаверадилар.

Мактаб ёшидаги кичик болаларга тавсия этиладиган эртаклар

Авшал таъкидлаб ўтганимиздек, бу давр болалари мактабга борадиган, ўзлари мустақил рашишда озми-күпми китоблар үқийдиган даражада бұладилар. Бу давр болаларига үқиш учун тавсия этиладиган эртакларнинг ҳам күп қисми она-

Натан, табиат, ахлоқ-одоб, меҳнат, ўқиши ҳақида бўлиши талаб этилади. “Зумрад билан Қиммат”, “Олтин тарвуз”, “Леҳқон билан айик”, “Нон ва тилла” (араб халқ эртаги), “Ҳаққуш” (тожик халқ эртаги), “Данак” (қирғиз халқ эртаги), “Қизғанчиқ Пак” (корейс халқ эртаги), “Куч ва тошқирлик” (латиш халқ эртаги), “Үтинчи йигит”, “Бўри билан эчки” сингари эртаклар кичик мактаб ёшидаги боқилар севиб ўқийдиган эртаклардир.

Бу ёшдаги болаларга кўпроқ ифбо, фийбат, мунофиқликдан йироқ бўлган эртаклар ёқади. Негаки, яхши, муқаммал тарбия олган бола бошқаларга ҳеч бир озор етказмаслигини, такаббурлик қиласлигини, ҳеч кимга ҳақорат кузи билан қарамаслигини, ростгўй бўлишини кичкингойлар аввалги давр болалар китобхонлигига тавсия этилган эртаклар орқали билиб олишган. Демак, у ўзидан каталарга хурматли, кичикларга шафқатли ва марҳаматли, кўлар юзли, ширин сўзли ва хушмуомала бўлади. Ваъдсига вафо қиласди, омонатга хиёнат қиласмайди. Ифбо, фийбат мунофиқликдан ўзини сақлайди. Ота-онасининг хурматини бажо келтиради. Уларни ўзидан рози бўлишлари учун ҳаракат қиласди. Қариндош-уруғларидан алоқасини узмайди, уларга меҳр-оқибатли бўлади. Ёмон йўллардан, ярамас ишлардан, ножӯя ҳаракатлардан ўзини сақлайди. Мана шуларга ўхшаш гўзал хислатли болаларни эл севали, эъзозлайди. “Зумрад билан Қиммат” эртагидаги Зумрад худди шундай хислатли образлардан биридир.

Зумрад! Халқ орзу қилган, истаган, эъзозлаган қизларнинг ёрқин тимсоли. Бугунги қизалоқлар Зумраддан қанча ибрат олишса, Зумрад каби чиройли, одобли, мулойим, ақли, меҳнатсевар бўлишса арзийди. Қаранг, — йўлда лолалар, ранг-баранг гуллар уни кўриб бошларини эгиб, унга салом берарканлар. Зумрад майсалар устида ўтириб дам олганида, гуллар уни олқишилар, булбуллар қувониб, унга қўшиқлар айтиб берар экан. Хўш, бундай мақтов, бундай эъзоз қайси қизалоққа ёқмайди! Ҳаммага ёқади. Бунга мұяссар бўлиш учун эса, тинимсиз меҳнат қилиш, катталарнинг, ота-оналарнинг, муаллимларнинг ўгит-насиҳатларига қаттиқ амал қилиш керак. Ана ўшандагина худди Зумрад каби беҳисоб бойлигу шон-шарафга, хурматга мұясссар бўлиш мумкин.

Зумрад аслида ким? У бир үгай она құлида сұкиш, қарғиши эшитиб, бир бурда нонга муҳтож булиб юрган қызча. Зумрад әл севадиган даражада чиройли, одобли, мулойим, ақылы. Уни бир күрган, бир суҳбатлашган киши яна күрсам, суҳбатлашсам деб орзу қилади.

Зумрад отасини, одамларни яхши құради, ҳайвонларни, табиатни, майса-ю үтлоқни севади, уларга хизмат қилади. Ҳаммасига мулойим боқиб, құли билан силаб-сийпалаб әркалайди. Бундан майсалар, гуллар, үт-ұланлар, бул-буллар қувониб, унга құшиқлар айтиб беришади.

Аммо худди шу гуллар кампирнинг арзандасини севмас, уни әркаламас эканлар, бу қыз гулларга озор берар, уларни юлиб ташлар, тепкилар экан. Лолалар, гуллар Қимматнинг келишини билиб қолсалар, қовоқларини солиб, юмилиб қоларканлар. Ёвуз кампир бундан ғазабланар экан ва буни Зумраддан күрар экан. Бир куни кампирнинг нијати бузилиби, у Зумраддан қутулмоқчи булиби, чолни чақириб олиб, унга дағдаға қилиби. “Кизингни үрмөнга олиб бориб адаштириб келмасанг, мен сен билан бирга турмайман”! — дебди.

Ота noctop. У кампирга үта итоаткор. Негаки кампир уни сүкиб, ҳақорат қилиб юрагини олиб қўйган, үзига итоаткор қилиб олган. Чол Зумрадни алдаб, қоронғи, шовқинли, қўрқинчли үрмөнда адаштириб келади. Үрмөнда ёлғиз зор қақшаб қолган қизчага гуллар шуъла сочиб, унинг йўлини нурафшон қилиб туради. Зумрад сеҳргар ҳузурига кирап экан унга эгилиб салом беради, бошидан кечирган воқеаларни бирма-бир баён қилади. Қушчаларнинг Зумрадни мақтаб сайрашлари кампир қалбини шодликка тўлдиради.

Зумрад меҳнат боласи. Мехнат қилган элда азиз, деганларидек, унинг елиб-югуриб ишлиши кампирга хуш ёқади. “Оппоқ қизим, шириң қизим, дўмбоғим, мунчоғим!” — дея уни әркалайди, пешонасидан упиб, сочини силайди.

Зумрад ҳалол-поклиги, шириң сўзлиги, меҳнаткашлиги, каттани ҳурмат қилиши, кичикни эъзозлаши билан сеҳгарнинг муҳаббатини қозонади. Шу сабабли сеҳргар Зумрадни тенгиз бойлик билан сийлайди, уни баҳтиер қилади.

Меҳнаткаш халқ ўз фарзандларини худди Зумрад каби ишчан, меҳрибон, иболи, бой-бадавлат бўлишини орзу қилин. Лекин Қиммат каби эрка, тантиқ, ишёқмасларни ёмон куришган. Қиммат образи ҳеч нарсада йўқ, ишламай тишишга ўрганиб қолган, инжиқ, муттаҳам ва бедаво фарзандни эслатади.

Бизда ва айниқса, эртакларда ўзидан катталарни хурмат қилиш ва кексаларни эъзозлаш, одамохунлик ва меҳнатсеварлик, иболи ва ҳаёлилик асосий масалалардан бири ҳисобланади. Савол туғилади. Хуш, Қимматда юқоридаги фазилатлардан қайси бири мавжуд? Ҳеч қайсиси йўқ.

Мана, ота Қимматни ҳам кимсасиз ўрмонда адаштириб ташлаб кетди. Сехргарникида яшар экан унга онаси бирорта ҳам ширин сўз ўргатмаганлиги, меҳнат қилиш нималигини билмаганлиги сабабли кампирга қўпол-қўрс муомалада бўлади. Текинтомоғлиги унга қаттиқ панд беради. Сехргар қизни севмайди, эртак ҳам айтиб бермайди, китоб ва қўғирчоқлар ҳам ҳадя қилмайди.

Эртакда сехргар кампир жуда мулойим, ҳақиқий оналарга хос фазилатга эга. Мана, унинг Қимматга мурожаатини олиб курайлик:

— Томдан ўтин олиб туш, қизим!

Қизнинг жавобини эшигинг:

— Ўзингиз олиб туша қолинг, малайнингиз йўқ!

Бу ўзбекона гап эмас, тарбиясизлик, одобсизликнинг олий намунаси, холос.

Халққа бундай ўзбошимча қиз-у фарзандига тўғри тарбия бера олмаган онанинг кераги йўқ. Шунинг учун ҳар иккаласи ҳам ўлимга маҳкум — аждар ютиб юборади. Бу ҳолга халқ асло ачинмайди, аксинча, тўғри булибди, деб мамнун бўлади.

Китобхон болалар ҳам ҳаётда Қиммат қиёфасига тушиб қолмаслик учун ўзларини ўнглаб олишга, меҳнатни севишга, кўпроқ дарс қилишга, китоб ўқишга интиладиган бўладилар. Ахир Қиммат ишёқмаслиги, одобсизлиги туфайли уни жуда кўп нарсалар хуш кўрмайди. Ҳатто, унинг юриш-туриши, ҳатти-ҳаракати табиатга, кучуг-у сехргар кампирларга ҳам маъқул бўлмайди. Дангасалиги, кеккайганлиги, қўрс-қўполлиги ўзининг бошига етади.

Ўтмишда бир донишманд ўғлини келажакда соглом, жасоратли, булишини истаб кўп яхши эзгу тилаклар билдирган экан:

— Азиз ўғлим, дунёда одам енга олмаган нарса бўлмайди, шунинг учун асло қўрқма, ўзингга берилган қувват ва файратларингни сарф қилиб, олға интил. Бахт ва саодат осмондан тушади ёки кутилмаган ҳолда қўққисдан инъом этилади, деб ўйлама. Шу ўйга борсанг, дунёning нодон одамларидан бири булиб ҳисобланасан. Сўзимга диққат билан қулоқ сол, баҳтсизман, деб зорланувчилар қаторидан жой олма. Файрат қилсанг, муродинг ҳосил бўлади. Инсон ўз саодат ёзмишини ўзи юзага чиқаради. Ўзингни тубан даражага туширма. Эҳтимол баъзи ишларинг тила-гингча муваффақиятли бўлиб чиқмаслиги мумкин, лекин сен бунга қайгуланиб ноумид бўлма, файрат ва жасоратингдан ажралма. Зоҳирда оғир, машаққатли бўлиб кўринган нарсадан ҳақиқатда кўп муҳим ва хайр натижа ҳосил бўлиши мумкин.

Аҳамиятсиз нарсаларга, моддий безакларга кўп алданма, тараққий этишга, фазл, камол эгаси бўлишга интил. Кўзингни оч, атрофга қара. Замоннинг улуғ олим, фозилларининг таржими ҳолларини, умуман инсонларнинг қадимги ва янги тарихини диққат билан кўздан кечир. Булар сени завқ-шавқ, фазл, камол топишга йўналтирадилар, ҳаётий йўлингда ҳақиқий раҳбаринг бўладилар.

Ўзбек халқ эртакларидан бири “Ўтинчи йигит билан шер”да қаҳрамон ўша донишманд орзу қилганидек бўлганилиги учун кичик мактаб ёшидаги болаларда бу эртакка қизиқиши катта. Йигит биринчидан, меҳнаткаш; иккинчидан, қўрқмас, довюрак; учинчидан, ишбилармон ва тадбиркор.

Воқеа оддий ва содда. Ўтинчи далада ўгин териб юрганда унинг олдига баҳайбат шер келиб сендан кучлиман, жасоратлиман деб унга дўқ қиласди. Ўтинчи ҳам ўзига пишиқ ва пухта. Шер йигитни курашга, беллашишга чақиради. Аммо инсон тадбиркор — кучимнинг ярми уйда қолиб кетибди, сен шу ерда туриб тур, мен уни уйдан олиб келаман дея ҳийла ишлатади, тадбиркорлик қиласди:

— Сен қочиб кетма! — дебди.

Шер унга:

— Йўқ, қочмайман, шернинг гапи бир, — дебди.

Йигит:

— Йўқ, сенга ишонмайман, сени боғлаб кетаман, — дебди.

Шер: “Боғлайқол!” деб ўзини боғлатибди. Йигит шерни маҳкам боғлабди. Толдан яхши бир таёқ қилиб олиб келиб гурсилатиб шерни ура бошлабди.

Шернинг: “Жон одамзод, мени урманг, энди одамзодга йўлиқмайман!” деб ялинганига ҳам қарамай уни ураверибди.

Ўтинчининг бундай иши ёш китобхонни мудом қўрқмас, шерюрак булишга чорлайверади.

Бу ёшдаги болалар дов-даражатлар экиш, уни парвариш қилишда катталарга дастёр-кўмакчи. Кўпинча ўзлари ҳам боғбончилик ишларига берилиб кетишади. “Данак” эртагидаги Баҳромнинг бир дона данакни ерга экиб, уни кўкартириши, у мевали дараҳтга айлангунича парвариш қилиши ёш китобхонларда Баҳромдек булишга ҳавасини уйғотади.

Баҳромнинг данаги дараҳтга айланиб, мева бера бошлагач, алвости болани еб, дараҳтга эга булиб олиш ниятида уни қопга солиб уйига олиб кетибди. Баҳром қўрқмас, довюрак булғанлиги учун ўзи ҳам омон қолади, эл-юрт мевасидан еб турган дараҳтини ҳам сақлаб қолади.

Алвости ҳовлисига етиб келибдида, қопини супага қўйибди, қозонга ёғ солиб, олов ёқибди.

Баҳром қопни амаллаб тешиб, оқ теракнинг тепасига чиқиб олибди. Алвости келиб қўрса, бола йўқ.

— Болагинам, қаерга кетдинг? — деб сўрабди у.

— Мен бу ердаман! — Баҳром теракнинг устидан овоз берибди.

— Болажоним, у ерга қандай чиқдинг?

— Темиркуракни оловда қиздириб, устига ўтирдим. Курак юқорига учди, қарасам, дараҳт тепасида турибман, — дебди Баҳром.

Кампир Баҳром айтгандек қилган экан, куйиб ўлибди.

Баҳром шундай қилиб, ўзини ҳам, дараҳтни ҳам алвастидан қутқариб қолибди.

Меҳнаткаш халқ бечораҳоллик билан ҳаёт кечирган, кўпинча очлик, юпунлик уларнинг бир умр ҳамроҳи булған! Узун тунлари бир-бирларини овутиш, кўнгилларини кутариш мақсадида эртаклар айтишган. Ўзлари тўқиган эртаклар заминида унумли меҳнат қилиш, фарзанд роҳатини куриш, баҳтиёр булиш ва бошқа кўпгина форялар ётади.

Үрни келганды бирданига бой-бадавлат булиб, беҳисоб бойлик билан бутун эл-юртни, бой-бадавлатларни қойил қолдириш меҳнаткаш халқнинг эзгу тилаги булиб келганилиги ҳеч кимга сир эмас. “Олтин тарвуз” эргати худди шундай үй-хаёл, олий истак билан түқилгандир.

“Олтин тарвуз” ёш китобхонни күп нарсага ўргатади. Биринчидан, меҳнаткаш булиш — чунки дәхқон ўз ерига қайта-қайта ишлов беради. Иккинчидан, парранда-ю даррандага фамхўрлик қилиш, негаки дәхқон мажруҳ, лайлакнинг оёғига тахтакач боғлаб, даволайди. Учинчидан, очқуз бўлмаслик — дәхқоннинг уйда ейдиган ҳеч вақоси йўқ. Лайлакни сўйиб ейиши мумкин эди. Аммо у бу ишни қилмайди.

Бир бор экан, бир йўқ экан, ўтган замонда бир камбағал дәхқон бор экан. Унинг атиги бир таноб ери бор экан. Дәхқон шу ерда кеча-кундуз тинмай меҳнат қилиб кун кўрар экан. Баҳор келибди! Дәхқон ер ҳайдай бошлабди. Ерни икки марта ҳайдаб булиб яқинидаги катта сойнинг бўйида салқинлаб ўтиrsa, осмонда учib кетаётган бир лайлак йиқилиб тушибди. Дәхқон қараса, лайлакнинг оёғига синган экан. Дәхқон ҳалиги лайлакни дарров уйига олиб бориб, синган оёғига тахтакач боғлаб, бир қанча вақт уни боқибди. Лайлак соғайиб, учib кетибди.

Лайлакка қайта умр бағишлигар дәхқон бирор нарсадан умидвор эмас. Шу мажруҳ лайлакни даволаб, унинг ёрдами билан беҳисоб бойликка эга бўламан, деган фикр унинг хаёлига ҳам келмаган. Лайлак ташлаб кетган тарвуз уруғини ерга экиб, унга меҳр билан ишлов берар экан бу — олтин деган тушунчанинг ўзи унда бўлмаган.

Дәхқон очқуз эмас, бир парча нонни ҳам ўзгалар, қўни-қўшни, ўзига ўхшаган камбағаллар билан баҳам қўрадиганлардан. Сабр-тоқат билан тарвузларнинг обдон пишишини, етилишини кутган дәхқоннинг “яқин қариндошларини, ошна-оғайниларни ҳам меҳмонга чақириши” ва тарвуз сўйиши китобхон болаларда яхши таассурот қолдиради.

Дәхқон бир куни тарвуздан учтасини узиб, уйига олиб кетибди. Тарвузлар жуда катта экан. Дәхқон ўзининг яқин қариндошларини ва ошна-оғайниларини меҳмон қилиб чақирибди. Бир маҳал тарвузга пичоқ урса, пичоқ сира ботмас эмиш. Уни қўриб иккинчисини сўймоқчи булиб-

ди, пичноқ ўтмабди, учинчиси ҳам шундай булибди. Декон ҳам, меҳмонлар ҳам ҳайрон булишибди. Ерга бир уриб ёриб қарасалар, ичи тұла тилла эмиш. Қолган иккитасини ҳам ёриб куришибди. Уларнинг ичи ҳам тилла эмиш. Камбағал севиниб кетиб, ҳаммасини меҳмонларга улашибди, улар ҳам хурсанд бўлиб, уй-уйларига тарқабдилар. Уч туп тарвузнинг ҳар бири ўнтадан солган экан. Декон қолган тарвузларни ҳам йиғиб олибди. Шундай қилиб камбағал дехқон жуда бойиб кетибди.

Халқ беҳисоб бойликка эга бўлган ўз эртагида воқеани бундай қолдирмоқчи эмас. Ён-атрофдагиларни, камбағаларни бойиб кетгандарини кўролмайдиганларни ҳеч бўлмаса эртак орқали танқид қўлмоқчи, уларнинг жирканч ҳаётлари-ю ашаддий ёвузликларини, бойлик ва давлат деб қингир ишларга ҳам қўл уришларини ошкор қилиш мақсадида қўшни — хасис бой образини тўқиган.

Декон оёғи синиб, тұдаси билан уча олмай қолган лайлакка яхшилик қилиб, оёғига тахтакач боғлаб тузатган ва лайлакнинг инъоми билан беҳисоб бойликка эга бўлган бўлса, бой бу воқеадан хабар топгач, соғ лайлакнинг оёғини синдириб, даволайди. Бу ҳам бойнинг даласига тарвуз уруфини ташлаб кетади. Бироқ тарвуздан олтин эмас, балки қовоқ ари чиқиб, кўпчиликни чақади. Бойнинг ҳалок булиши ёш китобхонда унга нисбатан ачиниш ҳиссини уйғотмайди. Аксинча у, табиатга, қушларга зиён етказганилиги, бойлик устига яна беҳисоб бойликка эришиш учун лайлакнинг оёғини синдирганлиги сабабли бу иш тўғри бўлди, деган ижобий хуносага келади, холос.

Урта ва катта ўшдаги болаларга ўқиши учун тавсия этиладиган эртаклар.

Мактабгача таълим ва кичик мактаб ўшидаги болаларга тавсия этиладиган эртаклар, юқорида кўриб ўтганимиздек, ҳажм жиҳатидан кичкина, мазмуни

содда булишидан ташқари расм ва бўёқлар билан бой бўлишини ҳам таъкидлаб ўтган эдик. Бу икки гуруҳга кирувчи эртаклар воситасида табиат, она-Ватан, ҳайвонот оламига ғамхўрлик қилиш, тўғри сўз, одобли булиш, катталарни хурмат қилиш, кичикларни эъзозлаш сингари масалалар кичкинтойларнинг онг-тушунчаларига етказилишини эслатиб ўтиш лозим.

Эндиликда бу давр болаларига ўқиш учун тавсия этилдиган эртакларнинг асосий қисми довюраклик, ватан-парварликдан ташқари, яхши касб-кор эгаси бўлиш, халқ ва Ватан учун жон фидо қилишга чорловчи эртаклардан иборат. “Паҳлавон Рустам”, “Бирлашган ўзар”, “Уч оғанини ботирлар”, “Эгри билан Тўғри”, “Она ер фарзанди”, “Сардорнинг ойни ушлаб олмоқчи бўлгани” (турк халқ эртаги), “Илон терисини ёпинган паҳлавон” (нұғай халқ эртаги), “Донишманд қиз” (хитой халқ эртаги), “Қадрдон уйингнинг михи” (швед халқ эртаги), “Чоллар: ҳұқизлар, Бўрка ва поп” (грузин халқ эртаги) сингари эртакларни ўқиш учун тавсия этиш мумкин.

Ота-боболаримиздан қолган ибратомуз бир гап бор: яхши ҳаёт кечириш инсоннинг ўзига боғлиқ. У нечоғли тўғри сўзли, ақдли, тадбиркор, пок қўнгилли бўлса; дўстга, ватанга хиёнат қўлмаса; ёлгон гапирмаса; топширилган ишни ўз вақтида бажариб ваъдасига вафо қўлса, уни эл дилдан севади, ҳурмат қиласди.

Кимки золим ва такаббур бўлса, бир куни бунинг жазосини олади. Фарид, бечораларнинг қўнглини оғритмаса, дангасалик қўлмай меҳнат қўлса, катта давлат ва қудратга эга бўлади. Бева-бечораларга раҳм-шафқат қўлмаганлар йўқчилик, камбағаллик ўтида қовуриладилар. Эртаклардан ана шу фикрларни ўқиш мумкин.

Бизга озгина бўлса ҳам эзгулик қўлган одамга эзгулик қайтариш бурчимиз экан, дунёга келишимизга сабабчи бўлган, ўстирган, тарбия қўлган ота-оналаримизга доимо муҳаббат, ҳурмат, риоят ва хизмат қилиш — бўйнимиздаги шарафли бурчдир. Бу шарафли бурчни адo қилиб, ота-она олқишини олган фарзанд, шубҳасиз, дунёда баҳтили, саодатли бўлиб яшайди. Бунинг ёрқин намунасини “Уч оға-ини ботирлар” эртагида куриш мумкин. Эртакдаги ота узоқни кўзлаб иш курадиганлардан. Үғилларига яхши тарбия беради. Натижада үғиллари ота измидан комил инсонлар бўлиб камол топадилар. Ота дуоси, ўгит-насиҳатларини дилларига жо қилиб олганликлари учун улар ҳаётда кам бўлмайдилар.

Уч забардаст үғил. Уччовларининг қуллари қўксисда, отага таъзимда. Ақл, куч-жасоратда тенги йўқ бу йигитлар одобда бутун оламни қойил қолдиради. Негаки таълим ва тарбия шундай бўлган. Ота биринчидан, камбағал, иккин-

чидан, ботир-паҳлавон ўғилларини кўзи тириклигига ҳаётда уз йўлларини тоциб олишларини орзу қиласди.

Дарвоқе, одам қанчалик тарбияли ва ҳалол-поклиги ўзга одамлар билан дўстлашганда; кўпинча сафарга чиққанича; мард паҳлавонлиги эса курашда, жангда билинади. Ота үлди шундай режа, уй билан фарзандларини узоқ сафарга жунатади. Бундай олиб қараганда отанинг бошқа оташардан унча фарқи йўқдек туюлади. Аммо эртакни син-циклаб ўқиб, ота насиҳатига назар ташлайдиган бўлсангиз у дунёдаги энг билимдон, узоқни кўра оладиган, ақл-заковатда тенгсиз бир инсон эканлигини сезасиз. Отанинг фарзандларига айтадиган сўзи-насиҳати бир жумлагина. Лекин унинг маъноси, таъсири, кучи оламча бор.

Ота насиҳатини бир неча бўлимларга ажратиб ўрганиш мумкин. Насиҳатнинг биринчисида ҳар бир ота-она ўз фарзанди оламга келиши билан унга яхши, ўзига муносиб исм қўйиб, тўй-томушасини ўтказиб, ўқитиши, хат-саводли қилиши ҳақида гап боради:

— Ўғилларим, мен бой эмасман, мендан қолган давлат сизларнинг майшатингиз учун кифоя қилмайди, ўзимдан кейин баҳтсиз бўлиб қолманлар, деб сизларни ўқитдим. Яхши от қўйдим. Тўй қилдим. Вояга етказдим.

Ҳамма замонларда ҳам бола тарбияси муҳим масалалардан бири ҳисобланган. Насиҳатнинг иккинчи бўлимида бола тарбияси ҳақида сўз боради. Болани чинакамига соғлом, тетик, куч-қувватли қилиб ўстириш, шунингдек, жисмоний тарбия билан ошно қилиб вояга етказиш, она-Ватан ҳимоясига доимо тайёр кишилар қилиб тарбиялаш, фойдали меҳнат кўникмаларига эътибор бериш ёш бўғин камолотида муҳим ўринда туриши зикр этилади:

— Сизларни уч нарса билан тарбия қилдим. Биринчидан, соғлом вужудли қилиб тарбия қилдим — қувватли бўлдингизлар. Иккинчидан, яроғ билан таништирдим — яроғ ишлатишга уста бўлдингизлар. Учинчидан, қўрқитмай ўстирдим — қўрқоқ бўлмай, ботир бўлдингизлар.

Насиҳатнинг учинчи бўлими жуда муҳим. Унда тўғри, ҳалол, пок инсонлар бўлиш, ўзгалар мол-мулкига кўз олайтирмаслик, камтарин бўлиш сув билан ҳаводек зарурлиги, айни найтда, мақтанчоқлик ва дангасалик ёмон иллатларга олиб келиши кескин қораланади:

— Яна учта нарсаны айтаман, қулоқларингизга қуйиб олинглар, эсларингиздан чиқармангизлар. Тұгри бүлинг — бехавотир бұласиз. Мақтанчоқ бұлманг — хижолат тортмайсиз. Дангаса бұлманг — баҳтесиз бұлмайсиз.

“Уч оға-ини ботирлар” әртагининг қаҳрамонлари мәхрибон, үз вақтида қаттиққүл, шу билан бирга талабчан ота тарбиясини олғанликлари учун сафарда катта муваффакиятларга әришадилар. Йүлда үзларига дүйнегінде келген барча түсік ва ғовларни енгадилар. Үзларининг ботир ва довюракликлари билан әл-юртни лол қолдириб, баҳтиёр бұладилар.

Хаётда кимки яхши ишга құл үрса, яхши нарсаларға әга бұлади, кимки ёмонлик қылса, әл назаридан қолади. Ҳар бир бола дүнёда олим ва фозил бўлишга, үзини соғлиқ ва тўғрилик зийнати билан безашга интилиши, Ватан ва ҳалқига муносиб хизмат қилишга ҳаракат қилиши шарт. Ота-онасини эса ҳалол хизматлари билан мамнун этиши керак. Ёшлигидан меҳнат қилишга, илм ўрганишга интилган, тўғри сўз ва соғдил инсон доимо әл-юрт олқишига мұяссар бўлган.

Ёшлар келажакда яхши хулқ әгаси, эзгу ният ва гўзал фазилатлар соҳиби бўлишлари учун нималар қилишлари лозим? Бунинг учун яхши ишлар йўлида ҳеч қандай қийинчиликлардан қўрқмасликлари, ота-оналари ва тарбиячиларнинг ўғитларига амал қилишлари, вақтни фақат фойдали ишларга сарф қилишлари бутун куч-гайратларини илм ўрганишга қаратишлари керак.

Ҳа, болалар учун ҳаётда энг буюк ва шарафли бир йўл бор. Бу йўлдан асло чиқмаслик ва адашмаслик керак. Бу йўл инсонийлик йўлидир.

Бу йўлга амал қилган киши ҳамиша баҳту саодат соҳиби бўлади, бу йўл одамларга маънавий куч-қувват беради. Шунингдек, ҳалқига ва қариндош-уругларига қўлидан келгандар яхшиликни қилиш, уларнинг ҳурматини жойига қўйиш ҳар бир кишининг инсонийлик бурчидир.

“Эгри билан Тўғри” әртаги бу фикримизнинг даилидир. Тўғрибой ҳалол, пок, яхши ниятли инсон. У рузгор тебратишда қийналган. Тирикчиликни ўнглаш учун мардикорчилик қилишга мажбур бўлган. Ана шундай уй билан шаҳарга отланған. Бисотида битта оти бор, холос.

Тұғрибойнинг ўзи ҳалол-пок бұлғанлиги, бирорларни алдаш, уларға риёкорлик күрсатылғанда ёмон ният үй-хаёлда бұлмаганлиги учун йүлда Эгрибой билан ҳамроҳ булып қолади. Халқда — самимият ва садоқатта асосланған дүстлик ҳамиша, ҳар ерда ва ҳар қандай шароитда ишончли бұллади, зарурият ва мажбурият натижасыда пайдо бўлган дүстлик эса бундай бўлмайди. У дарё каби гоҳ топшиб, атрофни босади, гоҳ қуриб, суви озайиб қолади, — деганларидек булар ўртасидаги дүстлик ҳам узоққа бормайди. Тұғрибой — шеригим чарчади. Отни навбат билан минайлик. Бўлмаса бу дүстликдан эмас, деб отни Эгрибойга бериши биланоқ Эгрибой отни миниб қочади. Қаранг, донолар олтиннинг соғлигини ўтда, ҳайвоннинг кучини оғир юқ ортилғанда, инсоннинг тұғрилигини омонаятга хиёнат этмаслигига билса бўллади, деб бекорга айтмаган эканлар. Эгрибой эгрилигини қилиб дўстга садоқатсизлигини күрсатади.

Тұғрибой йўлда кўп адашади, ўрмонга кириб қолади ва бир эски тандир ичига кириб тунайди. Кечаси ўрмон йиртқичлари арслон-шоҳ бошлигига тандир атрофиға тұплашишиб, бир-бирларига мақтанишади:

Тулки достон бошлабди:

— Оғайнилар, мен сизларға айтсам, ўн йил бўлдик, ўрмон ёқасидаги форда яшайман. Ўн йилдан бери давлат ийғаман. Мендаги асбоб-ускуна, мол-дунё ҳеч кимда йўқ.

Навбат чия бўрига келибди:

— Ўрмонга туташган катта тепалик остида яшайман. У ерда бир сичқоним бор, ҳар куни туш пайти инидан чиқади, унинг қирқ битта тилласи бор, шуни ўйнагани ўйнаган. Тиллани ўйнаб-ўйнаб яна инига олиб кириб кетади.

Айиқ унинг сўзини бўлибди:

— Бу ҳам унча қизиқ эмас. Ўрмонда бир туп садақайрағоч бор. Қайрағочнинг пастида икки шохчаси бор. Шохлардаги барглар бир қанча касалга даво. Уни эзиб ичилиса, ҳар қандай жонивор ўша замоноқ дард кўрмагандай булиб кетади. Мен болаларимни шу билан даволайман.

Унинг орқасидан бўри қулиб юборибди:

— Оғайнилар, бизнинг ҳам қизиқ ҳикоямиз бор, — деб гап бошлабди у, — ўрмон ёқасида ўн минг қўй боқилади. Ҳар куни иккита бўрдоқини ейман, мени ушлаш учун

чўпонлар қопқон қўйишади, тузоқ солишади, аммо писанд қилмайман. Лекин қирда Кимсан чол деган дехқоннинг бир кучуги бор. Шу кучукни чўпонлар сотиб олишса борми, менинг шўрим қурийди.

Йўлбарс унга қўшимча қилибди:

— Рост айтасан. Қўйларга ўхшаб ўн минг йилки ҳам ўрмон атрофида ўтлаб юрибди. Мен ҳар куни ўшаларнинг бировини ейман. Улар орасида бир айгири бор. Кимки ўшани минса ва бир қўлида қилдан эшилган камон, бир қўлига узун гаврон олиб, мени қувса, дарров тутади, камонни бўйнимга солиб, гаврон билан урса борми, бир умр йилқилар олдига йўламас эдим.

Тадбиркор, ақл билан иш кўрган Тўғрибой бу суҳбатда эшигтганларини амалға оширади. Ҳатто, етти йил бемор ётган шоҳ қизини даволаб, маликага уйланади. У умр бўйи ишлаб, меҳнат қилиб, пешона тери тўкиб тириклик ўтказганлиги сабабли подшонинг инъомидан воз кечади:

— Менга беклик тўғри келмайди. Мен содда ва тўғри одамман. Ўрмон ёқасидаги тепаликдан бир уй қуришга рухсат берсангиз бўлгани. Уша ерда дехқончилик қилиб, кун ўтказаман, — деб жавоб берибди.

Тоғ-тоғ билан учрашмайди, одам одам билан учрашади, деганлариdek Тўғрибой ўрмон ёқасида ўзига иморат қуриб, шоҳона ҳаёт кечириб юрганида ноўрин хатти-ҳаракати, ёлғончилиги туфайли ҳаётда эзилган Эгрибой билан дуч келиб қолади. У Эгрибойга турмушда нимагаки эришган бўлса, уша тандир сабабчи эканлигини гапириб беради.

Эскилар бу дунёни тоққа ўхшатадилар. Унинг орасида туриб нима деб бақирсанг, уша сўзнинг акс садосини эшиласан. Ҳа, ҳаёт шундай. Эгрибойнинг эгрилиги, алдамчилиги, ўзининг бошини ейди, тандир ичидаги йиртқичларга ем бўлади.

“Эгри билан Тўғри”да тўғри сўз, ҳалол ва меҳнаткаш бўл, умринг узун, ризқинг улуг бўлади; ишёқмас, алдамчи бўлсанг дарз кетасан, одамлар назаридан қоласан, ҳеч қачон биринг икки бўлмайди, деган фоя ётади. Бу эртак йигитқизларимизни ҳаётда ўзларига тўғри йўлни танлаб олишларида катта ёрдам беради.

Ўзбек халқининг энг машҳур ва таъсирили эртакларидан бири “Ур тўқмоқ”дир. Бу эртакда ўзбекона соддалик,

одамларга ишониш, душманга қарши нафрат ва бошқа фазилатлар мужассамланган.

Эртакда умидворлик, орзу-истак эзгу ният кучли. Бир парча нонга зор халқ турли ўй, хаёл билан худди тушида кўргани каби бой-бадавлат бўлиш, унга бу йўлда кимки тўсқинлик қиласа, уни ер билан яксон қилиш ишқи билан яшайди. Бу орзу-тилакни амалга оширишда ҳайвонот олами-ю, паррандалардан кенг фойдаланиш олий мақсадлардан бири ҳисобланади. Ҳамма гап лайлакнинг фақир, жуда ҳам камбағал овчи чолнинг тузогига ногаҳон тушиб қолишидан бошланади. На бой, на юртга ҳоким бўлиш ўйида ҳам йўқ чолга лайлакнинг худди одамга үхшаб гапириши, ваъда бериши “лайлакларнинг бошлиғиман, нима сурасанг бераман”, деб айтиши қашшоқ чолнинг хаёлини бузади.

Лайлакни қўйиб юборган чол эртасига совға-салом олиш учун унинг олдига сафарга отланади. Ундан “Қайна, хумча”ни сўрайди, “Очил дастурхон”ни тилаб олади. Буларнинг бирортаси ҳам мўъжиза кўрсатмайди — на олтин, на таом бермайди. Негаки, йўлда чол ухлаб қолганида қишлоқ болалари бу сеҳрли буюмларни бошқаси билан алмаштириб қўйишган бўлади. Ахири “Ур тўқмоқ”ни олганидан кейин эртаклардагидек у бой-бадавлат бўлиб кетади. Рўзгорини ўнглайди, чиройли иморатлар қуради, хонни зиёфатга чақиради. “Мен хон бўлсан-у ўша камбағал, қашшоқ чолнинг уйига меҳмондорчиликка бораманми?”, деб уни менсимаганлиги учун хонни жангга чақиради. Ур тўқмоқ ёрдами билан хонни енгган чолнинг юртбоши бўлиб кетиши — дардли халқнинг армони рўёбга чиққанлиги ўқувчини мамнун қиласди. Эртак ҳаётда худди ўша овчи каби дадил ҳаракат қилишга, ўрни келганда жасоратли бўлишга мудом чорлаб туради.

“Ур тўқмоқ”да, ҳалол, поклик, ўзгалар ҳақига хиёнат қилмаслик, бировларни алдамасликдек олижаноб фазилатлар яхши тасвиrlанган. “Куръони каримда” ҳам, Ҳадисларда ҳам бир-бировларингиз билан учрашганингизда, хонадонларингизга кирганингизда салом-алик қилинг, дейилган гап бор. Бунинг олий намунасини эртакда ҳам кузатдик. Овчи ҳар сафар лайлак ҳузурига кирганида салом бериши ва лайлакнинг чолни огоҳлантириб алик олиши

ұқувчини сергаклантиради, уни салом-аликсиз юрмасликка үргатади:

“Ассалому алайкум, — дебди чол.

Лайлаквой:

— Ҳақ саломинг бұлмаса, таъзириңгни берардим, — деб алик олиши юқоридаги фикримизга асос бўла олади.

Шунингдек, бирорларнинг ҳақига хиёнат қилиш, ўғирлик қилиш яхши оқибатларга олиб келмаслиги, чолнинг буюмларини яшириб қўйган қишлоқ болаларининг тўқмоқ зарбига бардош бера олмай чолга ялинишлари ҳар қандай китобхонни ўйлантириб қўяди:

— Чол ота, тўқмоқни тўхтатинг, биз сизнинг хумчангизни, дастурхонингизни олиб, ўрнига бошқа хумча, бошқа дастурхон қўйган эдик. Тавба қилдик, ота! Тўқмоқни тўхтатинг, дейишди. Чол: “Тур, тўқмоқ!” деб бақирган эди, тўқмоқ уришдан тўхтади. Болалар югуриб бориб, уйларидан “Қайна, хумча” билан “Очил дастурхон”ни чиқариб бердилар.

Хуллас, кимки халқ оғзаки ижодига меҳр қўйса, айниқса, эртакларни кўпроқ ўқиса ҳаётда кам бўлмайди.

ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Маълумки, халқ оғзаки ижоди намуналари ёзма адабиётнинг майдонга келиши ва ривожланишида бой манба бўлиб хизмат қиласди. Бу ерда яна бир нарсани таъкидлаб ўтиш керакки, бадиий адабиётнинг тараққиёти жамиятнинг умумий тараққиёти билан ҳам узвий боғлиқдир. Бу жиҳатдан Маҳмуд Қошгарийнинг “Девону лугатит турк” асарини эслаб ўтиш ўринлидир. XI асрнинг буюк тилшунос олимни ўзининг бу китобида бизга кўп маълумотлар беради. Китобда XI аср адабиёти билан бирга, аввалги замонларда пайдо бўлиб, оғиздан оғизга, авлоддан-авлодга кучиб юрган қўшиқ ва лирик шеърлардан намуналар ҳам келтирилган. Айниқса, меҳнат, қаҳрамонлик, маросим, мавсум қўшиқлари ҳақида батафсил маълумот берилади. Шунингдек, Юсуф Ҳос Ҳожибининг “Кутадгу билиг” (“Садодатга олиб борувчи билим”), Аҳмад Юғнакийнинг “Ҳибат ул ҳақойик” (“Ҳақиқатлар армуғони”) достонларида ҳамда Аҳмад Яссавий, Сулаймон Бокурғонийларнинг асарларида тил, илм, фан, ахлоқ-одоб масалалари қамраб олинади. Ҳайдар Хоразмий, Кутб, Дурбек, Саккокий, Лутфий сингари шоирларнинг адолатсизлик ва зулмни қоралаш, оддий инсоннинг оғир аҳволиға ачиниш, орзу-армонларини қисман бўлса-да ёритишга қаратилган асарлари тарихда муҳим роль ўйнайди. Атоий, Саккокий, Лутфий ғазаллари тимсолида XV аср ўзбек шеърияти ҳаётий воқеликни акс эттириш соҳасида катта бадиий тажриба тўплади. Бу тажриба Алишер Навоийдек буюк санъаткорнинг вояга этиши учун зарур бўлган шарт-шароитларни тайёрлади.

Алишер Навоий бутун фаолияти ва ижодини инсоннинг баҳт-саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, ўзаро урушларнинг олдини олишга, ободончилик

ишлиариға, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағишилади. Уadolatпарвар, донишманд давлат арбоби, ўзбек классик адабий тилига асос солған ва ўзбек мумтоз адабиётини янги тараққиёт поғонасига күтарған буюк сұз санъаткори булиб, даврнинг маданий ҳаётига раҳбарлик қилди, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳларига ҳомийлик күрсатди, қўплаб шогирдлар етиштириди.

XV—XVI асрларда яшаб ижод этган Заҳириддин Мұхаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида ўша давр ҳаётига доир тарихий воқеалар билан бирга, илм-фангага оид қимматли маълумотлар берилған, турли халқларнинг урф-одатлари, тили, санъати ва адабиёти ёритилған.

XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган икки буюк шоир Мұхаммадниёз Нишотий ва Мұхаммад Шариф Гулханийлар ижоди мумтоз адабиётимиз тарихида алоҳида ажralиб туради. Нишотийнинг халқ оғзаки ижоди асосида яратған “Ҳусну дил” достони ишқ-муҳабbat, ақыл-фаросат, одоб-ахлоққа бағишиланған. Шу нарса диққатга лойиққи, достонда ҳар бири мустақил асар була оладиган “Шоҳбоз ва булбул”, “Гул ва Даф”, “Най ва Шамшод”, “Косай Чин Наргис”, “Бинафша ва Чанг” каби масаллар ҳам берилған. Бу масалларнинг барчасида эл-юрга фойда келтириш, мақтанчоқ бўлмаслик, оргикча кибр-ҳавонинг зарари каби мавзуларнинг ёритилиши болалар учун ҳар жиҳатдан ибраглидир.

Гулханий ҳам “Зарбулмасал” асарида ўзининг муҳим ижтимоий қарашларини, эл-улус тақдирига муносабатини қизиқарли масаллар орқали ифодалади.

Мунис меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволига қаттиқ ачинди, илм-фан ва адабиёт аҳлининг хор-зорлигидан қайғурди. Шоир кишиларни билим олишга, китоб ўқишига, жоҳил ва ёмонлардан узоқ бўлишга чақирди. Мунис “Саводи таълим” рисоласи орқали болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ишига катта ҳисса қўшди. Унинг маърифатпарварлик foяла-ри ўзидан кейин яшаган Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар каби шоирларга ҳам катта таъсир күрсатди.

Маърифатпарварликни байроқ қилиб күтарған Абдулла Авлоний, Ҳамза, Фитрат, Элбек, Мунавварқорилар томонидан ёзишган дарслер ва қўлланмаларда болалар ҳаёти, ўқиши, ахлоқ-одоби ҳақида материаллар берилади.

Абдулла Авлоний (“Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим”, “Мактаб гулистони”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (“Енгил адабиёт”, “Ахлоқ ҳикоялари”, “Қироат китоби”) асарларида янги давр нафаси уфура бошлади.

20-йилларда Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир, Faфур Ғулом, Fайратий, Шокир Сулаймон, Ойбек ва бошқаларнинг катта ёшдаги болалар учун ёзган асарларида илм ва меҳнатга чақириқ кенг ўрин олганди. Кейинчалик бу сағга З. Диёр, Д. Оппоқова, М. Файзий, И. Муслим, А. Раҳмат, Ш. Саъдулла, С. Жўра, М. Оқилова, Қ. Муҳаммадий, Ҳ. Назирлар келиб қушилди. Улар болаларни яхши ўқишига, илм, фан нурларидан баҳраманд булишга, даврнинг ҳақиқий ўғил-қизлари булиб камол топишга тарғиб этилдилар.

Болалар адабиётимиз йилдан-йилга ривожланиб борди. 30-йилларга келиб, ўзининг профессионал шоир ва ёзувчилирига эга булди. Поэзия (Зафар Диёр, Адҳам Раҳмат, Илёс Муслим, Шукур Саъдулла, Султон Жўра, Маҳмуда Оқилова, Қуддус Муҳаммадий), проза (Мажид Файзий, Доржия Оппоқова, Ҳаким Назир), драматургия (Зафар Диёр, Доржия Оппоқова) соҳаларида болалар ижодкорлари етишиб чиқдилар. Садриддин Айний, Faфур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Шокир Сулаймон ва Fайратийлир ҳам ўзбек болалар адабиётини юксалтириш ишига ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Бу даврда Зафар Диёрнинг “Қўшиқлар” (1933), “Тантана” (1936), “Шеърлар” (1939), “Муборак” (1940), “Шеър ва ҳикоялар” (1940) тўпламлари ва “Машинист” (1935) поэмаси, “Бахти ёшлиқ” драмаси, “Жўннатиш”, “Ножуяликлар” ҳикоялари; А. Раҳматнинг “Дум” (1938), “Бахти ёшлиқ” (1939), “Завқли аллалар” (1940), “Шеърлар” (1940), “Ҳийлагар тулки” (1940) китоблари; Султон Жўранинг “Фидокор” (1940); Илёс Муслимнинг “Усув” (1932); “Зарҳархандалар” (1932) тўпламлари, “Миқти келди” поэмаси (1934); Шукур Саъдулланинг “Ҳайқириқ” (1933) тўплamlари босилиб чиқди.

Бу даврда қардош халқлар адабиётидан жуда кўплаб асарлар ўзбек тилига таржима қилинди. Бунинг натижасида ўзбек болалар адабиёти ҳар томонлама бойиб борди.

Айниқса, “Ёш туркистонликлар”, “Болалар йүлдоши”, “Болалар дунёси”, “Ўзгаришчи ёшлар”, “Ёш куч” каби ойномалар нашрининг йўлга қўйилиши болалар адабиётининг ҳар томонлама ривожланишига сабаб бўлди.

Хуллас, болалар адабиётининг мавзу доираси кенгая борди. Ёшлиқ, мактаб ҳаёти, она-юрт табиати, халқлар дўстлиги, илм, ҳунар ва техникага муҳаббат мавзулари болалар адабиётидан кенг ўрин олди.

Халқимизда: “Она юрting омон бўлса, ранги-рўйинг сомон бўлmas”, деган нақл бор. Собиқ иттифоққа немис-фашист босқинчиларининг хиёнаткорона бостириб кириши ўз баҳтини, келажагини ҳалол меҳнати билан бунёд этаётган халқнинг оромини, тинчлигини бузди.

Урушнинг биринчи кунлариданоқ Ойбек, Ҳамид Олимжон, Faфур Фулом, Собир Абдулла, Уйғун, Мақсуд Шайхзода, Зафар Диёр, Амин Умарий, Файратий, Миртемир, Илёс Муслим, Султон Жўра ва бошқалар фашист босқинчиларининг, албатта, ер билан яксон бўлишига комил ишонч foяси билан йўғрилган асарлар яратдилар. Урушнинг биринчи кунларидаёқ яратилган Уйғуннинг “Хайрлашув”, Зафар Диёрнинг “Кичкина жангчи”, Илёс Муслимнинг “Ёвни тутдай тўкамиз”, Султон Жўранинг “Текстиль” комбинати тўқувчилари”, Раъно Узоқованинг “Талпин, юрак” шеърлари болалар адабиётида урушни лаънатловчи дастлабки асарлардан бўлди.

Бу давр адабиётининг асосий мавзусини уруш давридаги халқ қаҳрамонларининг фашист босқинчиларига қарши жасоратларга тула кураши “Хат” (Ҳамид Олимжон), “Мен яхудийман”, “Сен етим эмассан” (Faфур Фулом), “Ватан ҳақида”, “Йигитларга” (Ойбек), “Кураш нечун?”, “Капитан Гастелло” (Мақсуд Шайхзод), “Ватан ҳақида қўшиқ” (Уйғун), “Ватан”, “Чавандоз” (Темир Фаттоҳ), “Курол беринг менга ҳам”, “Бизнинг оила” (Зафар Диёр), “Тўғчи Муҳаммад” (Султон Жўра),.. ”Онамнинг айтганлари” (Адҳам Раҳмат), “Биз енгамиз” (Ҳасан Сайд) тасвири ташкил этди.

1941 йилнинг июль ойидаёқ “Улим ёвга” адабий тўплами босилиб чиқди. Тўпламдаги шеърларда ғалабага бўлган комил ишонч жўшиб куйланади.

“Ватан учун” тўплами ҳам шу йилда юзага келди. Ундаги шеърлар мавзу жиҳатдан янада кенгайтирилганлиги,

қаҳрамонлик, она-Ватанга садоқат ғояси етакчилик қилиши характерлидир.

Айниқса, Зафар Диёр яратган қаҳрамонлар ёш бўлишига қарамай жуда қасоскор. Улар тинчлик, осойишталик шайдолари, немис-фашист босқинчиларини қаттиқ қаҳр-ғазаб билан лаънатлайдилар. Бинобарин, она-Ватанинни севиш, ардоқлашнинг ўзи етмайди, уни муносиб ўғлон бўлиб ҳимоя қила олиш зарур, деган муқаддас туйғу билан нафас оладилар. Шунинг учун ҳам шоир қаҳрамонлари қўлда қурол билан немис-фашист босқинчиларига қарши шердай ҳамла қилишга тайёр. З. Диёр “Курол беринг менга ҳам!” шеърида лирик қаҳрамон тилидан шундай мисраларни битади:

Мени кичик
демангиз,
Камситмангиз кучимни,
Босқинчидан
олгумдир
Халқ қасоси —
ӯнимни!

Немис-фашист босқинчилари барча қатори ёш болаларнинг ҳам осуда ҳаётини бузди. Уларни дарё, қўллар бўйида балиқ тутиб ҳордиқ чиқаришдан, билим олиб, қувноқ ўйин-кулги билан яшашдан маҳрум этди. Шунинг учун ҳам ёш ватанпарвар бутун халқ билан бир тан, бир жон бўлиб, қўлида қурол билан душмандан ўч олишга шайланди:

Курол беринг
менга ҳам,
Курол беринг
менга ҳам.
Разил немис бошига
Мен ҳам солай
катта ғам, —

дея шижаот кўрсатиши билан диққатни тортади. Уруш даври болалар адабиётида фронт орқасини мустаҳкамлаш ишни ҳам алоҳида мавзу бўлиб қолган эди. Зафар Диёрнинг “Мактаб-сенинг фронтинг”, “Поезд кетар фронт-

га”, “Темирчилар минбари”, Шукур Саъдулланинг “Ёшлик”, “Сен нима қилдинг?” каби асарларида болаларнинг фронт орқасини мустаҳкамлашдаги жанговар меҳнатлари намоён бўлади.

“Сен нима қилдинг?” шеърининг қаҳрамонлари ўзларига ҳам, ўзгаларга ҳам талабчан болалар. Ҳар бир кун, ҳар бир дақиқани меҳнат муваффақияти билан ўтказишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйганлар. Шунинг учун ҳам улар бир-бирларига жиддий савол берадилар:

— Фронт учун не қилдинг?
Навбат сенга! Сўйла қани,
Нималарни эп билдинг?!

Жавоб ҳам аниқ:

...Ўйлаб топдим: уйга кирдим,
Кездим ҳар ённи бир-бир.
Боғлар ошдим, кўп йўл юрдим,
Йиғдим терсагу темир.
“Булар фронт учун!” — дея
Элтдим мактабим сари, —

шу зайлда ҳар бир боланинг қўшган улуши беш ўртоқ ўртасида муҳокама қилинади. Ва ниҳоят улар: “Бундан ўқу танк бўлади!”, дея ўз ишларидан қаноат ҳосил қиласидилар.

Шеърда ҳар бир боланинг фикри-ўйи, орзу-умиди ишонарли тарзда ифода этилади.

Урушдан сўнгги давр болалар шеъриятида она-Ватан, гўзал диёр, хур ўлкамиз тўғрисида яратилган асарлар диққатга сазовордир. “Яшна, Ватан” (И. Муслим), “Обод ўлкам”, “Юртимизнинг юраги” (П. Мўмин), “Менинг Ватаним”, “Бахтли болалар” (Қ. Ҳикмат), “Ўлкамизнинг тонги отмоқда” (А. Раҳмат), “Деҳқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси” (А. Орипов), “Она деган сўз” (О. Матжон) ва бошқалар. Бу мавзуда яратилган шеърларни санаган билан тамом бўлмайди.

Бу мавзуда яратилган асарлар ичида Абдулла Ориповнинг “Деҳқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси” шеъри болалар адабиётининг кейинги йилларда қўлга киритган

жиддий ютуқларидан бўлди. Ўзбек болалар шеъриятида Ўзбекистон ҳақида кўпілаб асарлар бор. А. Орипов уларни тақрорламасдан ўзига хос оригинал асар ёзган. Шеър қаҳрамонлари ўн икки вилоятдан чиққан аълочи, жамоатчи ўқувчи болалар. Улар ўз жойларининг тарихини яхши билишади. Поездда ўзларига ҳамроҳ бўлган бобонинг саволларига лўнда-лўнда қилиб жавоб беришади. Ўзбекистондаги ҳар бир вилоятнинг ўзига хос бойлиги, шаҳарлари, бағри кенг одамлари китобхон кўз ўнгидан бир-бир гавдаланади.

Ўзаро суҳбат асосига қурилган бу шеърда бобонинг якуний нутқи жуда салмоқли. Тўрт мисра шеър билан тобора гуллаб-яшнаб бораётган, ўзига мустақил бўлиб, ўз тақдирини бунёд этаётган диёrimизнинг ҳусн-жамоли, қудрати бир бутунлигича ифода этилган:

Сиз атаган ҳар бир жой
Битта бўстон бўлади,
Ҳаммасини қўшсангиз,
Ўзбекистон бўлади.

Ўзбек халқи азалдан меҳнаткаш халқ. Ишчанлик бизга ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган. К. Муҳаммадийнинг “Этиқ”, “Бувимнинг ҳикояси”, Ҳ. Ёқубовнинг “Сирдарё офтоби”, Шукур Саъдултанинг “Ховлимизнинг болалари”, “Дастёр қиз”, “Боғбон қиз”, Илёс Муслимнинг “Ойхон ва райҳон”, “Ишchan асаларилар”, “Сенинг совганг”, Пұлат Мұминнинг “Далаларга қарасам”, “Офтоб чиқди оламга”, Қудрат Ҳикматнинг “Бобо ва набира”, “Жужам, юрма лақиллаб”, “Толиб Йўлдошнинг “Вақт қадри”, Юсуф Шомансурнинг “Барака”, “Тикувчи”, Турсунбой Адашбоевнинг “Шанбалик”, Рауф Толибнинг “Бобо хурсанд, Нодира хафа”, Қамбар Отанинг “Меҳнатдан завқ оламан” шеърлари бевосита меҳнат мавзусига бағишлиланган.

Истеъдодли шоир Қамбар ота узоқ йиллардан бери болаларни меҳнатсеварликка чорлаб шеърлар ёзиб келади. “Меҳнатдан завқ оламан” асари шулардан бири. Асарнинг лирик қаҳрамони соғлом ва тетик бола. Бунинг асосий сабаби унинг меҳнаткашлигида. Бола ишлашни, ай ниқса, катталаrinинг юмушларига ёрдам беришни яхши

куради. Лирик қаҳрамоннинг меҳнати, орзу-хаёли ёш китобхоннинг эзгу ниятига мос тушади:

Соғлом, қувноқ боламан,
Меҳнатдан завқ оламан.
Агарда иш қилмасам,
Тез зерикаб қоламан.
Катталарга дастёрман,
Хизматига тайёрман.

Меҳнат — бахт. Ўша бахтни қўлга киритиш, меҳнат унумдорлигини ошириш учун эса энг аввало илм-фанни пухта ўзлаштириб олиш керак. Қ. Муҳаммадий “Кичкина мичуринчилар” шеърида меҳнатнинг зое кетмаслигини алоҳида таъкидлайди:

Илмини билиб олсанг,
Мўлжалинг хато кетмас.

Меҳнат дунёда буюк иш. Кимки бу ишнинг этагини тутса, у ҳеч қачон кам бўлмайди. Шоирларимиз ўз асарларида болаларни меҳнаткаш бўлишга, меҳнат аҳлини ҳурмат қилишга, уларнинг иешона терлари эвазига бунёд этилган нарсаларни эъзозлашга, асраб-авайлашга даъваткор шеърлари билан китобхон меҳрини қозонмоқдалар.

Болаларни боғча ёшидан бошлабоқ табиатга муҳаббат руҳида тарбиялаш муҳим ишлардан бири ҳисобланади. Болалар ижодкорлари бу масалага алоҳида эътибор берадилар. “Кичкина боғбон хақида достон”, “Сув билан суҳбат”, “Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса” (Зафар Диёр); “Тўрт фасл” (Ш. Саъдулла); “Бизнинг боққа келинглар” (Ғ. Фулом); “Бойчечак”, “Фунча” (Уйғун); “Ўрик гуллаганд” (Ҳ. Олимжон); “Юргимиз табиати”, “Тилла қўнгиз” (И. Муслим); “Табиат алифбоси”, “Қанотли дўстлар” (Қ. Муҳаммадий); “Баҳор”, “Тоғ манзараси”, “Сув” (Қ. Ҳикмат); “Тошбақа” (Ю. Шомансур); “Бир чўнтақ ёнғоқ” (М. Аъзам); “Баҳолар”, “Мақтанчиқ чумомли” (Т. Адашбоев); “Баҳор ва мен”, “Қушча сўзи” (Р. Толиб); “Камалак афсонаси” (О. Матжон) ва бошқалар шулар жумласидандир. Булар орасида Шукур Саъдулланинг “Кичкина қушча” асари алоҳида ажралиб туради. Унда

болаларнинг қушларга бўлган меҳри, ғамхўрлиги мисрадар қатига чуқур сингдирилади.

Болалар шоири Олим Маҳкам ўзига ўзи талабчан қаламкашлардан бири. У ўзининг ҳар бир асарини қайта-қайта ишлайди, тилининг содда, бадиий, мукаммал бўлишига катта эътибор беради. “Капалак” шеърини олиб кўрайлик. Турт мисрадан иборат бу асар нақадар оддий, нақадар содда. Аммо жуда таъсирчан. Инсонлар у ёқда турсин, хатто, ҳашорат-у курт-қумурсқалар ҳам табиатнинг мудом гулдек яшнаб туриши тарафдори эканлиги аён бўлади:

- Капалакжон, бери кел,
Бунча парвоз этасан.
- Мени қувма Эркинжон,
Гулни босиб кетасан.

Тинчлик ва дўстлик! Бу икки сўз бир-бирига эгизак. Болалар адабиётида бу мавзу муҳим ўринлардан бирини згаллайди.Faфур Фулом (“Каптар учар, ғоз учар”, “Тинчлик арчаси”), Қ. Муҳаммадий (“Урушга йўл бермаймиз”), Ш. Саъдулла (“Тинчлик қуши ҳақида мен ўқиган шеър”), И. Муслим (“Дўстлик”), Қ. Ҳикмат (“Тинчлик ҳақида қўшиқ”), Шуҳрат (“Тинчлик алласи”, “Дўстлик гули”), Мардонқул Муҳаммадқулов (“Уч қаптарим, уч”), Юсуф Шомансур (“Орзулар бир”), Сафар Барноев (“Биз болалар”), Турсунбой Адашбоев (“Дўстлик”) каби шоирлар китобхонларни тинчлик ва дўстлик руҳида тарбиялашга баракали ҳисса қўшдилар.

Куддус Муҳаммадийнинг “Урушга йўл бермаймиз” шеъри болаларнинг севимли асарлариданdir. Унда етук инсонларнинг асосий мақсади тинчлик ва осойишталик эканлигини болалар руҳига сингдириб, уларни тинчлик учун курашга чақиради:

Дейсан, танда жоним бор,
Тинчлик учун курашай,
Урушга ҳеч йўл бермай,
Ватан, халқим яшнатай.

Куддус Муҳаммадий бу билан чегараланиб қолмай, тинчлик тарафдорларининг енгилмас куч-қудратини, ас

тойдил ҳаракат қилинса тинчлик урушни енгиши мұқаррар әкенлигини шундай ифодалайды:

Тинчлик бұлсın ҳамма ёқ.
Бунинг учун ҳамма вакт,
Курашар жам бұлыб халқ.
Урушға йүл бермаймиз,
Тинчлик енгар, тинчлик ҳақ.

Болаларнинг суюкли шоирларидан бири бұлган Құдраг Ҳикмат “Дүстлар, беринг құлға-құл” шеърида Құддус Мұхаммадийнинг фикрини давом эттириб, шундай ёзади:

Тинчлик доим сақланар,
Қасд қылған мажақланар.
Дүстлар, беринг құлға-құл,
Урушға ҳеч құйманг йүл”!

Хозирги замон үзбек болалар адабиётида тинчликнинг асосий гарови бүлмиш дүстлик мавзуси тобора кенгайиб бормоқда. Бу мавзуда айниқса С. Жаббор, Э. Раимов, Р. Тоилиб, А. Обиджон, Ҳ.Имомбердиев ва бошқалар гоявий-бадиий мукаммал асарлар яратмоқдалар.

Бугунги үзбек болалар шеърияты ҳақида гап кетар экан, мактаб ҳаётини акс эттирадиган асарлар ҳақида алоҳида тұхғалиб ўтиш керак. Ҳамма нарса ўқишиң, мактабга боғлиқ. Мактаб мавзусида ёзилған шеърларда озода мактаблар, унда қайнаёттан баҳтли ҳаёт, болаларнинг илм-фан нурларидан баҳраманд булишга интилишдек ижобий фазилатлари ифодаланади.

Илөс Мұслимнинг “Мактабим”, “Китобчам” шеърлари кичик мактаб ёшидаги болаларга мүлжалланған. “Мактабим”ни ўқиған болада ўқишиң, илм-фан нурларидан баҳраманд булишга интилиш янада үсади.

Она каби меҳрибон —
Илм-фанларга макон,
Яйраб ўқийман ҳар он,
Қадрдоним, мактабим!
Сенда дарслар хилма-хил,
Онгим үсар йилма-йил.
Севинчларга тұлар дил,
Қадрдоним, мактабим”

Аълочи ўқувчининг мақсад ва нияти ҳам аъло даражада. Унинг мақсади ўсиб, улгайиб халқ учун, она-ўлка учун ҳақиқий хизматкор бўлиб вояга етиш:

Аъло ўқишидир бурчим,
Сарф этаман бор кучим.
Ишлайман халқим учун,
Қадрдоним мактабим!

Пұлат Мұминнинг “Хоҳ ўқишида, хоҳ ишда”, “Ер чопиилди, жавоб топиилди”, “Синфимиз қүшифи”, “Устозлар”, Рауф Толибнинг “Катта танаффусда”, “Ўргонимиз йўқолди”, “Уй вазифаси”; Эргаш Раимовнинг “Энди катта бўламан” каби асарларида шу куннинг нафаси сезилиб туради.

Одатда болалар орзулар қанотида яшайди. “Энди катта бўламан” шеърида боланинг орзу-нияти ниҳоятда буюк. Тезроқ ўсиб, улгайиб мактаб ўқувчиси бўлиш:

Бултур эдим олтида,
Ёпним стмай қолди-да,
Мактабга ёзишмади,
Ўқишига олишмади.
Йиллар юрмас кетига,
Бу йил тўлдим еттига.
Энди катта боламан,
Мен мактабга бораман.

Болалар ростгўй, ҳалол, покликни яхши кўришади. Алдамчилик, ёлғончилик, хушомадгўйлик уларнинг характерларига тўғри келмайди. Рауф Толиб болалардаги бундай хусусиятни “Ўргонимиз йўқолди” шеърида яхши ёритган. Валижон ўзининг енгилтаклиги, ёлғончи ва хушомадгўйлиги, фақат ўз фойдасини кўзлаб иш кўриши билан синфда обрусини йўқотган:

Ўз фойдасин ўйлар у
Дўст бўлсин қандоқ?
Орамиздан йўқолди,
Эҳ, битта ўртоқ...

Бугунги кун болалар шеъриятида ҳарбий ватанпарварлик мавзуси ҳам анга мукаммал. Уруш даври шеърияти тас

вир марказида турган жанговарлик, фашист босқинчиларига кучли нафрат, Ватан ҳимоясига ҷақириқ, байналмилал дўстлик ғоялари сўнгги давр шеъриятида ҳам асосий мавзулардан бирига айланди. Аммо энди давр билан бөғлиқ равищда тасвир услубининг бирмунча ўзгарганини кўришимиз мумкин. Жумладан, уруш даври шеъриятида лирик қаҳрамоннинг бевосита жанг майдонларидағи кечинмалари ифодаланса, кейинчалик жанг қаҳрамонларининг эсадликлари ёки у ҳақда бошқаларнинг таассуротлари, тинчлик учун кураш ғояси, урушнинг фақат ҳалокатли оқибатларини ифода этиши биринчи ўринга чиқарилди. Бу ҳол шеъриятда ҳарбий ватанпарварлик туйгусининг, тушунчасининг тобора кенгайиб, янги-янги қирралари намоён бўлаётганлигини, давр талаби асосида ижодий анъананинг давом этажтанини, бойитилаётганини кўрсатади.

Урушдан кейинги ҳарбий ватанпарварлик шеърияти учун характерли хусусиятлар уруш қаҳрамонлари жасоратининг кўпроқ иккинчи шахс томонидан ҳикоя қилинишида ҳам кўзга ташланади. Урушга муносабатнинг бу шаклини Ўйғун (“Менинг акам”), Асқад Мухтор (“Тинчлик солдати”) каби кекса авлод вакилларидан тортиб, Турсунбой Адашбоев (“Ўғлимга”), Сафар Барноев (“Дадамнинг қўллари”) сингари кейинги авлод қаламкашлари ижодида ҳам учратиш мумкин.

Ўзбек болалар шеъриятининг урушдан кейинги даврда яратилган намуналари кўздан кечирилганда, ҳарбий ватанпарварлик мавзусига турлича ёндашилганини кўришимиз мумкин. Жумладан, Мавлон Икром “Ёш партизан” поэмасида қримлик ёш партизан Виктор Коробковнинг жасоратига оид ҳужжатлардан фойдаланса, Куддус Муҳаммадий, Толиб Йулдошлар уруш сабабчиси бўлган фашистларни фольклордаги яъжуҷ-маъжуҷлар каби анъанавий образлар тасвири орқали урушни лаънатлайдилар. Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари Илёс Муслим ва Шуҳратлар фашистларнинг кирдикорларини ўша воқеаларнинг бевосита шоҳидлари сифатида ҳаётий, таъсирчан гавдалантирасалар, Турсунбой Адашбоев, Қамбар Ота, Азиз Абдураззок, Шамси Одил, Рауф Толиб, Кутби Носирова ва бошқалар кўпроқ оталар ва болаларнинг аччиқ хотиралари тарзида қаламга оладилар.

Толиб Йўлдошнинг “Бобом эртак айтсалар” шеъри бевосита уруш қатнашчисининг невараларига жанг-жадаллар ҳақидаги эртаги тарзида битилган. Болаларга эртак туюлган бу воқеалар аслида эртак эмас, оддий жангчининг курган-кечиргандаридир.

“Қилич ботир”, “Алпомиш”, “Алдар кўса” достонларини жон қулоғи билан тинглаган болаларнинг фашист босқинчилари тұғрисидаги ҳикоядан вужудлари ларзага келади.

Бобо ўз гапини Гитлернинг таърифидан бошлайды:

Кўнғиз мўйлов, чалабош,
Гитлер деган алвасти,
Қилган мудҳиш жиноят,
Ҳеч ёддан чиқмас асти.
Таг-туги йўқ бу маҳлук,
Одамхур экан билсак,
Нималар қилмас эди,
Эркига қўйиб берсак!..

Бобо нутқидаги нозик ўхшатишлиар, айниқса, Гитлернинг одамхўрлиги, ташқи қуринишининг беўхшовлиги болалар қулоғини динг қиласи. Шеърда болаларни хайратта солған нарса Гитлернинг қуринишигина эмас, балки унга ҳикоячинининг нафратли муносабати ҳамдир. Бобонинг Гитлер бошлиқ фашистлар ҳақида ҳикоя қилаётисиб, ғазабдан юзларининг оқариб, ўзгариши тингловчиларда ҳам, китобхонда ҳам Гитлерга нисбатан нафрат уйғотади.

Юқорида Ватан посбонларининг жасорати кўпроқ ўзга шахс, хусусан, оталар, укалар ва болалар тилидан ҳикоя қилинишига тұхталған эдик. Ота-оналарнинг фарзандлари ёхуд фарзандларнинг ота-оналари, укаларнинг акалар билан фахрланиши, ўзларини улар жасорати учун қай жиҳатдандир дахлдор ҳисоблашлари табиий ҳолдир.

Аммо бу анъана сўнгги йиллар ёшлар шеъриятида ўзини оқламаяпти. Айвар Ҳожининг “Мен акамни кузатдим”, Ҳабиб Раҳматнинг “Аскар укаси”, Файзи Шоҳисмоилнинг “Ботир аскар” шеърларида акаларини ҳарбий хизматга кузатған болаларнинг уларга ҳаваси; Шамси Одилнинг “Ота мерос”, Рауф Толибнинг “Ота изидан” шеърларида болаларнинг содиқлиги тұғрисидаги аҳду-паймоналары куруқ баён қилинади.

Харбий хизматни үташ ҳар бир йигитнинг муқаддас бурчи. Кичкінтойларнинг буни орзиқиб кутиши ҳеч кимга сир эмас. Бинобарин, кичик қаҳрамонларнинг акалари билан фахрланиши, қуйидаги парчаларда баён этилгани каби тезроқ катта бўлиб, ҳарбий кийимни кийишни орзу қилишлари кишига ғайритабиий туюлмайди.

Мен ҳам улғайиб бир кун,
Акамларга етаман.
Бўлиб Ватан аскари,
Ўз бурчимни үтайман.

(“Мен акамни кузатдим”),

Ватанимни,
Халқимни
Кўз қорамдек сақлайман,
Аскар акамга ўхшаб
Эл ишончин оқлайман

(“Аскар укаси”).

Дейман тез-тез ўтсайди
Иммилламай йил,
Каттакон бўлар эдим
Сизлардек қойил.
Сўнг Ватан хизматига
Отланиб мен ҳам,
Бўлардим сиздай ботир —
Аскар чинакам.

(“Ботир аскар”).

Бу ерда биз айтмоқчи бўлган гап учта шеърдан олинган парчалардаги мазмуннинг ўхшашлигидагина эмас, балки жажжи қаҳрамонларнинг Ватан хизматига отланишини орзу этишларига сабаб бўлаётган воситаларнинг ҳам айнан ўхшашлигидадир. Бизнингча, шеърлардаги кичкінтой қаҳрамонлар акаларининг ҳарбий қисм сафига чақирилиши ёки аскарларни кўришни айтиб, орзу қилишнинг ўзи етарли эмас. Қаҳрамонлар қалбидаги сунъий ҳиссиётнинг китобхонга кўчмаслиги сирини шундан излаш керак.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ўтган давр ичидаги ўнлаб поэмалар, эртаклар, достонлар майдонга келди. Ойбекнинг “Зафар ва Заҳро”, “Бобом”, Қ. Муҳаммадийнинг

“Дунёда энг кучли нима?”, “Солижон”, Шукур Саъдулланинг “Лақма ит”, “Икки донишманд”, Пўлат Мўминнинг “Ўринбосарлар”, “Эҳ, роса ширин экан”, “Холнинг жиyrон велосипеди”, “Олтин най”, “Жалил эшитган эртак”, Кудрат Ҳикматнинг “Тошбақалар ҳужуми”, “Бобо деҳқон ҳангомаси”, “Човкар”, “Чирчиқ фарзанди”, Рамз Бобојоннинг “Чўпон ўғли”, Сафар Барноевнинг “Биз деҳқон боласимиз”, “Олтин шаҳар ҳақида афсона”, “Олтин ошиқлар”, Миразиз Аъзамнинг “Ақлли болалар”, “Бедананинг бувиси”, Турсунбой Адашбоевнинг “Довонлар”, “Ҳарфларнинг саргузашти”, Тошпўлат Ҳамиднинг “Асрорқулнинг қўчкори”, Эргаш Раимовнинг “Бир дона япроқ”, Рауф Толибнинг “Сеҳргар дўстим бор”, “Мақтансоқ”, Азим Усмоннинг “Фаройиб Аждарҳо”, Кавсар Турдиевнинг “Тошкесаклар мамлакатида” каби поэма ва эртакдостонлари яратилди.

Шоир Пўлат Мўмин “Кўнгил истар яхшилик” асарида болалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўқитувчи ва жонажон мактабга муҳаббат, бирлик, байналмилалиллик масалаларини илгари суради. Болалар ҳаётида содир бўладиган ютуқ ва камчиликлар бадиий бўёқларда, қизиқарли эпизодларда чизиб берилади. Бир сўз билан айтганда, мактаб ўқувчиларининг жозибали ҳаёти завқ-шавқ билан тасвирланади.

Шоир энг аввало янги “маҳалланинг чиройи” бўлган жонажон мактаб биноси ҳақиқатан ҳам “билим саройи”га айланиб кетганлигини мароқ билан тасвиirlайди. Ана шундан кейингина ўқувчини бу ерда таълим-тарбия олаётган ўз қаҳрамонлари билан танишитиради. Поэманинг ҳар бир саҳифасида эзгулик, олижаноб инсоний фазилатлар қабартирилган ҳолда ёритилади. Асарнинг асосий сюжет чизигини ташкил этган Ўқтам образи ёш китобхонни ўзига мафтун этиб олади. У жуда шўх, олов қалбли. Томда варрак учирив юриб йиқилиб тушган, шунинг учун “мияси сал лат етган”. Натижада асаб касалига гирифтор бўлган. Ўқтам оққўнгил, ростгўй, ҳақиқатчи бола. У ҳаётга ҳақиқат кўзи билан қарайди, бошқаларнинг ҳам шундай бўлишини истайди. Аммо ўзи ўқийдиган синфда Толибга ўхшаган баъзи ўйинқароқ, қитмир, шоир сўзи билан айтганида “олифуга” болалар унинг жигига тегади, асабини бузади,

касалини қўзғайди, синфдан-синфга ўтолмаганини юзига солади.

Яхши гапнинг шайдоси бўлиб қолган Ўқтамнинг касали қўзғаб, ийқилиб қолиши ёш китобхонда Ўқтамга нисбатан чуқур ачиниш, Толибга нисбатан эса нафрат ҳиссими уйғотади.

Бир неча кундан сўнг тузалиб кетган Ўқтам ўқишига шўнгигиб кетади.

Толиб Шокир аканинг касал бўлиб қолганини эшишиб, хурсанд бўлади, дарров ўйин-кулги, бекорчилик ҳақида оғиз кўпиртириб гап сотади:

Шокир акамиз бу гал
Яхшиям бўбди касал.
Дарсга келмасмуш анча,
Ўйнаймиз хоҳлаганча, —

деб устозига ачиниш ўрнига хурсандчилигини билдиради. Бу гап Ўқтамга қаттиқ ботади. Шунда у Толибни яхшиликка чақиради, ўқитувчи-устозга бундай муносабатда бўлмаслик кераклигини уқтиради. Аммо жанжалкаш Толиб бу гапларга қулоқ солиш ўрнига Ўқтамнинг жиғига тегади, асабини бузади, уни мушт кутаришга мажбур қиласди. Касали қўзғаган Ўқтам шифохонага тушиб қолади. Синфдаги айрим ўқувчилар Толибни уриб қочиб кетди, деган гап тарқатишиади. Фақат самимий дўст Қодиргина бу гапга ишонмайди. Ўқтамнинг беозор, соғдил эканлигини исботлашга уринади.

Толиб Ўқтам устидан ўқитувчи-устозларга арз қиласди. Ўқтамнинг уйига отасини бошлаб боради. Лекин воқеа давомида китобхон Толибнинг чақимчи, ўқишига хуши йўқ, гердайгани бола эканини билиб олади.

Достонда жамоат тарбиясининг аҳамияти фоятда чуқур ифодаланини. Ўқтам соғайиб ўқишига қайтади. Ўқтам ва Толиб жонъяни мухокамасига багишиланиб ўтказилган синф мажлиси достоннинг энг авж нуқтаси ҳисобланади. Бу ерда ҳақиқатни ўқиши, дўстларни, катталарни ҳурмат қилиш, ах тоғ, олоғи бошқаларга ўрнак бўлиш каби масалалар тарзиб этилди. Ёпончилик, беодоблик, ўзгаларни менсимдан худони тикди ниш қораланади.

Қодирнинг йиғилишдаги сўзи айниқса, характерлидир. У ҳақ гапни айтади. Ўқтамнинг гуноҳсиз, Толибнинг эса айбдор эканлигини бирма-бир исботлайди, ҳаммани ўз фикрига ишонтира билади.

Натижада Толиб дакки ейди, ўз қилмишини бўйнига олиб, ўртоғини ножӯя хафа қилиб юргани учун ичи ачиди.

Асарнинг охирида Толиб аввалги гердайган, олифта, димоғдор бола эмас, аксинча, оддий, шириңсуҳан ўқувчи-га айланади.

Бир қаранг-чи Толибга
Эмас унча олифта.
Гаплашсангиз агарда
Анча тушган эгардан.

“Кўнгил истар яхшилик” достони баъзи нуқсонлардан қатъи назар қаҳрамонларнинг ҳаётийлиги, жонлилиги, уларнинг олга интилишлари, ҳақиқий инсон бўлиб камол топишга ҳаракат қилишлари билан қимматлидир. Зотан, турмуш тарзи, ижтимоий муҳит ўзгариши натижасида болалар тасаввурлари, фикрлари, тушунчалари, қисқаси, онглари ҳам ўзгариши табиий эканлиги шу зайлда очиб берилади.

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида шеърият ривожлангани каби насрда ҳам салмоқли асарлар юзага келди. Ёзувчиларнинг янгидан-янги авлодлари камол топди. Айниқса, ҳикоячилик ўсади. Болаларнинг ёши, қизиқиши, дунёқарашига тўла жавоб бера оладиган ҳикоялар бунёд этилди. Ҳаким Назир, Ёқубжон Шукров, Шукур Сайдулла, Носир Фозилов, Худойберди Тухтабоев, Турғунбой Фоипов, Раҳмат Азизхўжаев, Латиф Маҳмудов, Фарҳод Мусажон, Собир Юнусов, Оқилжон Хусанов, Маҳмуд Муродов, Нодир Назаров, Эргаш Раимов, Сафар Барновев, Абдусаид Кўчимов, Рауф Толиб, Анвар Обиджон ва бошқаларнинг кичик мактаб ўшидаги болаларга мўлжалланган ўнлаб ҳикоялар түплами босилиб чиқди.

Жуда кўп ҳикояларда кичкинтойларнинг ҳаётлари ўз ифодасини тоимоқда. Шодмонбек Отабоевнинг “Итолғи” ҳикояси қуш, қурт-қумурсқаларни севиш, ардоқлашга қара тилган. Итолғи чумчук ва чугурчуқларни тутиб олиб сўйдиган қуш. Шукурали ака итолгини жияни Шавкатга сон-

га қиласи. Шавкат узум қуриқлашда ундан фойдаланмоқчи эди. Аммо қуш уларнига ўзини эркин сезмайди. Бунинг сабабини суриштирганда Шавкатнинг отаси бу махлук озод ва эркинликни қўмсаётганлигини тушунтиради. Шавкат қушларни яхши курадиган, раҳмдил бола. У итолғини қафасда уч кун зўрға ушлаб туради. Қафасда қуш эмас, ўзи ўтиргандек бўлади ва итолғини қафасдан бутунлай чиқариб юборади. Қуш болага раҳмат, дегандек парвоз қилиб кетади.

Болалар қиссачилигида ҳам куплаб яхши асалар яратилди, адиларнинг янги-янги авлодлари камол топди. Ойбек, Faфур Fулом, Абдулла Қаҳҳордан тортиб бугунги кунга қадар ҳисоблайдиган бўлсак, уларнинг сони ниҳоятда ўсади. Бунга мисол қилиб Ҳаким Назир, Шукур Сайдулла, Худойберди Тұхтабоев, Ҳожиакбар Шайхов, Анвар Обиджон, Латиф Маҳмудов, Носир Фозилов, Фарҳод Мусажон, Ҳабиб Пұлатов, Муқимжон Ниёзов, Рустам Раҳмонов, Ибохон, Шукур Холмирзаев, Оқилжон Хусанов, Марва Жалолиддинова, Асад Дилмурод, Абдусаид Кўчимов, Эргаш Раимов, Маматқул Ҳазрагкулов ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Бу давр болалар қиссачилигининг мавзу доираси жуда кенгайди. Катталарнинг меҳнати, уларнинг жасоратлари (“Ёнар дарё”); иккинчи жаҳон урушида иштирок этиш (“Рустамжоннинг саргузаштлари”); тобора гуллаб-яшнаб бораётган гўзал шаҳарларимиз ва бағри кенг, инсонпарвар одамларимиз (“Командирнинг бошидан кечирганлари”); ўтмишда зулмкорга қарши кураш, баҳтли ва ёруғ кун учун интилиш (“Качал полвон”); иккинчи жаҳон уруши даврида болалар ҳаёти ва уларнинг колхоз даласидаги фалияти (“Чангалзордаги шарпа”); етим-есир болаларнинг турмушлари (“Улуғ кун”, “Сен етим эмассан”); чорвадорларга кўмак (“Оқ отли”); ўқувчиларнинг далачилик бригадалари (“Замон); шўх ва ўзбошимча болалар ва уларнинг қайта тарбияси (“Бизнинг роман”)) каби мавзулар бу давр қиссачилигида етакчи ўринда туради.

Ҳаким Назирнинг “Ёнар дарё” қиссасининг асосий қаҳрамони Дамир. У ғтадан жуда эрта жудо бўлган. Адид бошда болани анча шўх, онанин гапига қулоқ солмайдиган, яхши ўқимайдиган, бир оз ўзбошимча қилиб кўрсата-

ди. Боланинг бундай салбий томонлари қуйидаги лавҳада шундоққина кўзга ташланиб туради:

“Бувим билан ойим айвондан туриб кетишлари биланоқ, мен лип этиб ўтихонаага ўтдим. У ерда товуқ катаги бор эди. Муралаб кўрдим. Товуқ тухум қўйибди-ю, чиқиб кетибди. Бир эмас, иккита тухум. Ушлаббоқсам, ҳали илиққина. У ёқ-бу ёққа аланглаб олдим-да, тухумнинг икки ёғини чўп билан чумчуқ кўзидаёт тешиб, оғзимга хўп этувдим, лиққа кетди. Қани энди устидан юмшоқ нон бўлса, еб юборсанг. Оёқ учида ошхонага кирдимда, яримта булкачани чўнтаққа уриб чиқдим. Яна келиб стулимга ўтирдим. Бирдан ҳиқичноқ тутиб қолди. Ҳиқичноқ босилармикан деб водопроводдан бир ҳовуч сув ҳам ичиб олдим. Қорним тўйганга ўхшайди. Энди дафтардаги ҳарфлар, рақамлар учишни қўйиб, ўз ўрнига қўнди. Лекин қўнгани билан миямга кирмади. Негаки, уй ичидан ойимнинг йиғи аралаш овози эшитилаётган эди. У бувимга дерди:

— Бу мени қуйдирадиганга ўхшайди. Тенасида ҳақ деб турсангиз, ишга қарайди, бўлмаса йўқ. Пешонам шўр бўлмаса...

Ёзувчи Дамир билан Султон амаки муносабатлари тасвири орқали инсон тарбиясида ота-онанинг ролига алоҳида урғу беради. Қиссада Газлидаги ҳаёт, одамларнинг турмуши, Бўрон ва Қўлдошларнинг ахлоқ-одоблари ҳам Дамирнинг оёққа туриб олишида асосий манба бўлиб хизмат қилиши курсатилади.

Рустам Раҳмонов “Чангалзордаги шарпа” қиссаси билан иккинчи жаҳон уруши даври болаларининг тинибтинчимас образларини яратиб берди. Ахир уруш даҳшатлари узоқ Тошога қишлоғида ҳам акс-садо берган эдиди! Тошоталиклар кечани кеча, кундузни кундуз демай душман билан фойибона жанг қиласидилар. Ҳа, уруш ташвиши каттага ҳам, кичикка ҳам баравар тушган эди.

Оташ ўжар, ўз айтганидан қолмайдиган бола. Ёзувчи бу бола образига шундай таъриф беради: — ўжар одамнинг, айниқса ўжар боланинг табиати қизиқ. Үндайларни бир нарсага ўчакишириб бўлмайди. Қиласан деса, қиласади, ўламан деса ўлади. Айтганини қилиш учун ҳеч нарса дан тоймайди. Бўлмаса, Оташ онасининг иссиқ бағрини

ҳечам тарк этмасам дейди. Лекин, үжарлик! Ҳа ҳаммасига унинг шу үжарлиги, шарт кесарлиги айбдор.

Оташ нега бунчалик үжар. Унинг үжарлигига давр, уруш сабабчи. Бола отасини қаттиқ соғинган. У отасини кўрмоқчи, немис-фашистларга қарши курашда отасига кўмаклашмоқчи. Аммо ота узоқда. Унга ета олмаган боланинг феълатвори ҳам жуда бошқача. Ҳамма касаллик мана шунда.

Роҳат кампир қишлоқ болаларини тўплаб жуда ажо-йиб-гаройиб эртаклар айтиб беради. У айтган эртаклар орасида паҳлавонлар, довюраклар, сеҳргарлар, ишёқмас-у дангасалар, турли алвости-ю, жинлар бор.

Оташ бугун ажиналардан бирини тутиш хаёли билан банд. У чакалакзорга бормоқчи, бир ажинани тутиб, уни ялинтириб-ялинтириб, кейин “бор, Гитлерни тутиб кел дейман. Уни тутиб келади, ўшанда Гитлерни участковой милиционерга бераман. Кейин, роса қийнаб ўлдиришади. Ўшанда уруш ҳам тугайди. Ҳамма урушдан келади, дадам ҳам... Кейин ажинанинг сочини қайтариб бераман...” — демоқчи.

Оташ ана шундай үй-андишлар билан Қўтурбулоқ томон йўл олди. Бу чакалакзор тўғрисида Тошотода қанчадан-қанча афсоналар тўқилмаган. “Чакалак” сўзининг ўзи болаларнигина эмас, ҳатто катталарни ҳам сескантириб, кўркувга солиб келган. Однапар инжиқ, йиғлоқи болаларини, “ганимга кирмасанг, чакалакзорга элтиб ташлайман” деган пўписа билан тийиб келишган. Бу жой — алвостилар макони, инс-жинслар базм қурадиган майдон! Бу ерда жин-алвостиларни ўз кўзи билан кўрганлар бор Тошотада, дейишларига қарамай ўз баҳтини синаб кўрмоқчи.

Бола у даҳшатли чакалакзор бағрида кечаси узоқ ўтириди, қорни оч қолди, совқотди. Ажиначаларни кута-кута мижжалари қотиб кетди — киприклари юмилса очилмайди, очилса юмилмайди. Шу пайт аллақаёқдан данғир-дўнғир чилдирма чалишиб бир гала ясанган қизлар келиб қолишли. Бир пастда ўртага гулхан ёқиб, атрофида ўйнаб кетишли. Оташ у ён-бу ёнига аланглаб қараса чакалакзордан дарак қолмабди. Шу онда жажжи қизчасини опичлаб, аяси келиб қолса бўладими! У нуқул қаҳ-қаҳ уриб кулади. Кела солиб алнга устидан сакраб ўтди-да ўйинга туша бошлади. Бирдан бояги қизлар сержун маҳлуқларга айла-

ниб, Оташнинг аясини куршаб олиши. Укасини силаб-силтаб тортишди-да, оловга улоқтириши. Аясини бўлса ҳар бири паншаҳадай панжалари билан буга кетиши. Оташ ажиналар тудасига ташланиб, онасини қутқармоқчи бўлди. Бироқ қараса оёқлари йўқ. Овозининг борича қичқирса овози чиқмайди...

Ҳа, у уйқусида алаҳсирап эди. Энди у ажиналарнинг борлигига ишонмай қўйди. Чунки Роҳат кампирнинг эртаги фақат афсона эканлигига бугун зўрга ақли етди. Аммо Оташ ҳаётда буш келадиган болалардан эмас. Ўзича сирли бу чакалакзорни ўзлаштиришга кириши. Бу ишда унга Обидахон ва Хуршидjonлар кўмак бериши. Чакалакзор ўрнида мўл-кўл пахта ҳосили битди. Бу эса уруш даври болаларининг фронтга катта совфаси бўлди.

Бу давр болалар қиссачилигида саргузашт, илмий-фантастика жанрлари ҳам ривож топди. Худойберди Тұхтабоев (“Сариқ девни миниб”, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Ширин қовунлар мамлакатида”), Хожиакбар Шайхов (“Само маҳваридаги номайиш”, Шом камари”, “Аждодлар хотираси”), Маҳкам Маҳмудов (“Евронанинг ўғирланиши”), Анвар Обиджон (“0099 номерли ёлғончи”, “Даҳшатли мешполвон”), Оллоёр (“Фазогир чумоли”), Оқилжон Хусанов (“Тоғда ўсган бола”) ва бошқалар бу жанрда самарали ижод қўлмоқдалар.

Болалар тарбиясида драматургия жанрида яратилган асарлар ҳам катта роль ўйнайди. Ҳаким Назир, Адҳам Раҳмат, Пўлат Мўмин, Мамарасул Бобоев, Усмон Юсупов, Тургунбой Фойибов, Наримон Орифжонов, Латиф Маҳмудов, Фарҳод Мусажон, Равшан Ёриевларнинг пьесалари ўзининг болаларбоплиги билан кичкингойлар қувончига қувонч қўшиб келмоқда.

Сунгти йиллар болалар драматургиясида Равшан Ёриевнинг “Оқ булоқ” (бир пардали) пьесаси алоҳида ажралиб турди. Асар қаҳрамонлари Қудрат, Жасур, Гулшан, Ўрмончи бобо, Гўзал қиз, Олмахон, Қора дев, Қари шайтон, Маймоқ шайтон, Кичик шайтон ва бошқалар.

Болалар ўрмонда карнавал ўтказишишмоқчи. Ҳамма бу маросимга ҳозирлик кўрмоқда. Аммо ичи қора, қизган чиқ қора дев-у шайтонлар бунга қарши, нима бўлганда ҳам карнавалини ўтказмаслик, одамларга панд берини ре-

жаларини тузадилар. Шифобахш, ҳамманинг дардига мал-хам бўладиган кўзачадаги Оқбулоқ сувини заҳарли сувга алмаштириб, болаларни нобуд қилмоқчи бўладилар. Шу пайт болаларга Олмахон ёрдам қўлини чўзади. Шайтонлар ўзлари ясаган кўзадаги заҳарли сувни ичиб ҳалок бўладилар.

Ўрмонда катта шодлик, ўйин-кулги бошланиб кетади.

Латиф Маҳмудовнинг “Али билан Вали”, “Эҳ аттанг”, “Муҳим топшириқ”, “Сирли хат”, “Дангасанинг саргузаштлари” пьесалари театр саҳналарида қайта-қайта на-мойиш қилинмоқда.

“Дангасанинг саргузаштлари” асарининг қаҳрамони ўзининг ишёқмаслиги, қўрс-қўполлиги билан дўстлари-дан ажralиб қолган. Бола хомхаёллик билан яшайди, ўқиш, изланиш, меҳнат қилиш, катталарнинг юмушларига кўмаклашишни ўзига эп кўрмайди.

Асар сўнгидаги Нусрат бобо Дадавойга нисбатан жуда ўринли гапни айтади:

Мехрин қўйсин меҳнатга,
Етар шунда ниятга!

Ҳа, бу гап ҳаммага тегишли, ҳамма бирдек меҳнат қилса, ўқиса, ўрганса фақат фойда қўради, муроди ҳосил бўлади.

Ҳозирги замон ўзбек болалар бадиий адабиёти билан бирга болалар адабиётшунослиги ва адабий танқид жанри ҳам поғонама-поғона ўсади, ривожланди. Бир қатор дарсларик, қўлланма, мажмуа, монография, китоблар ёзилди. Ўнлаб номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди.

Бу соҳанинг такомилида А. Суюмов, У. Рашид, С. Мамажонов, М. Қўшжонов, Ҳ. Абдусамадов, М. Юнусов, Б. И момов, П. Шермуҳамедов, О. Сафаров, Ҳ. Эгамов, С. Алимов, М. Муродов, М. Солиев, С. Ирисхўжаева, С. Матжонов, Қ. Қаҳрамонов, М. Сатторов каби қўпгина адабиётшуносларнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Шу зайлда ҳозирги замон ўзбек болалар адабиёти ривожланишда давом этмоқда. У янги ёзувчилар, янги асар-

лар билан тобора бойиб бормоқда. Бир сўз билан айтганда, бу адабиёт мустақил Ўзбекистонимизнинг тобора гуллаб-яшнаши учун хизмат қилмоқда.

АЛИШЕР НАВОИЙ **(1441—1501)**

Ўзбек халқининг улуғ маърифатпарвари, мутафаккири ва буюк шоири Алишер Навоий ёшларни тарбиялаш ишига алоҳида эътибор берди. У болаларни илм-хунарни, меҳнатни севишга ундан, ўрганилган илм ва хунарни халқ, ватан манфаатлари йўлида сарф қилиш зарурлигини уқтириди.

Алишер Навоий илм, маърифат ҳақида ажойиб фикрларни олға сурди. У ақл, илм — инсоннинг энг гўзал ва зарурий фазилатларидан бири, ҳар бир кишининг энг муҳим бурчи илм олишдир, деб ҳисоблади. Навоийнинг фикрича, илм-фанни эгаллаш учун ёшлиқдан бошлаб астойдил ўқиши-ўрганиш керак: “Ёшлиғингда йиғил билимни, қаригач сарф қилғил ани”, — деган шоирнинг ўзи ҳам жуда ёшлиғидан таълим олади, ўқишига берилади. У ёшлиғиданоқ кўп шеърларни ёд билган. Жумладан, Фариддин Атторнинг “Мантиқут-тайр” (“Куш нутқи”) асарини болалик чоғларидан ўқитиб, ёд олган. Алишер Навоий кейинчалик мактаб ва маориф масалаларига катта аҳамият берди. У меҳнаткаш халқ болаларини ўқитиши ва тарбиялаш учун мактаблар очиш ва мадрасалар куриш тўғрисида фамхўрлик қилди. Алишер Навоий Астрободда сургунда юрганида, подшо Хусайн Бойқарога ёзган хатида ўғил ва қиз болалар учун мактаблар очишни талаб қилгани, шахсан ўзи мадрасалар куришда ташаббус кўрсатгани бунинг яқъол далилидир. Навоийнинг фикрича, мактаб халқقا нур келтиради, унга тўғри йўл кўрсатади, болаларни билимли қиласи. У ўзининг “Ихлосия” мадрасаси ёнида мактаб очиб, болаларни ўқитиши ва тарбиялаш учун зарур шароит яратиб, бунинг учун лозим бўлган маблаг ажратади.

Навоий дарс берувчини қуёшга үхшатади ва бу қуёш ўз атрофидаги юлдузларга нур сочади, яъни мударрис “аб

жадхоналар”га, ҳали илмдан бехабар бўлган толибларга илм нурини сочади, маърифат беради, дейди.

Алишер Навоий таълим-тарбия тўғрисидаги фикрлари ни ўзи яратган бадиий асарларида кўпроқ баркамол инсонни ифодаловчи ижобий образлар яратиш орқали баён қила ди. Илм-маърифат, ахлоқ-одоб масалаларига доир фикрларини эса илмий-фалсафий ва дидактик асарларда баён қиласди. Навоий ақл кучига чексиз ишонади, комил ишонч билан илм-фанинг хислати жуда катта, деб ҳисоблайди.

Буюк сўз санъаткори ва мутафаккири ўзининг бир қанча асарларида болалар тарбиясига оид фикрларни айтиш билан гина кифояланиб қолмасдан, балки “Ҳайратул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” каби достонларининг айрим бобларини шу масалага багишлиайди. “Ҳайратул-аброр” (“Яхши кишиларнинг ҳайратланиши”) фалсафий-таълимий достондир. Навоий бу асарида ўзининг фалсафий, ижтимоий-сиёсий ҳамда кишиларга таълим ва ўтиг бериш масалаларига катта эътибор беради. Достонда золим хукмдорларни қоралаб, иккюзламачи — риёкор, руҳонийларнинг сир-асорларини кескин фош этади. Хусусан, шоир сахийлик, одоб ва камтаринлик, ота-онага ҳурмат, росттуйлик ва тўғрилик, илмнинг фойдаси ва камбагал ўқувчиларнинг бу йўлда чеккан азоблари ҳақида батафсил тухталиб ўтади.

“Ҳайратул-аброр” асарининг бир неча боблари одоб-ахлоқ ва таълим-тарбия масаласига багишланган. Навоий бу достонининг олтинчи мақолатида одоб ва камтарликни улуғлаб, таълим-тарбияга доир қимматли фикр-мулоҳазаларини баён қилиш билан бирга такаббур ва одобсиз кишиларни қаттиқ қоралайди. Шоир достоннинг бу мақолатида бола тарбияси, уни ўстириш, ўқитиш ва балофатга етказиш тўғрисида ҳамда бу борада ота-оналарнинг вазифалари ҳақида батафсил фикр юритади. Шоир ёшларни ота-онанинг хизматини бажаришга, уларни ҳурмат қилишга, уларга нисбатан ҳамиша меҳр-муҳаббатли бўлишга чақиради, ота-онани ой ва қуёш деб таърифлайди;

Бошни фидо айла ато қопиға,,
Жисмни қил садқа ано бошиға...

Тун-кунунга айлагали нурнош,,
Бирисин ой англаб, бирисин қуёш...

Достоннинг саккизинчи мақолатида Навоий ёлгизликка нисбатан кўпчилик, жамоатни улуғлаб, кишиларнинг бир-бирлари билан аҳил, дўст бўлишларини истайди:

...Йўқ ҳунари ёлғуз эса, ўз киши,
Қайда киши сонида ёлғуз киши?!

Фард¹ киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овчидин ким эшитмиш садо?..

“Ҳайратул-аброр” нинг ўнинчи мақолати ростгўйлик, ҳалоллик ва тўғриликка бағишлиланган. Навоий тўғрилик ва ростгўйликни улуғлаш билан кишиларни ростгўй ва тўғри бўлишга чақиради, ёлғончилик ва эгриликнинг зарарли оқибатларини кескин фош этади. Шоир ёлгон сўзлашнинг ёмон оқибатини “Шер билан Дурроҷ” масалида овчининг тузогига тушган Дурроҷ образида ҳикоя қиласди.

Достоннинг ўн биринчи мақолатида Навоий илм-фanga, илм аҳлига юксак баҳо беради, кишиларни илм олишга, олимларни иззат-хурмат қилишга чақиради. Шу билан бирга шоир ўша даврда меҳнаткаш ва мусофир талабаларнинг илм олиш йўлида чеккан азобларини, илм-фан эгаларининг муҳтожлиқда яшаганларидан афсус надоматлар чекади.

Навоий илмдан амалий ишлар учун фойдаланиш зарурлигини таъкидлайди:

Илм, Навоий, сенга мақсад бил,
Эндики илм ўлди амал айлагил.

Навоийнинг ярамас одат ва хулқ-атворларни шафқатсиз қоралаши, олижаноб инсоний фазилатларни қадрлаши, болаларни ўқиш, ўрганиш ва юксак одобли, аъло хулқли бўлишга чақириши катта аҳамиятга эга бўлиб, болалар адабиётининг шаклланишида жуда муҳимдир. Унинг бир қатор ахлоқий-таълимий қарашлари ҳозирги кунда ёз қадр-қимматини сақлаб келмоқда.

¹ Фард — якка, сенинг.

“Фарҳод ва Ширин” достонида шоир чин севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, меҳнат ва ижодкорлик, ватан-парварлик ҳамда қаҳрамонлик ғояларини тараннум эта-ди. Достон ёшлар ва болаларга атаб ёзилмаган, лекин асарнинг кўпгина боблари болалар ва ёшлар ҳаётига, улар-нинг тарбиясига бағищлангандир. Шоир достонда Фарҳоддинг болалик чоғлариданоқ илм-хунарга, меҳнатга бўлган муҳаббатини зўр маҳорат ва чукур самимият билан тасвиirlаган. Бу Навоийнинг бола тарбиясига ва унинг билим олишига катта эътибор билан қараганилигини кўрса-тади.

Фарҳод ёшлик чоғиданоқ жуда ақдли, зеҳнли бола бўлиб ўсади. У мактабда зўр ҳавас ва қунт билан ўқииди. Табии-ёт, математика, мантиқ каби фанларни тез орада ўрганиб олади. Ёш Фарҳоддинг илмга бўлган ҳавас ва муҳаббатини сезган ота-онаси унга билим беришни муносиб кўрди. Жаҳоннинг машҳур олимлари Фарҳодга турфа фанлардан сабоқ берадилар. Натижада энг мураккаб ва пинҳоний илмлар унга ўз сир-асрорини тўлиқ намоён этади. У қунт ва чидам билан ўқиб, билимдон ва зукко инсон бўлиб етишади.

Шоир Фарҳод ҳаётини бундай жонли лавҳаларда тасвиirlаш орқали болалар тарбиясига алоҳида эътибор беришга чақиради, уларни ёшлигидан бошлаб ўқитиш зарурлигини, бунда ота-онанинг роли ниҳоятда катта эканлигини, болаларга дунёвий илмларни бериш муҳимлигини таъкидлайди.

Фарҳод қайси фанни ўқимасин, уни дарров тушуниб оловчи қобилият эгаси сифатида тасвиirlанади:

Агар бир қагла курди бир сабоқни,
Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.

Не сўзниким, ўқиб кўнглига ёзиб,
Дема кўнглики, жаҳон лавҳига қозиб.

У даврда болалар қуруқ, ёдаки ўқитилар эди. Болалар ўзлари ёдлаган нарсаларининг маъносига тушунмас ҳам эдилар. Шундай бир вақтда Навоий болаларни илм-фанга қунт қилиш, ўқилган нарсанинг маъно-мазмунини тушуниб олишга ундар эди:

Үқиб ўтмак, уқиб ўтмак шиори,..
Қолиб ёдида, сафҳа-сафҳа бори...

Фарҳоднинг қунт қилиб, маъносини тушуниб ўқиши натижасида кўп илмларни эгаллаганлиги таъкидланади:

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини қасб этмаган илм.

Шу тариқа Навоий болаларни илмни пухта эгаллашга чақириб, буюк педагог ҳамда мураббий сифатида уларни тарбиялаш ва ўстириш йўлларини кўрсатади.

Бундан ташқари, достонда Фарҳод жисмоний томондан ҳам чиниққан йигит сифатида тасвирланади. У сувда сузиш, чавандозлик ва қиличбозлик сирларини меҳр билан ўрганади. Алишер Навоий ёшлигидан бошлаб илмга берилган, жисмоний томондан чиниққан Фарҳодни тасвирларкан:

Демон ҳам қўнгли поку, ҳам кўзи пок,
Тили поку, сузи поку, ўзи пок, —

деб ҳар томонлама мукаммал, маънавий, жисмоний гўзал, етук йигит тимсолини беради. Шунингдек, Навоий Фарҳодни меҳнат ва ҳунарга зўр ҳавасли, сангтарошлиқ, рассомлик ва наққошлиқ ҳунарларини ҳам мукаммал эгаллаб олган йигит сифатида улуғлайди.

Илм ва ҳунарни эгаллаган, жисмоний жиҳатдан чиниққан, меҳнатсевар Фарҳод камтарин, мазлумларга ғамхўр, соғдил, мард ва олижаноб, жасур инсон бўлиб етишади.

Фарҳод бошлилигида ва унинг бевосита фидокорона меҳнати натижасида катта канал (“Ҳаёт дарёси”) ва ҳовуз (“Нажот денгизи”) қазилади. Навоий Фарҳодни сувсиз ерларга сув чиқарган қаҳрамон, меҳнат соҳасида мӯъжизалар кўрсатган баҳодир йигит сифатида таърифлайди. У илм ва ҳунарни омма манфаати учун хизмат эттириш лозим деб ҳисоблайди. Фарҳод Ширинни қидириб, Арманистонга боргандга, Арман юртида тоғда канал қазиш учун қийналиб ишлаётган кишиларни кўради ва:

Ҳунарни асрарон неткумдир охир,
Олиб туфроққаму кеткумдур охир! —

дея, ўз билими, хунар ва ғайратини ишга солади, канал қазувчилар мاشаққатини енгиллаштиради ва халқ ўртасида катта шұхрат қозонади.

Бу қаҳрамоннинг муҳим хислатлари ундағи қаҳрамонлик, халқпарварлық, ватанпарварлық ва дұстлик түйгулаидир. Фарҳод эл-юртнинг ободонлиги учун курашади ҳамда инсонларга оғат келтирүвчи душманларга қарши жанг қилиб, уларни мардона енгади.

Бундан ташқари, Навоий Фарҳод, Ширин ва Шопур образлари орқали халқлар дұстлигиғоясина илгари суради. Фарҳоднинг арман қизи Ширинни севиши ва эрон-лик Шопур билан дұстлашуви халқлар дұстлигиғоясина илгари суради.

Навоий Фарҳоднинг жасоратини бадиий тасвир этар экан, унинг мамлакат ободонлиги ва тинчлиги, халқлар фаровонлиги ва илм бобида қылған хизматларини чуқур мазмунли мисраларда уйғунаштиради:

Ки то олам, биноси бўлди бунёд,
Бу янглиғ қилмади иш одамизод.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида илгари сурилған юксак инсоний хислатлар, инсонпарварлықғоялари ёш китобхонлар маънавиятига ҳам чуқур таъсир этади, уларни халқ, ватан учун керакли инсон бўлиб етишишларига хизмат қиласи.

Буюк шоир болаларнинг ўқиши ва тарбиясига доир фикрларини “Лайли ва Мажнун” достонида ҳам илгари сурган. Янги мактаблар бино қилиш гояларини тарғиб қылған Навоий мактабларда ўғил болалар билан бир қаторда қизларни ҳам ўқишини орзу қиласи.

Алишер Навоий ўзининг Фарҳод, Қайс, Искандар ва бошқа ижобий образларининг тарбияланиш, таълим олиш борасида босиб ўтган йүлини, камолотта етиш босқичларини тасвирлаб, боланинг вояга етишида тарбиянинг алоҳида куч-құдратта зәға эканлигини алоҳида уқиради.

Шоирнинг 1500 йилда яратған “Маҳбубул-құлуб” (“Күнгилларнинг севгани”) асари ижтимоий-сиёсий ва ахлоқиј-таълимий қараашлари баён этилғанлиги билан харakterlidir. Навоий унда ижобий фазилатларнинг на-

моён булишида аввало улардаги ҳалоллик ва соддалик, самимийлик асосий омил эканлигини таъкидлайди ва буни меҳнатга муҳаббатнинг натижаси сифатида талқин этади.

“Маҳбубул-қулуб” З қисмдан иборат. Китобнинг 1-қисми “Халойиқ аҳволи ва афъоли ва аҳволининг кайфиятида”, яъни кишиларнинг аҳволи, феъл-атвори ва гап-сўзларининг аҳамияти ҳақида булиб, бунда Навоий донишманд ва мураббий, улкан маданият арбоби сифатида илм-фан, санъат ва адабиётнинг аҳамиятини тарғиб қиласи, малақали, иқтидорли ўқитувчиларни, олимларни, шоирларни, санъаткорларни мақтайди, уларни ҳурмат қилишга ва қадрлашга чақиради. Ўқиши ҳам, ўқитиш ҳам оғир ва масъулиятли иш, у қунт, ҳавас ва меҳнат талаб қиласи, деб ўқтиради Навоий. Бу ўринда у мураббийларнинг ҳалол хизматларини алоҳида таъкидлайди.

Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф
ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг
ҳақин юз ганж ила.

Китобнинг 2-қисми асосан ахлоқий масалаларга бағишлиланган. Бу бобда асосан яхши фазилат ва ёмон хислатлар таҳдил қилинади. Тұғрироғи, инсонда булиши керак бўлган одоб-ахлоқ ҳақида гап боради. Масалан, қаноатни олайлик. Навоий қаноатли одамларни севади, уларга ҳаваси келади. Кимки қаноатли бўлса ундей одамни эл севишини, эъзозлашини таъкидлайди. Мутафаккир қаноатни бир булоққа-чашмага ўхшатади. Негаки булоқ сувини қанча олган билан у қуrimайди, у бир хазинадирки, ундаги бойлик сочилиган билан камаймайди. У бир экинзорки, уруғи иззат ва шавкат ҳосилини беради. У бир дараҳтдирки, унда қарам бўлмаслик ва ҳурмат меваси бордир. Бу бобда сабр, тавозъе ҳақида ҳам кўп ибратли гаплар айтилади.

“Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар”, деб номланган 3-қисмida турли ташбиҳлар берилган. Бу қисмда кўпроқ ўқиш, илм олиш, қасб-кор эгаси булиш ва бошқа масалалар ўртага ташланади.

Алишер Навоий ўз асарларида ҳалқ оғзаки ижодидан, айниқса, мақоллардан самарали фойдаланиш билан бир

га, ўзи ҳам таълим-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган мақолларга яқин бўлган бир қанча ҳикматлар яратди. Масалан,

Вафосизда ҳаёй йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ,
Тилга ихтиёrsиз — элга эътиборсиз.

Оз-оз ўрганиб доно бўлур,
Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.

Билмаганни сураб ўргангандар — олим,
Орланиб сўрамаган — ўзига золим.

МУҲАММАД ШАРИФ ГУЛХАНИЙ

Гулханий XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган ва бу давр ўзбек адабиётида ўзига хос ўринда турадиган ёзувчидир. Унинг асл исм-шарифи Муҳаммад Шариф бўлиб, Гулханий эса унинг адабий тахалусидир. Тахминларга кўра, у XVIII асрнинг 70-йилларида ҳозирги Хўжанд вилоятининг Дарвоза қишлоғида дунёга келади.

Бўлажак ёзувчининг болалиги ўзи оламга келган тоғ қишлоғида ўтади. Бу ерда озми-кўпми ўқиб, савод чиқарди, адабиётга бўлган ҳаваси ортади. Шеъриятга оид кўплаб асарлар ўқийди, ҳалқ оғзаки ижодини берилиб ўрганиди ва аста-секин шеърий машқлари башибланади. У ўз илмини ошириш мақсадида аввал Наманган ва сўнгра Фарғонага келади, қизиқчилиги, ҳозиржавоблиги ва ҳажвий шеърлари билан кишилар ўртасида танила бошлайди. Айниқса, ғариблиқ турқумидаги рубоий ва тўртликлари билан эл оғзига тушади. Шоир кейинчалик Кўқонга келади ва қийинчилик билан яшайди. У ўзбекча шеърларига Гулханий, тожикча шеърларига Журъат деб тахаллус қўяди.

Гулханий бир неча йил Кўқон хони Олимхон саройида навкар бўлиб хизмат қилган, жангларда қаҳрамонлик курсатган бўлса-да, аммо очлик, юпунлик, муҳтоjлик унинг ҳамроҳи бўлиб қолаверади.

Гулханийнинг “бер менга” радифли шеъри унинг навкарлик даврида ёзилган асардир. Фазал оч қолган киши-

нинг ўз хўжайинидан нон сўраши билан бошланиб, лирик қаҳрамон — навкарнинг қалб аламлари сўнгги байтларда изчил очила боради.

Бу газалга чуқурроқ назар ташланса, унда фақат якка, очликдан тинкаси қуриган айрим шахс ҳақида гапирилмай, балки катта ижтимоий масала ҳақида — Олимхоннинг навкарлари орасидаги ички ҳаёт шароити булади. Фазалда лирик қаҳрамоннинг образи умумлашма образ даражасигача кутарилган, чунки Олимхон навкарларидан фақат Гулханий хон илтифотига сазовор бўлолмади, деган қарорга келиш янглишдир. Демак, лирик қаҳрамон — навкар ўз бошидан кечиргандарини баён қилиш асосида Олимхоннинг навкарларга мурувватсизлиги ва қўшиндаги тартибсизликни фош қиласи. Ўз ҳуқуқини ёқлаш билан бошқа навкарларни ҳам ана шундай иш куришга даъват этади:

Ҳазратим очликдан ўлдим, егани нон бер менга,
Кофири ўлғайман агар десамки, баҳмон бер менга.
Мошу буғдою гуруч берким, шулар менга керак,
Ҳеч айтмасман ақиқу, лаълу маржон бер менга.
Эгнима ёпиқ бериб, қорнимни тўйғиз нон билан,
Сенга биллоҳим демасман дину имон бер менга.
Навкинг очликдан ўлса, нега ҳайфинг келмагай,
Эй табиби ҳозиқим дорию дармон бер менга.
Нону тўн бер, бенаволик дардидин кутқар мени,
Мен қачон айтдимки, Корун ганжидек кон бер менга.
Гулханийни эр йигитлар тўпидан камситмагил,
Фўта бер, от бер, тўну чакмон бер менга.

Халқ золим деб атаган Олимхондан кейин Қўқон таҳтига чиққан Умархон ҳукмронлиги даврида ҳам Гулханий турмушида ҳеч қандай ўзгариш бўлмади.

Гулханий аввал адашиб, турмушим яхши бўлармикан, қорним нонга тўярмикан, деган ўй-умидлар билан Умархон саройидаги маддоҳ, шоирлар гуруҳига қўшилади. Хонни мақтаб қасида ва fazallar ёзади. Қасидаларида Умархонни кўкларга кутариб мақтади, хонга унда бўлмаган яхши хислатларни тақди, уни фуқаропарвар, адолатпарвар, зулм ва ҳақсизликка хотима берувчи киши қилиб тасвирлади ва бу билан хонни ана шундай ижобий хислатлар эгаси бўлишга даъват этди. Аммо Умархон саройидаги фисқ

фужурлар, мунофиқликлар, хон ва уни ўраб олган аркони давлат — давлат таянчлари томонидан халқ бошига келтирлигандын қоралар Гулханийдек хассос шоирнинг сарой аҳлига бўлган муносабатини ўзгартиб юборди: энди у баъзан ихтиёрий равишда ва баъзан пайравлик қилиб шоҳни таърифлашдан чекинадиган бўлди, ўз эътиrozларини билдира бошлади.

Гулханий XIX асрнинг биринчи ярмида вафот этади.

“Зарбулмасал” халқ әртаклари таҳлитида ёзилган мукаммал мазмунли ўткир сатирик асардир. Гулханий ўзининг бу асарида халқнинг мазмундор мақоллари, ҳикматли сўзлари ва қочириқ гапларидан моҳирлик билан фойдаланади. У феодал ҳукмдорлар ва уларнинг лаганбардорларини, сарой аҳлиниң ярамас кирдикорларини мажозий йўл билан ўткир сатира остига олади. Чунки у меҳнаткаш халқнинг оғир, машаққатли ҳаётини ўз қўзи билан кўрди, сарой базмлари, кети узилмас майпарастликлар халқни талаш ҳисобига бўлишини пайқади ва бундай салбий ишлар унинг қўзини очди. Натижада, унда сарой аристократиясига нисбатан нафрат ҳисси тобора ошиб борди. Аммо шоир, шароитга кура, ҳукмрон доиралардан норозилигини ва нафратини очиқ-оидин ифодалай олмас эди. Шунинг учун мажозий шаклдаги “Зарбулмасал” асарини ёзишга киришди. Асада шоирнинг мақсади, ҳаётга, уни ўраб олган муҳитга, ҳоким табақаларга бўлган муносабати тўғридан-тўғри ифода этилмай, балки ҳайвонлар, қушлар ва шунга ухшаш мажозий образларнинг тасвири орқали ифодаланади. Шоир шу зайлда ўзи яшаган замон учун аниқ ва характерли воқеа-ҳодисаларни, уларга ўзининг муносабатини, қарашларини тасвирлайди.

Муаллиф ўз масалларида мажозий образлар орқали ўша даврдаги ҳукмрон синф вакилларини фош қиласи, мамлакатга харобалик, халққа қашшоқлик келтирган ўзаро феодал урушларига қарши омманинг норозилигини ифодалайди.

Гулханий ўз замонасида содир бўлаётган талон-торожлик, халқни қийнаш, ортиқча солиқлар солиши каби воқеаларни очиқдан-очиқ ёза олмас эди. У буни фақат эртак йўли билан амалга ошириш мумкин эканлигини тушунади. Шунинг учун Япалоққуш ва Бойўғлининг бир-бирига

қуда бўлиши воқеасини келтиради. Бу икки қуда тўй баҳонаси билан мамлакатни хонавайрон қиласди. Ёзувчи Курқуш, Худхуд, Кулонкирсултон, Шўранул, Малик Шоҳим ва Кордонларнинг бир-бирларига айтган масаллари, ҳикоялари орқали асарнинг ғоявий мазмунини очади.

Япалоққуш ва Бойўгиллар юқори табақа вакиллари. Уларнинг хатти-ҳаракатлари очкўз ва қонхўр бўри, алдамчи ва шайтон тулкиларга ухшайди. Буларнинг ўй-фикрлари, юриш-туришлари шумлик, шаҳар ва қишлоқларнинг вайрон бўлиши улар учун байрамдир.

Гулханий “Маймун билан Нажжор” масалида ҳунар аҳлини улуғлади, қулингдан келмайдиган ишга асло уриниб кулги бўлма, кўр-кўрона бирорга тақлид қилиб фалокатга йўлиқма, деган фикрни маймун қисмати орқали кўрсатади.

Нажжор жуда ақдли ва моҳир ҳунарманд сифатида тасвирланади. У ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланишни ҳар нарсадан юқори қўяди. Гулханий Нажжор ва унинг меҳнатини, дурадгорлик маҳоратини катта муҳаббат билан тасвирлар экан, ҳаттоқи маймун ҳам меҳнатга муҳаббат билан қарайди, ҳунарга ва ҳунар эгасига унинг ҳам ҳаваси келади, дегани фикрни олга суради.

Меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаёти ва меҳнати, ҳуқуқсизлиги ва ноҷорлиги, бир сўз билан айтганда аянчли қисмати “Туя билан буталоқ” да ўзига хос бадиий таъсирли қилиб берилади.

Гулханийнинг тасвирлашича туя ҳаётда эзилган, туткун, эрк-ихтиёrsиз, оғир меҳнат бандаси ҳамда қул қисматига маҳкум этилган меҳнаткашларнинг мажозий образидир. Буталоқ эса, она сутига ҳам тўёлмай, оғир, машақ-қатли ҳаёт кечирган, оч-яланғочликда, муҳтоҷликда яшаган эрксиз меҳнаткаш болаларнинг тимсолидир.

Гулханийнинг “Тошбақа билан чаён” масалида бирбирига зид ва қарама-қарши икки образ берилган: Тошбақа — ақдли, фаросатли, сафарларда кўп юриб, анча тажриба орттирган, инсофли, содик ва қадрдан дуст тимсоли. У ўз ҳамроҳи Чаённинг сувдан ўта олмаслигини билгач, Чаёнга ёрдам қўлини чўзади. Лекин у Чаённинг хиёнатини, “Сен билмайсанми, Чаённинг муддаоси, хоҳ дустининг кўксига, хоҳ душманининг орқасига бўлсин ниш уришидир”

деган жавобини эшитгач, уни ҳалок қилади. Гулханий бу масали орқали Чаёнга ўхшаган одамлар билан дўст ва ҳамроҳ бўлмасликка, киши ўзини ва тақдирини ўшандай кишиларга топшириб қўймасликка чақиради.

Чаён бутун умри бўйи бирорларга ёмонлик қилган, уларга зиён-заҳмат етказган, яхшиликни билмайдиган, яхшиликка ёмонлик қайтарадиган, хиёнаткор тоифаларнинг рамзий образидир.

Гулханий шу зайлда ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг майдонга келишида баракали ҳисса қўшган қаламкашдир.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ*

(1889—1929)

Бутун ҳаёти ва ижодий фаолиятини муаллимликка, катта-кичик бадиий асарлар ёзишга бахшида қилиб ўтган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1889 йилда Қўқон шаҳрида табиб оиласида таваллуд топди.

Ҳамза ёшлик чоғлариданоқ меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволи билан яқиндан танишди, унга ғоят ачинди. Лекин у бошида оғир аҳволнинг асосий ижтимоий сабабларини тұла тушуна олмади. Ҳамза муҳтоҗлик ва қашшоқликни илмсизлик ва маърифатсизлик натижаси деб билади. Шунинг учун у ўзининг бутун куч-қувватини халққа маърифат тарқатишга бағишлийди.

Ҳамзанинг педагогиклик фаолияти 1911 йилдан бошланади. У дастлаб Қўқон шаҳрининг Ҳожибек гузарida камбағалларнинг фарзандлари ва етим-есир болалар учун мактаб очди.

Ҳамза меҳнаткаш халқ оммаси ва унинг болаларини ўқитиши тарбиялаш мақсадида, уларни моддий жиҳатдан таъминлашни назарда тутиб “Ёрдам жамияти” ташкил қилди. Шу жамият орқали у ўқувчиларни ўқув қуроллари, кийим-кечак ва озиқ-овқат билан таъминлаб турди.

* Бу бўлим адабиётшунос А. Суюмов билан ҳамкорликда ёзилган.

Ҳамза узи ташкил қилган мактаб ёнида катталар учун кечки курс очади. Бу мактаб ҳақида унинг узи кейинчалик шундай деган эди: “Ўқиш муддати 2 ойдан 4 ойгача. Ҳам савод тамом чиқарилур, ҳам ҳисоб ўргатилур...”

Ҳамма замонларда ҳам урушлар меҳнаткаш халқ бошига тушган оғат бўлиб келған. 1914 йилда жаҳон уруши бошланиши Туркистон бошига тушган бало бўлади. Уруш таъсирида меҳнаткаш халқ янада қашшоқлашади, болалар ниҳоятда аянчили аҳволда яшайдилар. Бу ҳол Ҳамзага таъсири қиласи. Шоир уларнинг оғир аҳволини ифодаловчи шеър ва мақолалари билан матбуотда мунтазам равишда қатнашиб туради. Ҳамза 1914 йил “Садои Туркистон” рўзномасида босилган шеърида халқ аҳволини шундай таърифлайди:

...Камбағаллар титрашиб юргай яланғоч изғушуб,
Оҳ, бу фақиру асорат онлара сайёдлир.
Дил шикаста, бағри хун, кўзида ёш шашқатор,
Отасиз, баҳтсиз етимлар ҳолига фарёдлир.

Шундай шароитда Ҳамза “бир илож қилиб камбағал болаларни ақчасиз... тарбия ва ўқувга бошларини банд қилмоқ...” чораларини излайди, шеър ва мақолаларида болаларни ўқишга чақиради. Бу ғояни Ҳамза “Ўқи” шеърида баён этади. Ўша йили у етим ва камбағал болалар учун “Дорил етим” (“Етимлар мактаби”)ни очади ва узи ўқитувчилик қиласи. Ҳамза биринчи синф ўқувчилари учун “Енгил адабиёт”, 2-синф учун “Ахлоқ ҳикоялари” ўқиш китобларини тузади.

Ҳамза 1915 йили Марғилонга бориб, камбағал болалари учун мактаб очади. 1918 йилда эса Фарғонага бориб ўқитувчиликни давом эттиради ва у ердаги ёш санъат ихлосмандларини тўплаб, “Сайёр драмгруппа” ташкил қиласи. 1919 йилнинг бошларида Ҳамза Қўқондаги 1-боқимсиз болалар уйига мудир қилиб тайинланади. Бу ерда у уч синфли мактаб очиб, узи ўқитувчилик қиласи. 1922—1924 йилларда шоир Қорақалпоғистоннинг Хўжайли районидаги 1-болалар уйи мудири ва ўқитувчиси бўлиб ишлайди. 1925 йилда эса у Фарғонанинг Аввал қишлоғига ўқитувчи қилиб тайинланади ва ғоят оғир шароитда ишлайди. Айни

вақтда у халқни янги замон қурилиши томон чақи्रувчи бадий ижодини давом эттиради.

Шоир 1928—1929 йилларда Шоҳимардонга бориб ўқитувчилик қиласиди.

Ҳамзанинг тарбиячилик фаолиятини унинг шу мавзуда ёзган асарлари янада тўлдиради. Унинг тарбиявий мавзуда яратган “Илм иста”, “Мактаб”, “Китоб”, “Үқи”, “Қалам”, “Ҳикоя”, “Тўғри сўз бола”, “Ҳикоят”, “Тошибақа билан Чаён”, “Боланинг ёмон бўлмогига сабаб бўлган онанинг жазоси” каби шеърлари характерлидир. Бу асарлар шоирнинг 1914 йилгача бўлган ижодидан намуна сифатида таҳсинга лойиқдир.

Ҳамза халқни ўқитиш, саводхон қилиш учун тинимсиз интилади ва курашади. Мактаблар учун дарслек ва қўлланмалар ёзишни ўзига мақсад қилиб олган, болаларнинг чин дўсти Ҳамза бу йўлда анча мақсадга эришади. Ҳамза ёзган дарслеклар унинг ўша даврдаги дунёқараши, бадий ижоди, болалар адабиётини тушуниши ҳақида кўпгина маълумот беради. Бу фоя “Енгил адабиёт”да ўз аксини топган.

Муаллим-олимнинг бу китобидан муносиб ўрин олган “Мактаб хусусинда” асари алоҳида ажralиб туради. У бу шеърда мактабни миллатнинг қўёшига, гули ва боғига ўхшатиб таърифлайди:

Мактаб миллат қўёши,
Балки кўз ила Қопи.
Кўзсиз, қошсиз кишининг
Қандай хунукдир боши.
Мактаб миллат саройи,
Илму адабнинг жойи.
Дунёда энг саодат
Ахтарганларнинг жойи.
Мактаб миллатнинг гули
Миллат анинг булбули.
Мактабсиз қолган миллат
Бошқа чаманнинг қули...

“Биринчи синф боласининг сўзи” шеърида шоир ўша қўёшга, нурга, гулга, баҳтга интилган ўқувчининг ёзув ва чизувни ўрганиб олиб баҳтга эришаётганлигини унинг номидан, —

Менинг ўқуб, ёзганим,
Олтин, кумуш қазганим,
Тилак сари учувга
Гүё қанот ёзганим, —

каби мисрларда баён қиласди.

Ҳамза худди шу дарслиқдан ўрин олган “Тўғри сўзла” шеърида ҳар қандай ҳолатда ҳам, хатто бошингга қилич келганда ҳам тўғри сўз бўл, деб ўз ўқувчисини, ёш китобхонни тўғри сўз бўлишга ундаиди:

Тўғри сўзла эй ўғул,
Тил бурмағил ёлғонға ҳеч.
Бир масал бор: тўғри сўзлар
Бошини кесмас қилич.

Ҳамзанинг “Енгил адабиёт”га киритган шеърларидаги бош қаҳрамонларнинг белгили хусусиятларидан бири — тўғри сўзлик. Шоир болаларнинг тўғри ва ростгўй бўлишга, зарарли ва фойдасиз ишлардан қочиб ижобий ишлар билан шуғулланишга, кишиларнинг яхши сифатларидан ибрат олишга чақиради. “Тўғри сўз бола”да бу фикр янада жонли чиққанини кўрамиз. Ҳамза бу шеърида барча нарса пул ва бойлик билан ўлчанган жамиятда ҳамма нарсадан кўра ҳақиқатни устун қўйган ижобий қаҳрамон — бола образини яратади.

Бир бола ўқишдан қайтаётганида икки киши унинг олдини тўсиб, бири деди: “Танга берурман сенга, сўзла бир озгина ёлғон менга”.

Шунда бола унга жуда донолик билан жавоб беради:

Сўзланг, ако, қоматингизга қараб,
Бу сўзингиз аслида ёлғон эрур,
Тангага ёлғонни ким олган эрур,
Сизда кўп экан ўзи ёлғон, ако,
Сиз они аввал сотиб айланг адо.
Қолса камиб, етмай агар сизданам,
Уртогингизда кўп эрур бизданам”.
Офарин айтдилар онинг сўзига
Тангани холис берубон ўзига.
Хисса: кими тўғри сўзи ҳар қачон,
Текинадир доимий бўйла хисон.

Ҳамза бу шеърида болаларни ёшлигиданоқ ростгүйлик руҳида тарбиялаш лозимлигини уқтиради, уларни ёлғончилик ва алдамчиликдан узоқроқ юришга чақиради.

Шу китобда “Қиморнинг боши” деган бир шеър бор. Бу асарда Ҳошимжон деган боланинг аянчли қисматидан тўғри хulosса чиқаришга чақиради. Ҳошимнинг “Тўптош”, “Жуфтми-тоқ?” деган ўйинларни ўйнашдан аста-секин қимор ўйнашга ўрганганини, бора-бора қиморга муккасидан кетиб, охирида бор-йўгини қиморга бой берганини, ниҳоят унинг гўлохликка тушиб, хорликда ўлиб кетганини ифода этади.

“Ўқишикитоби” Ҳамзанинг иккинчи дарслигидир. Унда тўққизта дарс бўлиб, уларнинг ҳар бири ахлоқий масалага бағишиланган. Барча ҳикояларнинг қаҳрамони ижобий фазилатларни ўзида мужассамлантирган мактаб ўқувчи-сидир.

“Бир ақдли мактаб боласининг ўз-ўзича домласининг қилган тарбиялари ёдига тушиб, фикрланиб, деган сўзлари” сарлавҳали иккинчи дарсда боланинг нутқ-таърифи воситасида устоз образи чизилади.

Ҳамза ўзи орзу қилган ўқитувчини бола тилидан бундай таърифлайди:

Ўйласак, бизни эрурлар чин отамиш шул киши,,
Чунки, бизга билмаганни билдиур устозимиз...
Ота бирла онамиздан яхшироқ шафқат қилиб,,
Биздаги ҳар камчиликни кўрсатур устодимиз...
Аста-аста бизда бўлган ҳар ёмон, шум феълини,
Ҳар куни айлаб насиҳат, йўқотур устодимиз.

Ёшларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш ишига Ҳамза алоҳида аҳамият беради. Одамларга меҳру муҳаббат қўйиш, кишиларнинг қадр-қимматига етиш, уларни ҳурмат қилиб, иззат-икром билан муомала қилиш, Ҳамзанинг фикрича, ёшлардаги инсонпарварликнинг асоси-дир. Ёшларни бундай руҳда тарбиялаш даставвал, болаларнини ўзи яқин кишиларига, айниқса, ота-онасига нисбатан муҳаббат туйгуларини ривожлантиришдан бошланиши керак. Шоир ота-онани ҳурмат қилишни боланинг энг юксак инсонни фазилатларидан бири деб ҳисоблайди. “Ул ақдлик тоға отасини ҳам қилган тарбия ва

шафқатларини ёт этиб деган сўзи” сарлавҳали учинчи ва “Ул ақллик боланинг мушфиқа энаси учинда қилган ташаккурлари” номли тўртингчидарсларда ота-оналар қиёфаси чизилади.

Ҳамза китобда отанинг лирик образини чизаркан, унинг амри халқ амридан ҳам кучли, деб таърифлайди. Онани эса “Отамиздан ҳам муқаддас онамиз” тарзида улуғлайди. Айни чоқда, ота-онанинг бола тарбияси учун масъул эканлиги таъкидланади.

“Ўқишикитоби”даги бир неча шеърлар ўқиши, илм, мактаб ҳамда китобнинг таърифига багишланади. Жумладан, “Ўқи” шеърида шоир ўқиши натижасида камбағал-бечораларнинг асоратдан қутулиб, маданият ва санъатдан баҳраманд булиши турган гап, деб уқтиради. Ўқишининг қадрини муаллиф ўқитувчи-устозлар тилидан шундай таърифлайди:

Гар дилингда ўйлаган орзуга етмоқ истасанг,
Қиммат умринг қилмағил бехудага бекор, ўқи!..

Эй ўғил! Дунёда бўлмоқ истасанг олижаноб,
Ўқиғил мактаб келиб, зинҳор ўқи, минг бор ўқи!

У мактаб шеърида “Ўқуб илму адаб бўлгай гаранг ҳушёр мактабдин” деб “Инсонни инсон қаторига қўшиш”, инсонни камолотга етказиш ва уни олижаноб, фазилатли киши қилиб етиштиришда мактабнинг роли катта эканлигини кўрсатади. Шоир мактаб тарбиясининг аҳамиятини юксак баҳолайди, уни сирларнинг хазинаси, одамни одам қиласиган жой деб кўрсатади.

Ҳамза болаларни илми, одобли ҳамда хунарли қилишда китобнинг аҳамияти ниҳоятда катта эканлигини “Китоб” шеърида содда, образли, мазмундор мисраларда тасвирлаб берди. У ўз шеърида китоб билим манбай, “кўзнинг нури, дил ҳузури, дилларнинг дармони!..” “Ҳар балодан асрарувчи энг муҳим қиммат ярог” каби сифат ва таърифлар билан китобнинг моҳиятини болалар савијасига мос тарзда очиб беради. Шу билан бирга ҳар бир киши кўнглидаги орзуга етиши учун “Илм манбай бўлган китоб”ни севиши, саводли булиши лозимлигини уқтиради.

Ҳар күнгилнинг орзуси шул эрур обиҳаёт,
Қадрини билган кишига, шубҳасиз, жондир китоб...
Кўзнинг нури, дил ҳузури, дилларнинг дармонидур,
Ҳар қоронғу дилга гўё моҳитобондир китоб...

Ҳар киши ёшлиқда қилса озгина ғайраг агар,
Тез замонда ошно бўлмоғи осондир китоб.

Мумтоз адабиётимизда қалам ҳақида жуда кўп фалса-
фий лирик шеърлар ёзилган. Ҳамзанинг “Қалам” деб ном-
ланган шеъри ҳам ана шундай асарлардан ҳисобланади.
Шоир қаламни маърифат рамзи сифатида “Қорадир гар-
чи изи нури ҳақиқатдир ўзи” дея қадрлайди.

Ҳамза “Илм иста” шеърида ёшларга мурожаат қилиб
кишининг кўзлаган мурод-мақсадларига эришишида илм
олишнинг аҳамияти катта эканлигини айтади, ёшларни
ilm олишга, дунё сирларини ўрганишга даъват қиласди. У
илмли киши билан илмсиз кишини бир-бирига солишисти-
риб илмли кишини порлоқ офтобга, илмсиз кишини
қоронғу кечага ўхшатади. Шунинг учун ҳам Ҳамза илм-
фанинг моҳиятини тушунтиради ва ёшларни илм ўрга-
нишга унрайди:

...Ҳар муроду мақсадингга етмоқ истарсан мурод,
Кўз очиб бедор бул: даркор илм, даркор илм!
Ул ҳақиқат ойнига сайқал истарсан, Ниҳон,
Илм иста, илм иста, истағил зинҳор илм!

Шунингдек, шоир илм-фанинг қуруқ ўрганиб олишни-
гина тарғиб этмайди, балки унинг халқа хизмат қилиши-
ни, янги-янги кашфиётлар учун кераклигини назарда ту-
тади ва буни болаларга уқтиради:

Илм бизни етургай ҳар мурода,
Бизам илм ўлса учтаймиз ҳавода
Олим бўлсак дунёда.
Келур ҳар иш бунёда,
Биз ҳам сув ости кезиб,
Ҳам учармиз ҳавода.

Шоир илм-фанинг куч-қудратини, кишилар онгини
ўстиришдаги бағоят катта ролини болаларга содда ва ра-
вон мисрларда ифода қилини:

...Олим бўлсак қанча биз,
Ҳар бидъатни янчамиз.
Жаҳл отлиф душманни,
Кўксина тиф санчамиз.

Шоир “Ҳикоя” асарида болаларни ёлғон гапирмасликка, ростгўйликка чақиради. Бу фоя холасининг пулини ўғирлаган оиласдаги катта ўғилнинг сири фош этилиши воситасида ифодаланади. Шоир шарманда бўлган бола ҳақида гапириб, қиссадан ҳисса чиқаради:

Ҳисса, кими бўйла хиёнат қилур,
Бир кун ўзин шўйла хижолат қилур.

“Тошбақа билан Чаён” масалининг сюжети халқ оғзаки ижодида жуда машҳур. Гулханий бу масал мазмунини насрой йўл билан берган бўлса, Ҳамза унга қайта сайқал бериб, назмда баён этган. Ҳамза масалда дўстликни улуғлайди, фирибгарлик, тилёғламаликни эса қаттиқ қоралайди. Тошбақа орқали раҳмдил, чин дўст образини яратади, Чаён образида эса яхшиликка ёмонлик қайтарувчи, тилёғлама, ўз сўзида турмайдиган кишилар фош этилади.

Шоир болаларни танлаб, билиб дўст бўлишга, ёмон ниятли кишилар билан ҳамроҳ бўлмасликка чақиради, кимда-ким яхшиликка ёмонлик қайтарса, унинг бошига кулфат тушиши турган гаплигини уқтиради. Масалда бундай холоса чиқарилади:

Ҳисса, кими файрни улфат этар,
Ўз-ўзича бошига кулфат этар.

“Ўқиш китоби”даги асарларнинг кўпчилигига ўз замонаси учун фоят илғор фикрлар олға сурилади. Айниқса, ундаги мактаб, китоб, қалам, илм, ўқитувчи, бола тарбиясида ота-онанинг роли ҳақидаги шеърлар, “Тошбақа билан Чаён” каби ибратли асарлар ҳозирги вақтда ҳам китобхонларга манзур бўлган ва маърифий-эстетик тарбия берадиган асарлар сирасидандир. Ана шу фоявий ва бадиий юксак, ўқувчиларга манзур бўлган асарлар “Ўқиш китоби” ни ўзбек болалар адабиётининг ноёб намуналаридан деб ҳисоблану учун асос бўлади.

Ҳамза 1925 йилда “Иккинчи синф учун қироат китоби” дарслигини ёзди. Бу китоб фоявий мавзуи жиҳатидан Алишер Навоийининг “Ҳайратул-аброр” асарига яқин туради. Китоб болалар руҳига мос қилиб, насрый йўл билан ёзилган. Ундаги биринчи асар — “Илм”да маърифатлилик, илмли бўлиш шундай шарҳланади:

“Эй, болалар, ҳар бир инсон боласига дунёда энг аввал зарур ва лозим бўлган нарса дунёда илмлик ўлмоқдир. Илмсиз кишини бутун инсон демак айни хатодир...”

Китобдаги барча дарслар ана шундай тафсилот билан бошланади, сўнг бир байт шеър келтирилади:

Илмсиз ҳар киши учса ҳавога
Кўнгил берма аниңгдек худнамога.

Ҳамза илм ҳақидаги ҳикояларидан кейингиларини ахлоқ, одоб масалаларига бағишлайди. Хусусан, муаллиф дарсликда бола тарбиясида ота-онанинг бекиёс ролини юқори баҳолайди.

Ҳамза бу асарида халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Асарнинг бадиий шаклини белгилашда болалар адабиётининг талаблари кўзда тутилган, фикр содда, ихчам, айни вақтда, жонли тил ва образли иборалар билан баён қилинган.

Асарнинг бошидан-оёқ бева-бечора, меҳнаткаш омма манфаатини ҳимоя қилиш ва маърифатга даъват этиш руҳи билан суғорилганлиги Ҳамзанинг ҳақиқий маърифатпарвар шоир эканини тасдиқлайди.

“Қироат китоби” Ҳамза ижодида етакчи ўринда туради.

1915 йилда Ҳамзанинг “Миллий ашулалар” тўплами босилиб чиқди. У бу тўпламдаги шеърларининг катта кўпчилигига маърифатпарварлик фояларини тарғиб этишда давом этади. Ҳамза аввалги шеърларида илмли ва яхши хуққали кишиларни маърифатпарвар деб кўрсатган бўлса, энди ўз халқи учун жонини ҳам аямайдиган, юксак ижтимоий онгли шахсларни маърифатпарвар деб талқин қилди. Бу унинг ижодига ижтимоий воқелик таъсир этганини, ижодкорнинг фоявий томондан ўсганини кўрсатади.

Шоир “Миллий ашулалар”, “Оқ гул”, “Қизил гул”, “Яшил гул” ва бошқа тўпламларидаги қўшиқлари билан

халқ оммасини маданиятли бўлишга ундаиди, зулмдан шикоят қиласди, ижтимоий фаолликка чақиради.

Машхур тарбиячи, атоқли шоир, драматург ва бастакор Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий меҳнаткаш халқни, шунингдек, ёш авлодни ўқитиш, маърифатли қилиш, тарбиялаш ишига ўзининг бутун иқтидорини, умрини бағишилади.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ **(1878—1934)**

Ўзбек маданиятининг улкан вакилларидан бири, педагог, жамоат арбоби ва ёзувчи Абдулла Авлоний 1878 йилда Тошкент шаҳрида тўкувчи оиласида дунёга келди.

Абдулла Авлоний бошлангич диний мактабда ва мадрасада ўқиди, илм-фанга ихлос қўйди. Ўзбек ва бошқа Шарқ халқлари адабиётини берилиб ўрганди. Абдулла Авлоний 14 ёшидан бошлабоқ шеърлар ёзишни машқ қила бошлиди. Унинг бу даврда ёзган илк шеърлари ўша давр вақтли матбуот саҳифаларида босилиб турди.

Абдулла Авлоний халқни илм-фан нурларидан баҳраманд қилишни ўзининг бирдан-бир бурчи деб билди ва 1904 йилда ўзи яшаб турган жойда, Мирободда мактаб очди.

Абдулла Авлоний мактаб ҳар томонлама болани ўзига тортиши учун ҳаракат қилди. Унинг қўлидан дурадгорлик ишлари ҳам келар эди. Шунинг учун у ёзув тахтаси, парта ясаб, барча ўкув жиҳозларини ўзгартирди. Бу ерда ўқийдиган болаларнинг асосий кўпчилигини камбагалларнинг болалари ташкил этганлиги сабабли муаллим бой-бадавлат дўстларининг кўмагида “Жамияти хайрия” ташкил этади. Бу билан болаларга бенул кийим-бош, озиқ-овқат, дафтар, қалам берилишини таъминлади.

Авлоний очган мактабнинг шуҳрати тобора ортиб, ўкувчиларнинг сони кўпая боради.

Абдулла Авлоний ўзи ташкил қилган мактабда болалар диққатини асосий фанларга жалб этиб, уларнинг тезда саводини чиқаришга ва аниқ фанлардан баҳраманд бўлишига ҳаракат қилди. У болаларга жуғрофия, тарих, адабиёт, тил, ҳисоб, ҳандаса, ҳикмат (физика) каби фанлардан маълумотлар берди.

1907 йилда “Шұхрат” деб номланған рұзнома ташкил этди ва унинг саҳифаларида мәҳнаткаш халқ манфаатларини ҳимоя қилишга доир фикрларни тарғиб этди. Жумладан, рұзноманинг бириңчи сонида: “Матбуот ҳар инсонға ўз ҳолини күрсатувчи, ақвол оламдан хабар берувчи, қоронғу кунларни ёритувчи, халқ орасыда фикр тарқатувчи, илм, иттифоқ, ҳикмат ғояларини” ёювчидир, деб ёзған эди.

А. Авлоний “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” деб номланған түрт қисмдан иборат бұлған дарслигида ёшларни маориф-маданиятга чорлайди, ярамас хулқ-одатларни эса танқид қиласы.

Ұша давр халқ педагогикасида Абдулла Авлонийнинг “Бириңчи муаллим” — “Алифбе”, “Иккинчи муаллим” — “Үқиши” китоблари катта роль үйнади.

Бу китобларда Авлоний үтмиш адабиётимизнинг энг яхши анъаналарини давом эттиреди, илм ва маърифатнинг аҳамиятини янгичасига талқин этди. Бу борада “Бириңчи муаллим” — “Алифбе”, “Иккинчи муаллим” — “Үқиши” китоби катта аҳамият касб этади.

“Бириңчи муаллим”да Авлоний даставвал 32 ҳарфнинг ёлғиз ёзиладиган шаклдарини бир саҳифада алифбо тартибида берган. Шу саҳифада алифнинг сұзнинг бошида, уртасыда ва охирида ёзилишини күрсатған, сұнг алифни барча “бош ҳарфлар”ға құшиб бүғинлар ҳосил қылған.

“Иккинчи муаллим”да болаларнинг ахлоқ, одобига доир, ҳалоллик ва покликка оид турли шеърлар, ҳикоя, масал ва эртаклар жамланған, ранг-баранг аллегорик образлардан усталик билан фойдаланған.

Китоб “Мактаб” шеъри билан бошланади. Үнда кимки мактабга борса, үқиса, саводхон бұлса, жуда күп нарсаларга эришиши чиройли таърифланади:

Мактаб дуру гавқар сочар,
Мактаб сизга жаннат очар,
Мактаб жақолатдан қочар,
Файрат қилиб үқинг: үелон!
Мактаб сизни инсон қилур,
Мактаб ҳаё әхсон қилур,
Мактаб фами войрон қилур,
Файрат қилиб үқинг, үелон!..

Дарсликда күплаб ибратомуз шеър, ҳикоя ва эртаклар берилган.

Абдулла Авлоний 1904 йилдан умрининг охирига қадар ўқитувчи булиб ишлади. У ўнлаб шеърлар, “Мактаб гулистони”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” каби дарсликлари билан ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётiga пойдевор қўйган эди. Узоқ йиллар қайта-қайта нашр этилган “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”да Юсуф Хос Ҳожибининг “Қутадгу билиг”, Носир Ҳусравнинг “Саодатнома”, Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон”, Жомийнинг “Баҳористон”, На-воийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”, Донишнинг “Фарзандларга васият” каби асарлари ўзига хос тарбиявий аҳамиятга эгадир. Унда Абдулла Авлоний ўзининг ижтимоий ва ахлоқий қарашларини баён этган. Асарнинг сўз бошисида муаллиф бу ҳақда шундай ёзади: “Мен бу асаримни мактабларимизнинг юқори синфларида таълим бермак ила баробар улуғ адабиёт муҳабблари — ахлоқ ҳаваскорларининг эътиборларига тақдим қилдим”.

Дарсликдаги ҳар бир бўлим таълим-тарбиянинг муҳим бир масаласига багишлиланган бўлиб, уларнинг бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради. Ҳар бир бўлимда кичик ҳажмли, ибратли ҳикоялар келтирилади, шеърий парчаларда ёки ҳикматли сўзларда “қиссадан ҳисса” чиқарилади. Ёзувчи бу асарида ҳалқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланган.

Абдулла Авлонийнинг “Баҳор келди”, “Булбул”, “Бола ила гул”, “Ёлғончи чўпон”, “Тулки ила қарга” каби жуда кўп шеърлари кичик мактаб ёшидаги болаларга бағишлиланган.

“Мактаб боласи” шеъри бошланғич синф ўқувчилари ҳаётидан олиб ёзилган. Асарда ишёқмас, дангаса боланинг қалбида ўқишга муҳаббат уйғониши умумий йўсинда баён этилади:

Йулга солди тил ила йулдошин,
Мактабга мойил айлади бошин.
Солди ўртоғининг сўзина қулоғ,
Босди ул ҳам ўқув йўлина оёғ.
Иккиси бирга бўлдилар мулло
Чиқди хату савод ҳам имло.

Шу тариқа шоир қиссадан ҳисса чиқарар экан, “яхши билан юрсанг етарсан муродга” гоясини илгари суради.

Адбулла Авлоний ўзбек адабиётида драма жанрининг ривожланишига ҳам катта ҳисса кўшди. Унинг “Адвокатлик осонми?”, “Пинак”, “Биз ва сиз” пьесалари адабиётимиз тарихида ўчмас из қолдирди.

Адбулла Авлоний 1934 йилда вафот этди. У маърифатчи шоир, драматург, журналист, режиссёр, таржимон, актёр, жамоатчи, муаллим сифатида халқимиз қалбида мангу сақланиб қолади.

ҒАФУР ФУЛОМ (1903—1966)

Шоир ва адиб Faфур Fулом ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг юксалишида муҳим ўрин эгаллайди.

1918 йилда Faфур Fулом 8 ойлик муаллимлар тайёрлаш курсига кириб ўқиди ва 1919 йилдан бошлаб ўқитувчилик ишлари билан шуғуллана бошлади. У ёшларни билим ва маданият қучогига тортишда астойдил хизмат қилди. У Тошкентдаги “Урфон” номли мактаб қошидаги бокимсиз болалар уйида тарбиячи ва мудир бўлиб ишлади.

1923 йилдан адабиёт майдонига қадам қўйган Faфур Fулом ўз ижодини болаларга атаб шеър ёзишдан бошлади. У бутун ижоди давомида ёш авлодни унутмади ва унга муносиб адабий-мерос қолдирди. Шоирнинг “Мукофот” (1940), “Шеърлар” (1946), “Тонготар қўшифи” (1949), “Бари сеники” (1953), “Бир фунча очилгунча” (1955), “Сиз менинг ёшлигимсиз” (1958) шеърий тўпламлари, урта ва катта ёшдаги болалар учун яратган “Шум бола”, “Тирилган мурда” (1934), “Ёдгор” (1935) каби ажойиб асарлари болалар адабиётида муносиб ўрин тутади.

Fафур Fулом “Яша, дейман, ўғлим!” шеърида фан ва техникани эгаллашни ҳавас қилган, қалби қаҳрамонлик рухи билан тўлиб-тошган, чексиз осмонға учиб, юлдуздан-юлдузга ўтишни орзу қилган замонамизнинг илгор ёш қаҳрамони туйғуларини ўғил мисолида тараннум этади. Шоир болалардаги қаҳрамонликка бўлган зўр ҳавасни сез-

гирилик билан илғаб олиб, уни моҳирлик билан ифодалаб берган. Ота билан боланинг суҳбати шаклида ёзилган бу шеърда ўғилнинг қўрқмаслик ва иродалилик хислатлари жонли тафсилот ва образлар орқали очилади. Шеърда болаларнинг ички кечинмалари, характеристи, ҳамма нарсани билишга бўлган қизиқувчанлик ҳолатлари кулгили усулда таъсири ифодаланган.

“Турсунали нега варракдан воз кечди?” шеърида Фафур Фулом техниканинг куч-қудратини кичик ёшдаги болалар савиясига мос воситалар — варрак ва аэроплан орқали кўрсатади. Шоир буни варракнинг кучсизлиги билан аэропланнинг кучлилигини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ва жонлантириш усули орқали моҳирона кўрсатишга муваффақ бўлган. Шоир аэропланда тинмай баланд ва узоқларга учган қаҳрамон образини чизар экан, болаларда замонамизнинг шундай қаҳрамонига нисбатан меҳрумуҳаббат уйготади. Шу билан бирга, муаллиф шеърда Ватанимиз қудрати ва гўзаллигини шоирона тасвирлайди, болаларни ҳаётда туғилаётган янгиликлар билан таништиради, буларнинг ҳаммаси ижодий меҳнат орқали яратилганлигини кўйлаб, уларни замонамиз қаҳрамонлари изидан боришга, фаннинг чўққиларини эгаллашга ундейди.

Аэропланнинг учар отга ўхшаб кетиши боланинг хаёлига мувофиқ келади. Шоир аэроплан талқинида болани уни миниб олишга, “Фаннинг энг чўққиси”га учирив олиб боришига чақиради. Бундай ҳавас иштиёқи ёш юракни тўлқинлантиради ва бола самолёт минишга қатъий аҳд қилади.

Шоир “Бари сеники” шеърида юксак ватанпарварлик гоясини илгари суради. Айни чоқда, ўз халқининг баҳтини, гузал Ватанинг истиқболини куйлаган шоир ҳаётга бўлган муҳаббатини Ватангага бўлган муҳаббати туйғуси билан ёнма-ён қўяди, болаларга икковини бир бутун ҳолда тушунтиради. Буни шоир бола тилидан қуйидагича ифодалайди:

Мунча ҳам чиройлисан, азиз Ватаним,
Бодомдай минг кўз билан севар баданим,
Сенсан аввал-охир, сенсан севганим,
Жоним, юрак қоним, ҳатто шу таним,
Бир бутун ҳолича бари сеники.

“Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо...” шеърида Аҳмад образи орқали “Соғлом танда — соғ ақл” мақолидаги мазмунни ўзига хос образли тарзда ёритади. Шоирнинг маҳорати шундаки, шартлилик асосида Аҳмаднинг тана аъзоларини жонлантиради. Аҳмад ўз тозалигига бефарқ қарагач, бу аъзолар мажлис қилиб, ҳар бири сўзга чиқади ва эгасидан норози эканликларини айтиб, уни танқид қилади. Faфур Фулом докторнинг фойдали маслаҳатларига амал қилган Аҳмаднинг кейинчалик озода, соғлом ва интизомлигина булиб қолмай, балки аълочи ўқувчига айланганлигини ишонарли тасвиirlайди:

Құллари ҳам севинчидан чапакда,
Бутун аъзо бир-бирига күмакда.
Энди Аҳмад соғлом, тоза, аълочи
Меъда кучли, тишлари мисли инжи.

Шоир “Нортожининг курак тиши” шеърида ҳам Нортожи образи орқали болаларни тозаликка риоя қилишга ундаиди. Кичик китобхон диққатини дастлаб б ёшли Нортожининг “...чоллар каби кемшик” эканлигига қаратади:

Олдинги тұртта курак тишининг
Софи йўқ — ҳаммаси чириқ, дарз кетган.
Баъзиси жуда паст, баъзиси баланд,
Баъзиси лаб юлар — мисоли тикан.

“Нортожининг курак тиши”да шоир образли тасвиirlар орқали Нортожи характеристига хос бўлган эринчоқлик ва ялқовликни, тозаликка риоя қилмаслигини хос йўсинда фош этади. Хусусан, Нортожи тишининг ковагидан жой олган нарсаларни тасвиirlар экан, унинг кулгули ҳолатини “Карнайдай оғзини очиши билан сассиқ ҳид ҳаммага билиниб кетди”, “олдинги курак тишида бир ҳафта бурунги овқат қолдиfi” каби мисрлар орқали янада бўрттириб гавдалантиради. Шеърда тозаликка риоя қилмасликнинг зарарли оқибати болаларга фоят ҳаётий ва характеристи мисраларда етказилади.

Faфур Фулом Нортожининг ўз нуқсонларини тұғри англаб, тегишли хulosса чиқариб, тозаликка риоя қилувчи болага айланганлигини ифодалаб, ибратли хulosса чиқаради:

Биласизми, ўртоқлар, бу дори нима?
Бир кути порошок, кичкина чутка...
Энди Нортожининг тишлари дурдай;
Оғриқни, сасиши билмайди, тоза.
Ҳар кимки, тишини тозалаб турса,
Жони ором олур, ўзи покиза!

Демак, шоир шеърларидан келиб чиқадиган муҳим хулоса шунчаки баён ёки панд-насиҳат тарзида эмас, балки жонли тасвир, образли ифода орқали бериладики, бу каби хулосалар кичкитойлар маънавиятига тезроқ етиб боради.

Шуни таъкидлаш зарурки, Faфур Fулом “Шум бола”, “Тирилган мурда”, “Ёдгор” асарлари билан болалар адабиёти насрый жанрининг юксалишига ҳам ўзининг муносаб улушини қўшди.

“Тирилган мурда” да жамиятга доғ бўлган дангасалик иллати қаттиқ кулги остига олинади. Бундан мақсад ишchanлик билан ялқовлик, меҳнатсеварлик билан дангасалик ўртасидаги кураш асосида меҳнатнинг тарбияловчи қудратини тасвир этишdir. Муаллиф ижодий мақсадни Мамажоннинг бошидан кечирганлари ва унинг ўзи томонидан ёзилган кундалик саҳифалари воситасида, кулгили тарзда ҳикоя қилади. Асар пролог ва эпилогдан ташқари, олти фаслдан иборат бўлиб, уларда мулла Мамажоннинг 1925 йилдан то 1933 йилгача ўтган даврда бошидан кечирганлари ёзилган. Асарда F. Fулом ўз қаҳрамонига “сўз” бериб, унинг ўзига хос характеристини яратади.

Ялқовликда афсонавий дангасаларни ҳам “бир чўқишида қочирадиган” мулла Мамажоннинг бугунги кунда меҳнаткашларнинг ижобий таъсирида аста-секин ялқовликни ташлаб, илфор меҳнаткашга айланганлиги ҳаётий, типик шароитда, ҳажвий ва кулгили ифодаларга бойлавҳаларда кўрсатилади. Мамажон тимсоли — аста-секин ўсиб, изчил характер даражасига кутарилган образdir.

“Тирилган мурда” асари икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда Мамажоннинг ялқовлиги, танбаллиги, эринчиқлиги кўрсатилса, иккинчи қисмда унинг жамоа ҳўжалигига кириши ва қайта тарбияланиши, фаровон ҳаётга эришиши тасвирланади.

Ёзувчи Мамажоннинг ялқовлиги ва эринчиқлигини чу қурроқ очиш учун аввал уни “Минг бир кеча” эртаклари

даги Абутанбалнинг ялқовлиги билан таққослади: “Хўш десангиз, Бағдод деган шаҳарда Абутанбал деган бир ялқов йигит онаси қошида яшар экан. Абутанбал ҳеч қандай иш қилмас экан. Онаси топиб келган овқатни ҳам чайнаб оғзига солса, ютгани эринар экан. Доимо ёнбошлаб ётар экан-у, ўрнидан туришга ҳафсаласи келмас экан. Мабодо құлтиғидан кутариб, тикка турғизиб қўйсангиз, қадам қўйишга ботинолмас, зурлаб қадам қўйдирган чоғингизда ҳам, оёқлари бир-бировига чалишиб йиқилар экан...” Мамажон саргузаштларининг унинг ўз тилидан сўзлатилиши болаларга асар ғоявий мазмунини яхши тушунишга ва уларнинг қизиқувчанлигини оширишга хизмат қилган.

Мамажон шу қадар ялқовки, у отаси экиб кетган ярим танобча ердаги жўхорини қайириб олишга ва буни пишириб тирикчилик ўтказишга ҳам эринади. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: “Қаддимни кўтаришдан кура чолларнинг койишларини эшитиш осонроқ кўринар эди”.

Ҳатто, юришга ҳам ҳафсаласи етмаган ялқов Мамажон бирданига илғор ходим бўлиб қолмайди. Давримиз воқеелиги, меҳнатнинг шон-шараф ва қаҳрамонлик ишига айланиб, ялқовликнинг таг-томири билан емириб ташланиши Мамажон онгидаги иллатларни йўқотиб, унинг ўзгариб боришида ҳаққоний, аниқ ва ҳаётбахш куч ролини ўтайди. Мамажонни меҳнатга жалб қилишда яхши одамларнинг кўрсатган ижобий таъсир намуналари Сатторқул образида мужассамлаштирилади.

“Сатторқул ака қўярда-қўймай шудгорга олиб чиқди.

— Бас энди, ётаверма. Сал меҳнатга ҳам қайиш. Рангинг жойига келиб қопти. Тулишибсан. Юр мен билан, — деди. Эриниб унинг кетидан кета бошладим. У қўш ҳайдади. Мен отбоши етакладим. Шудгор одамлар билан тўла эди: бириси ҳайдоёттир, бириси мола босаёттир, бошқалари кетмон чопаёттир”. Бундай жўшқин ҳаёт, даладаги қайноқ меҳнат сурури Мамажонда аста-секин меҳнатга ҳавас туйгусини уйгота бошлайди.

Мамажон ялқовликдан, қолоқликдан қутулиб, илғор, онгли меҳнаткашга айланади. Унинг қайта тарбияланишида жамоа ва эркин меҳнат катта роль ўйнаганлиги ҳаққоний равишда тасвиirlаб берилган. Ёзувчи бу образ орқали меҳнатсеварлик ғояларини илгари суради.

Асарнинг тузилиши ўзига хос, қизиқарли, тили равон ва соддадир. Мамажоннинг тушида кўрган аёлнинг: “Фунчадай тугилиб келган қип-қизил лаб, ҳавода учиб юрган қалдирғочнинг муттасил қанотидай пайваста қора қош, соchlарининг учи қўнғироқ бойлагандай жингалак, юзлари атиргулга ўхшаган тиниқ пушти ранг” тарзида чизилган шахс тасвирида ёки “гапларим зуваласи пишмаган хамирдай уваланиб, кетмоқда эди” каби иборалар асарга зийнат багишлигар.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида шеъриятнинг жуда кўп дурдоналарини яратган Faфур Fулом ўзбек болаларига ҳам ажойиб асарлар тақдим этди. Унинг болалар учун яратган асарларида ватанпарварлик ва байнамилаллик foялари, қаҳрамонлик ва жасурлик, фалабага ишонч оҳанглари янграйди. Шоир “Навқирон наслимиз синов олдидага” шеърида ёшларнинг келажагини ифодалаб, уларни эрк ва баҳт берган ватанга мувофиқ кишилар бўлишга чақиради:

Бизнинг ўлкамизда йўқолур офат,..
Ўлимни енгишга сизлар кандидат...
Эртанинг, эй адаб ва шоирлари,..
Кишилик руҳининг инженерлари...
Сиз осмон илмини сувдай ичасиз,..
Юлдуздан-юлдузга зумда кучасиз...
Аълочи ўлонлар, аълочи қизлар,
Ватан истаги ҳам худди ана шу.

Шоирнинг бу даврда ёзган ноёб ва гўзал асарларидан бири “Сен етим эмассан” шеъридир. Унда одамларнинг иккинчи жаҳон уруши йилларида етим қолган болаларга ватанпарварлик, қардошлиқ, инсонпарварлик ҳис-туйфулари юксак маҳорат билан тараннум этилади:

Сен стим эмассан,
Тинчлан жигарим,
Қуёшдай меҳрибон,
Ватанинг-онанг,
Заминдай вазмину,
Меҳнаткаш мушфиқ
Истаган нарсангни тайёрлагувчи

Халқ бор — отанг бор.
Чучима жигарим,
Үз уйингдасан.

Бу парчада Ватаннинг муаззамлигини, унинг меҳри дарё кишилари қўйма образларда, лўнда, таъсири ифодаланганлиги ҳар бир мисрада кўриниб турибди. Шоир болаларга етимлик нима эканлигини тушунтиаркан, ўзининг ачиқ етимлик ҳаётини эслаш орқали асарнинг таъсир кучини оширишга эришган:

Етимлик нимадир —
Бизлардан сўра.
Ўнинчи йилларнинг
Саргардонлиги;
Иситма аралаш
Кўрқинч туш каби
Хаёл қўзгусидан
Ўчмайди сира.
Мен етим ўсанман,
Оҳ, у етимлик...
Вой, бечора жоним,
Десам арзийди.
Бошимни силашга,
Бир меҳрибон қўл,
Бир оғиз ширин сўз
Нондек арзанда,
Мен одам эдимку,
Инсон фарзанди...

Бу сатрларда шоир маҳорати аввало етимлик тушунчасига бўлган муносабатда намоён бўлади. Шоир наздида ҳақиқий етимлик фақат ота-онадан жудо бўлишгина эмас, балки Ватан деган, халқ деган тушунчалардан ҳам жудо бўлишдадир, деган фалсафада намоён бўлади.

Шоир урушнинг даҳшатли, фожиали воқеаларини гўдак хаёлида гавдалантириб, мана шу ваҳшийликларнинг сабабчиси бўлган Гитлерни лаънатлайди:

Сут кур қилгур, ҳароми
Гитлер оқпадар —
Фарзанднинг қадрини
Қаердан билсин?

Шоир шеърда фалабанинг муқаррарлигини зўр ҳаяжон ва кўтаринки руҳда, образли мисраларда ифода этади:

Тонг яқин,	Оlam кезасан...
тонг яқин,	Хақорат емрилур,
оппоқ тонг яқин...	Зулм янчилур,
Улуғ оиланинг	Жаҳонда бўлурмиз,
гўдак фарзанди,	Озод, музофтар,
билиб қўй энди:	Сен етим эмассан,
Сен тезда улгайиб,	Менинг жигарим!

Faфур Fуломнинг бу шеъри ёшларда Ватанга садоқат, ватанпарварлик ва байналмиллалик ҳамда босқинчиларга нафрат туйгуларини тарбиялашда катта аҳамиятга эга бўлган баркамол асардир.

Урушдан кейинги тинч қурилиш даврида Faфур Fулом болалар учун “Шеърлар” (1946), “Тонготар қўшиғи” (1949), “Бари сеники” (1953), “Бир ғунча очилгунча” (1955), “Сиз менинг ёшлигимсиз” (1958) шеърлар тўплами ва “Менинг ўғригина болам” (1965) воқеи ҳикоясини яратди.

Fафур Fулом бу давр ижодида болаларнинг ўзига хос орзу-умидлари, юксак маънавий олами, одоб ва ахлоқи, ўқиш ва интилишлари асосий мавзуга айланди. Жумладан, шоир “Олтин медаль” шеърида 10-синфни битираётган ўғил ва қизларга ишонч ва умид қўзи билан қарайди. Уларни келажагимизнинг ишонган кишилари — “замонлар тонгининг чироқлари” деб тасвирлайди.

Сизсиз келажак йўқ, сиз ахир ҳалқнинг
Минг йилни кўражак қароғласиз.
Сизсиз ёримайди осмонда Зухра,
Замонлар тонгининг чароғласиз.

Шоир ўлкамизнинг келгусида янада гуллаб-яшнашини, жаҳонда тенги йўқ диёрга айланишини орзу қиласи ва ёшларни ана шундай Ватанга муносаб фарзанд бўлишга, илм-фанни эгаллашга ундейди. У ёшларнинг илм-фанда камол тошишига зўр ишонч билан қарайди.

Fафур Fулом болалар ва ёшларни катталарга, айниқса, ота-онага меҳр-муҳаббатли қилиб тарбиялаш мавзууда кўплаб шеърлар яратди. Шулардан бири “Она” шеъри дир. Шоир бу шеърида бағри уфқлардан ҳам кенг онанини

образини яратиб, боланинг унга бўлган меҳр-муҳаббатини ифода этади.

Шоир болани чақалоқлигиданоқ меҳр-муҳаббат билан асраб, авайлаб тарбиялаб келган онани таърифлаб, бу мұтабар зотни эъзозлайди:

Ўзинг ахир нимасан,..
Қоямисан, тоғмисан?..
Жаҳонмисан, боғмисан?
Рангмисан, қүёшмисан?
Ҳаммасидан улуғсан!..

Хойнаҳой бир китобсан,
Минглаб қомусдан баланд.
Хойнаҳой офтобсан,
Мен эса сенга фарзанд.

Шоир шеърда онага мурожаат этиб уни қоя, юксак тоғ, чаман боғ ҳамда қүёшга қиёслайди ва онани улардан юқори қўяди. Дарҳақиқат, дунёда онадан улуғ зот йўқ! У борлиққа жон бахш этувчи, оламни нурга бурковчи офтоб мисол қадрли, ҳатто ундан ҳам азиздир. Шеър болаларда оналарга чуқур муҳаббат ҳиссини уйғотишда катта хизмат қиласди.

Хулоса қилиб айтганда, академик шоир Faфур Fулом ўзбек болалар адабиётини юксалтиришга баракли ҳисса қўшди. У ёшлар учун ёзган асарларида болаларнинг қувноқ ҳаётини юракдан берилиб куйлади. Унинг асарлари болаларни яхши ўқишига, фан асосларини чуқур эгаллашга, замонамизнинг илғор кишилари бўлиб етишишга чақириди.

ЗАФАР ДИЁР (1912—1946)

Бугунги ўзбек болалар адабиётини Зафар Диёrsиз тасаввур қилиш қийин. Унинг шеър, қўшиқ, достон, ҳикоя ва пъесалари ҳам ёш китобхонда катта эстетик завқ-шавқ бағишлиб келмоқда. Катта истеъодод эгаси Зафар Диёр 1912 йилда Наманган вилоятининг ҳозирги Чуст тумани, Самсоқтепа қишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилди. 1916 йилда Зафарлар оиласи Тошкент шаҳрига кучиб келади. Зафарнинг отаси дала ишларида, онаси эса босмахонада меҳнат қиласди.

1927 йилда Зафар түниқсиз ўрта мактабни битирди ва Самарқанддаги Наримонов номли педагогика техникуми-

га ўқишига киради. Техникумда ўқиб, күпроқ илм-фан сирларидан баҳраманд булишга ҳаракат қиласи. Унинг дастлабки шеърий машқлари билим юрти деворий рўзномаси саҳифаларида курина бошлайди.

Йигирманчи йиллар охири ва ўттизинчи йиллар бошларида унинг ёшлар газета ва журналларида илк шеълари чоп этила бошланди. Зафар Диёрнинг биринчи шеъри ёш шоирларнинг “Курилиш куйлари” деган тўпламида босилиб чиқди. Кўп ўтмай, унинг биринчи шеълар тўплами “Қўшиқлар” номи билан 1933 йилда нашр этилди.

Ёш шоир 1933 йилда билим юртини муваффақиятли битиргач, ўқитувчи бўлиб ишлай бошлайди. Бу ҳол унинг мактаб ва болалар ҳаёти билан яқиндан танишишида, ёш авлод ҳаёти ҳақида ёзадиган асарларининг ҳаётий, пухта бўлишида ижобий роль ўйнайди. Унинг бундай руҳдаги шеър, ҳикоя ва очерклари 1928 йилдан бошлаб матбуот саҳифаларида тез-тез босилиб турди.

1934 йилда Зафар Диёр Самарқанддан Тошкентга қайтади ва ҳозирги “Тонг юлдузи” рўзномасида адабий ходим, кейинроқ рўзноманинг масъул котиби бўлиб ишлайди. Шу билан бирга, у ҳозирги Тошкент давлат педагогика университетининг тил ва адабиёт факультетига кириб, ўқиши давом эттиради. Ўзбек ҳамда қардош халқлар ёзувчиларининг асарларини қунт билан ўрганади. Зафар Диёр кичкинтойлар учун шеърлар ёзар экан, изланиш, ўқиш, ўрганиш зарурлигини дилдан ҳис этади. “Болалар учун асар ёзишни мен ўзим учун жуда қийин ва масъулиятли вазифа деб биламан”, деган эди у, бу масъулиятли вазифанинг уддасидан чиқиши учун тажрибали болалар ёзувчилари асарларини ўқиб, уларнинг бой тажрибаларидан ўрганиш йўлида тинмай ишлайди.

Ўша йилларида “Тонг юлдузи” (“Ленин учқуни”) газетасида Зафар Диёр билан бирга ишлаган ёзувчи Ҳаким Назир ўз эсадаликлиарида шундай ёзади, — мен Зафарни ўйласам уни нуқул шод-хуррам болалар қуршовида, кувноқ чехрасидан нур таралиб, сертабассум лабларидан шеър дурданалари ёғилаётгандай кўраман. Чинданам у болаларга жуда яқин эди. Мактаб ва болалар уйларида, кутубхона ва боғчаларда бот-бот бўлар, ёш китобхонларга янғи-янни шеърларини болаларча мулойим, содда, ширали овоги

билан ўқиб берар, айрим шеърларини ёддан жуда ўхшатиб декламация қилар, болаларга ҳам шеър ўқитиб эшитарди. Шунда у ўзининг қайси шеърлари билан болалар кўригидан яхши ўтганини, қайси шеърини қупроқ севиб қолганларини кўрар, болалар ёқтириши учун қандай шеърлар ёзиш лозимлигини фаҳмлаб оларди. “Биз болаларга нуқул ўргатибгина қолмай, улардан ўрганиб ҳам туришимиз керак”, дерди.

Зафар Диёр 1935 йилда дастлабки машҳур асарларидан бири бўлган “Машинист” достонини яратади. Достондаги Ашир образи баҳтиёр ёшларнинг фазилатларини умумлаштиришга бағишланган.

Мактабда ўқиши Аширни ҳунарли қилиш билан бирга, унинг онги ва тушунчасини ҳам ўстиради. У Ватанга садоқатли, ҳар доим олға интилувчи илғор ёшлардан бири бўлиб етишади. Шунинг учун достон қаҳрамони ўз умрини Ватан йулига тикишга тайёр туради:

Севинаман, ҳали ёшман, кўп яшайман
Бу улканинг саодати-баҳти учун.
Яна ўқиб, яна қулиб кўп яшайман
Шу кўпларнинг бири бўлиб ўлкам учун.
Ҳе! Мамлакат шундай ваъда берай сенга,
Бутун умрим сенинг порлоқ ҳаётингга!

Асар ёшларнинг илм-фанга, касб-ҳунарга, она-Ватанга муҳаббат, садоқат руҳи билан суфорилган.

Зафар Диёрнинг ўттизинчи йиллар ижоди ва ватанпарварлик, байналмилаллик ва меҳнатсеварлик туйгуларини акс эттирувчи асарларининг кўплиги билан характерлидир. Бу хил асарлар ёшлар характерини шакллантиришда, уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда катта роль ўйнаб келмоқда.

Шоир ижодидаги муҳим мавзулардан бири инсон ва табиат муносабати мавзуидир. Шу жиҳатдан, унинг “Тантана” шеърлар тўплами (1938) даги кўплаб шеърлари характерлидир. “Бинафша”, “Навбаҳор”, “Қушлар ҳақида қўшиқ”, “Капалак” сингари шеърлар ҳам шулар жумласига киради.

Ранг-баранг гулларни, турли-туман қушларни севган шоир болалар руҳиятини чуқур таҳлил этиб, уларни ҳам

она табиатни севишга ва парвариш қилишга руҳлантиради, ёшларни меҳнатдан завқланишга ўргатади. Шоир болаларда қушларга муҳаббат ҳиссини уйғота оладиган қувноқ вазн, ўйноқи мисралар яратади. Шоир шу мақсадда сўзларнинг хилма-хил такоридан, мисраларни эса Маяковский часига тизиб, тасвирининг оҳангдорлик жарангни, кучини янада оширади:

Ҳой, қушлар,
кушлар,
кушлар,
Қанот қоқиб келинглар,
саъва,
майна,
булбуллар.
Сизга термулар кўзлар...
Бизга ортиқ ёқади
Кувноқ қўшиқ — куйингиз!

Шоир боланинг табиат ҳодисаларига, ҳашорату жони-вортарларга, айниқса, капалакка қизиқишини, меҳр-муҳаббатини кичкинтойларга хос суз ва оҳангда ифодалаб, ҳаётга диққат-эътиборини оширади, кучли завқ уйготади, капалак образи орқали китобхонда инсоний туйғуларни шакллантиришга ҳаракат қиласди.

Уч, уча бер, уча бер,
Гузал боғчам — гулшанда.
Сира озор бермайман,
Севгим, фикрим ҳам санда.
Капалакжон, капалак,
Қанотларинг ипакдек;
Дўст булайлик иккимиз,
Тўхта, сўзлайин андек!

Зафар Диёрнинг “Бинафша” шеърини ёддан билмаган ўкувчи бўлмаса керак. Шеър ўзининг равон ўқилиши, қофијларининг жарангдорлиги билан ўкувчини ўзига тортади:

Бинафшахон, бинафша,
Кулишларинг чиройли;
Боғимизда очилиб,
Туришларинг чиройли.

Шоирнинг “Мамлакат”, “Казбек”, “Тилсиз ўртоқ”, “Мадриддан келган меҳмон” каби шеър ва достонлари “Тантана” тўпламидан ўрин олган. Бу асарлар шоир ижодининг ҳар тарафлама юксалишидан далолат берувчи лирик-эпик асарлардир.

Зафар Диёр болаларнинг хатти-ҳаракатларини, орзу-интилишларини яхши билади. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, унинг “Кел, учайлик Шимолга” шеъри ғоят характерлидир. Бунда шоир “Күёш тушмайди”ган қутбни бориб кўришни орзу қилган боланинг лирик образини гавдалантиради. Ёш боланинг мурғак хаёли шимолий қутбни бориб кўришни, ундаги ҳодисалар билан танишишни хоҳлайди. Шоир лирик қаҳрамоннинг улуг мақсадларга эришиш учун фан ва техника асосларини амалда эгаллаши кераклигини чуқур англайди. Буни шоир моделча ясаш воситасида кичик ёшдаги болаларнинг руҳиятига мос, содда ҳолда тушунтиради ва уларда катта ишларга — қаҳрамонликка ҳавас уйготади:

Ёш бўлсан ҳам майлига
Қанот боғлаб учайин;
Муз саҳроси Қутбнинг
Сирин мен ҳам очайин.
Ҳой, суюкли моделчам,
Тайёрмисан сафарга?
Фикрим сенда ҳамиша,
Кел, учайлик Шимолга!

Шоир довюрак учувчиларнинг тарихда биринчи бўлиб қутб йулини очганлиги билан болаларни танишириб, уларни Чкалов каби мард учувчи бўлишга ундейди.

Шу нарса характерлики, шеърда Зафар Диёр болаларнинг янгиликка интилиши ва қизиқишини қизгин қўллаб-кувватлайди, улардаги олий ҳис-туйфуларни ўстиришга, ватанпарварлик ҳисларини таркиб топтиришга ёрдам беради. Шоир бундай юксак туйфуларни бадиий, содда, таъсирчан ва мазмундор мисралар билан ифодалайди:

Бутун дунё англасин
“Бир моделист кепти, — деб
Янги авлод байроғин
Кутб узра тикди, — деб”.

Шеър боланинг келажакда орзу-умидига эришишига булган зур ишонч билан тугайди. Бу асар болаларни илм ва ҳунарга муҳаббат, тинмай олға интилишга чақириқ рұхыда тарбиялаши жиҳатидан ҳам катта аҳамиятга эга.

Замондошларимизнинг қуриқ ва бүз ерларни ўзлаштириш, мұл-күл ҳосил олиш ва қишлоқтарни ободонлаштириш ишида олиб бораётган курашлари “Юксак тоғ, кенг үтлоқ ва мард үртоқ ҳақида қисса” достонида очиб берилген.

Зафар Диёр достонда саҳро-чүллардаги шамолнинг вахимаси ва унинг аянчли тасвирини чизиб, китобхон дикқатини жалб қиласы. Достон эртак шаклида, болаларбоп усууда ёзилған. Шоир саҳроларнинг “Қашқир каби уилловчи”, “Бойқуш каби хувловчи” даҳшатли шамоллари одам табиат душмани эканини образли мисраларда ёритади. Бундан кейин шоир ҳаётни гүзал, саҳро-чүлларни обод қилишда сувнинг қадрини жуда яхши билған кенг үтлоқни жонлантириб сўзлатади ва у ерларда “гул ҳаёт” қуриш фоясини олга суради. Кенг үтлоқ юксак тоққа мурожаат қиласы:

Не бўлармиш бизнинг ҳам
Кўксимииздан кетса ғам.
Бу ғам сувсиз кетмайди,
Сувсиз яра битмайди...
Мен сувингдан куч олсан,
Тентак елдан уч олсан,
Узоқ йиллар хўрланган,
Қақраб тошга айланган
Кўксим бўларди обод,
Бошланарди гул ҳаёт...
Талабимга еткур тоғ,
Бер сувингдан, жон үртоқ!

Юксак тоғ ҳам чорасизликдан ўз дардини — сувни кенг үтлоққа элтиб беролмаслигини ўкинч билан сўзлайди.

Шоир энди болалар фикрини бошқа нарсага — дунёда онгга, қудратга эга бўлган инсон ва унинг таърифига буради. Зафар Диёр инсоннинг куч-қудратини содда, мазмунли, ширави, болалар қалбига тез етадиган ибораларда берган:

Бу мардлик ва маҳорат,
Бу куч-қувват, жасорат
Инсонларга йўлдошири,
Уларга хос қўлдошири,
Бутун борлиқ-табиат
(Бу сўзларим ҳақиқат)
Бўйсунажак инсонга
Гул тутажак ул жонга.

Шоир инсоннинг ақл-заковаги, куч-қудрати ҳақида фикрлар экан, муболагага зўр беради, инсонни ҳатто табиатни ҳам ўзига бўйсундирувчи куч сифатида таъриф этади. Албатта, бу фикрлар турғунлик даврининг оқибатидир. Негаки, “Сирдарёning жиловланиши” бугунги кунда халқимизга қимматга тушмоқда. Бир сўз билан айтганда, табиат инсонларнинг бошбошдоқлик хатти-ҳаракатлари учун шафқатсиз ўч олмоқда. Бундан бу асар мутлақо кераксиз ёки зарарли асар, деган холосага келмаслик зарур. Асар китобхонларни меҳнатсеварликка, яратувчиликка, табиат билан инсон муносабатида муҳаббат туйғулари булиши лозимлигига ундейди. Бу фикрини янги усул — тоғ ўтлоқларни жонлантириш орқали ифода этади.

— Ҳой, мард ўртоқ, мард ўртоқ...
Қара қанча кенг ўтлоқ
Сувсизликдан дили доғ,
Унинг оҳин учириб
Дилдан доғин ўчириб,
Чаманзорга айлантири,
Мангуликка шодлантири.

Достонда шу тариқа халқимизнинг азалий орзуси — чўл-биёбонларни боғ-роғларга айлантириш ўзининг бадиий ифодасини топган.

Зафар Диёр достоннинг фоявий-бадиий мукаммаллиги учун қаттиқ ижодий меҳнат қилган. Асарнинг композицион тузилиши халқ эртакларига яқинлиги билан характерлидир. Шоир асарнинг сеҳрли, романтик, яъни фоят таъсирчан, ўқимишли бўлишини таъминлаш учун содда, ажойиб бадиий-тасвирий воситаlardан усталик билан фойдаланган. Кенг ўтлоқ, саҳро, чўлларнинг сувга ташналиги ва унинг орзуси ҳақида “Битта тўйиб сув ичсак”,

“Сув бер, менга сув бергин”, “Кўксимдан сўнг гул тергин”, саҳро ва унинг шамоли тўғрисидаги “Энг ғазабли, энг ўчли”, “харсанг тошдай қотаман, мисдек қизиб ётаман”; давр кишиларининг куч-қудратига оид “Чинордек зўр қомати, Гўрўғлидек савлати”каби тасвирий воситаларга бой мисралар орқали ифодалайди.

Бу асар ёш китобхонларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялаши билан ҳам муҳимдир.

Зафар Диёрнинг кўпгина асарлари меҳнат мавзуига бағишлиланган. Ана шундай асарларидан бири “Кичкина боғбон ҳақида достон”дир. Достонда болалар ва ёшлар довдараҳтларни экиш, парвариш қилишга чақирилиб, меҳнат завқи ва аҳамияти куйланади. Бу фоя Шотурсун образи орқали ифодаланади. Кичик қаҳрамон отаси билан биргалашиб мевали дараҳтларни парвариш қилишга, “Қўлда кичик кетмон” билан боғларни яшнатишга меҳр қўйиб, меҳнатда ўзини кўрсатади.

Зўр файрат ва катта иштиёқ билан ишга киришган Шотурсуннинг ўзи парвариш қилиб юрган бир туп олмаси барвақт пишиб, мўл-кўл ҳосил беради. Бола бир йили ялқовликка берилиб, олмага қарамай қўяди. Шоирнинг маҳорати шундаки, олмани жонлантириб унинг сўзлари орқали болаларга бўладиган фикрни айтади:

Бу йил эса Шотурсун
Файратинг йўқ унчалик;
Берилмассан деб эдим
Ялқовликка бунчалик.
Аҳволимни сўрмадинг,
Оқламадинг танамни;
Курт-кумурсқа талайди,
Эртадан кеч мевамни.

Олманинг бундай аянчли аҳволи Шотурсунга қаттиқ таъсири қиласди ва у ўз хато-камчиликларини тўла англайди. Олманинг тилидан айтилган, “Иш ёқмасга, ялқовга мен ҳам энди душманман” деб, файрат билан яна иш бошлаб юборади. Зафар Диёр ўқувчидаги Шотурсунга нисбатан меҳр уйғотади, ундан ўrnak олишга чақиради.

Зафар Диёрнинг учинчи тўплами 1939 йилда “Шеърлар” номи билан босилиб чиқди. Унинг бу тўплами мавзу

жиҳатдан болаларбоплиги, қизиқарли мазмун ва образли ифодалари билан ажралиб туради. Бу эса Зафар Диёрнинг ижод сирларини тобора мукаммал эгаллаб бораётганини, болалар ва ёшлар ҳаётини яхши ўрганиб, улар учун пухта, баркамол асарлар яратиш йулида тинмай ижодий меҳнат қилаётганини кўрсатади.

Тўнламдаги “Амударё бўйида” шеърида шоир үлка чегарачиларининг лирик образини маҳорат билан яратган. Шеърда болаларни чегара соқчиларининг ҳаёти, уларнинг масъулиятли ва фахрли бурчи билан танишитиради.

“Кутб қўшиғи” шеърида эса шоир олам яралганидан бўён ҳеч ким бориб кўрмаган қутбни эгаллаган бугунги кишиларнинг куч-кудратини зўр маҳорат билан куйлайди.

Зафар Диёр кўп шеърларида ватанпарварлик, ватанга муҳаббат гояларини илгари суради. Болаларни ватаннинг муносиб фарзандлари бўлиб етишишга ундейди. Бунинг учун уларга билим манбаи бўлган китобни севиб, фан асосларини чуқур эгаллашлари зарурлигини уқтиради. Бу гояни “Китоб, менинг дўстимсан” шеърида шундай тасвирлайди:

Варақласам бир бошдан
Қувнаб бағрим очилур,
Олтин ҳарф-сўзлардан
Тотли маъно сочишур.
Шунинг учун дейманки:
Китоб, менинг дўстимсан!

Зафар Диёр китобнинг моҳиятини болалар онтига осон сингдиришда жонлантириш воситаларидан усталик билан фойдалана олган. Шоир китобни бола тилидан шундай таърифлайди:

Ҳар саҳифанг мен учун
Бир ҳикоят сўзлайди,
— Үқиб, олим бўлгин, — деб
Яхши ният кўзлайди.

Шоир китоб боланинг энг яқин, меҳрибон дўсти, ғамхўр ўртоги деб кўрсатгач, уни жон-дилдан севган боланинг жонли қиёфасини чизади:

Сени жондан севаман,
Мени тилга ўргатдинг,
Ҳадя қилиб илм-фан
Ёруғ йўллар кўрсатдинг.

Шоир китобнинг моҳиятини болаларга чуқурроқ англатишда, уни таъсирчан қилиб гавдалантиришда: “Бахтим кулар китобдан”, “Кувнаб бахтим очилур”, “Ёш уйноқи кўзларим шуур олар китобдан” каби истиораларни ишлатиб, шеърнинг бадиий таъсирчанлигини янада оширган.

Зафар Диёр иккинчи жаҳон уруши йилларида “Ўзбекистон овози” (“Қизил Ўзбекистон”) газетасида адабий ходим бўлиб ишлади. Айни чоқда, у тинмай, самарали ижод этди. Шоирнинг “Фунчалар”, “Серқуёш үлка”, “Она қўшиғи”, “Бизнинг оила”, “Қаҳрамон”, “Танқист”, “Улуғ байрам”, “Қурол беринг менга ҳам!”, “Қаҳрамоннинг келиши”, “Биз яшамоқ истаймиз”, “Қўриқчиликда” сингари жанговар шеърлари шу йилларда яратилган.

Зафар Диёр бахтли болаларнинг гўзал боғлардан, чаманзорлардан, ранг-баранг гуллардан, баҳордан олган қувончини “Баҳор келди”, “Орзу”, “Қалдирғоч”, “Қушлар ҳақида қўшиқ”, “Бинафша” каби шеърларида содда, равон тилда, оҳангдор, енгил қофияли, уйноқи мисраларда шоирона талқин этади ва улар қалбида ҳаётга меҳр уйғотади.

Зафар Диёр бугунги ўзбек болалар драматургияси тараққиётига ҳам баракали ҳисса қўшди. У болалар ҳаёти ҳақида “Бахтли ёшлиқ”, “Ёш ватанпарварлар”, “Омонат”, “Уч оғайни” каби қатор драмалар ёзди.

Ўзбек болалар насрини ривожлантиришда ҳам Зафар Диёр ўз ҳиссасини қўшган ёзувчидир. Унинг “Жўнатиш”, “Чўпон қизи”, “Ножўяликлар” каби ҳикоялари шулар жумласидандир.

Зафар Диёр болалар адабиётининг ҳамма жанрларида қалам тебратди. У болаларнинг турмуши, талаб-эҳтиёжлари ҳамда орзу-тилакларини, турмушини, уларнинг рухиятини пухта билғанлиги учун болаларнинг ёшига, онг-тушунчасига мослаб, гоявий-бадиий жиҳатдан пухта асалар яратди.

Зафар Диёр турли ёшдаги болаларнинг тилини яхши ўрганиб, улар учун содда, равон, ширали тилда, уйноқи вазнларда оҳангдор, таъсирчан шеърлар ёзди.

Шоир ўзининг қушиқ ва шеърларида ҳамда бошқа асарларида ёш китобхонларни улуг юртимизнинг беҳисоб бойликлари билан фаҳрланишга, келгусида яхши ҳаёт бунёд этишлари учун астойдил курашувчи, онгли, маданиятли, ватанпарвар кишилар бўлиб этишиш учун аъло баҳолар билан ўқишга чақиради. У ёш авлодни меҳнатга муҳаббат билан қарашга, ростгўй ва интизомли бўлишга ундади, уларда ватанпарварлик, дўстлик туйгуларини ўстиришга катта эътибор берди. Унинг асарлари давр болалари ва ёшлари учун завқ багишлади, уларни ўқиш-урганиш ва камол топиш учун курашга руҳдантиради.

Ўзбек болалар адабиётининг ривожланишига шеър, қушиқ, достон ва эртаклари билан жуда катта ҳисса қўшган Зафар Диёрнинг асарларини болалар ҳамон севиб ўқидилар ва юксак қадрлайдилар.

ҚУДДУС МУҲАММАДИЙ (1907—1997)

Ҳозирги замон ўзбек болалар шеъриятининг тараққиётида Куддус Муҳаммадийнинг роли катта.

Куддус Муҳаммадий 1907 йилда Тошкент шахрида меҳнаткаш деҳқон оиласида дунёга келди. Булажак шоирнинг отаси Муҳаммад Алибек Абдураҳмонбеков эскича саводли киши эди. У дастлабки маълумотни ўз отасидан олади.

1925 йилда отаси вафот этгач, Куддус Муҳаммадий аввал амакисиникида, сунгра эса мактаб-интернатда тарбия олади. Интернатда Қ. Муҳаммадийнинг биринчи шеъри “Чувалачи” майдонга келади ва бу ерда чиқадиган “Куёш” номли деворий газетада босилиб чиқади.

Шу илк машқларида ёқ булажак шоирнинг нафосат оламини кузатиш ва бадиий идрок этиш таланти ҳамда умумлаштириш маҳорати яққол кўринади.

У етти йиллик мактабни муваффақиятли тамомлаб, Ташкент қишлоқ хужалик техникумага ўқишга киради. Бу ерда у болалар учун шеърлар ёза бошлайди. Унинг “Тонг ўйини”, “Паранжи”, “Аҳмад ва асалари”, “Селекция станцияси” номли шеърлари ўша даврда нашр этиладиган газета ва журналларда босилиб чиқади.

Қ. Мұҳаммадий 1931 йилдан мактабда ботаника үқитувчилини бўлиб ишлайди, шу билан бирга Ўрта Осиё давлат университетининг биология факультетидаги үқий бошлади.

Болалар уйидаги ва университетдаги ҳаёт, меҳрибон мураббий ва муаллимларнинг ғамхўрликлари Қ. Мұҳаммадий қалбидаги умр учмасиз қолдиради. Бу ердаги ўзаро дўстлик бўлашак шоир қалбини тоғдек кутариб юборади.

Қуддус Мұҳаммадий Ойбек, Ҳ. Олимжон, Ф. Ғуломларни устоз деб билган, улардан ўрганган, доимо мулоқотда бўлган. Илк шеърларидан бири — “Тонг ўйини” орқали улкан адаб Ойбек билан танишади. Ойбек бу истеъододли болалар шоирини ҳамиша қўллаб-қувватлаб, ижодига ғамхўрлик қилиб келган.

Бир куни Ёзувчилар уюшмасида мушоира бўлади. Мушоирага раислик қилаётган Ҳамид Олимжон шеър ўқиши навбатини Қ. Мұҳаммадийга беради. Қ. Мұҳаммадий завқ билан “Саъва сайраркан” шеърини ўқыйди. Қ. Мұҳаммадийнинг ижодий қобилиятини пайқаган Ҳ. Олимжон шеър тугаши билан уни ёнига чақириради. Қачондан бери шеър ёзишини, қаерда ишлашини суриштириб, шеър маъкул тушганини айтади. Сўнг болалар учун шеърларнинг камлиги ҳақида тўхталиб, мана шундай ажойиб шеърларни кўпроқ ёзишни таъкидлайди.

Қуддус Мұҳаммадий ижодига хос бўлган муҳим хусусиятлардан бири ҳозиржавоблиқдир. Шоир асарларида она-Ватанга муҳаббат, аъло ўқиши, хулқ-одобда бошқаларга намуна бўлишга даъват этиш, фан ва техникани ўрганиш муаммолари асосий мавзулардан ҳисобланади.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Қуддус Мұҳаммадий Ислом шоирга адабий котиблик қиласи. Бу ерда у халқ оғзаки ижоди намуналари билан яқиндан танишади. Ислом шоирдан кўп нарсаларни ўрганади.

Шоирнинг биринчи шеърлар тўплами 1946 йилда “Ўқувчига эсадалик” номи билан босилиб чиқди. Шундан кейин унинг 60 дан зиёдроқ турли ном ва тиллардаги китоблари нашр этилди.

Қуддус Мұҳаммадий доимо зарур мавзуларда асарлар яратиб келди. Ҳар бир шеърни кундалик ҳаётимиздан олиб ёзди. Ёзганида ҳам қизиқ ёзди, қизғин ёзди, соз ёзди. Бола

ларни үқишига, хунар ўрганишга, одобли бўлишга, меҳнатга чақирди, қизиқтириди, ёрдам берди. Буни шоирнинг “Ўқувчига эсдалик” шеърида кўриш мумкин. Асарда мактаб ўқувчисининг маънавий қиёфаси ва вазифаларига муфассал тўхталиб, үқиш, билим ўрганиш зарурлигини таъкидлайди:

Бўлай десанг боғбон,
Ё Ватанга посбон.
Ё осмонда учувчи,
Ё денгизда сузувчи,
Нимани қилсанг тилак,
Барига үқиш керак.

Санъаткорнинг қайси туркумда яратган асарини олманг, барчасида ҳаётбахш руҳ, даъваткорлик, болани нимагадир чорлаш, яхшилик, аъло үқиш, ахлоқ-одобли бўлишда бошқаларга ўрнак кўрсатиш, қушлар ва жониворларга меҳрибон бўлишдек ибраторумуз маъно ва мазмун ётади.

Шоир ўқувчи болалар ҳаётининг фақат энг муҳим, ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган масалаларинигина қаламга олди ва уларни бадиий жиҳатдан ёрқин ва ифодали қилиб тасвирлашга уринди. Бу эса у томонидан ишлатилган тасвирлаш воситаларининг нақадар ўринли ва мазмундорлигини тасдиқлади, образли ибора энг қисқа ифодали ва мазмундор ибора эканини исботлайди.

Шоир шеърда юмористик элементлардан ҳам ўринли фойдаланган:

Чирманда эмас доска,
Чалаверма ҳавасга,
Бўрни курт деб ўйлама,
Чўнталинги бўяма.

“Ўқувчига эсдалик”

Қулдус Муҳаммадий софдил, аълочи ўқувчи болаларни самимий севади, ўз шеърларида бундай болаларни мақтайди. “Аълочи Содик”, “Синов”, “Менинг орзум”, “Бизнинг уйда”, “Яша, Омон!”, “Беш”, “Солижоннинг дарсхонаси” ва бошқа шеърлари аълочи ўқувчилар ҳақида

яратилғанлиги билан муҳим тарбиявий аҳамият касб этади. Шоир бу шеърлари орқали айло ўқиши, тинмай меҳнат қилиш билангина илм-фан сирларини эгаллаш мумкинлигини болалар қулоғига қуяди.

Куддус Мұҳаммадий ижодининг яна бир муҳим қирраси сатирик ва юмористик асарлари билан боғлиқ. “Номсиз эркатойлар ҳақида”, “Дум”, “Аҳмаджонга уят”, “Лапашанғ”, “Равшанжоннинг қули тилга кирди” каби қўплаб шеърларида болалар характеристидаги ярамас одатлар аёвсиз танқид қилинган. Айниқса, шоирнинг “Дум” шеъри шу жиҳатдан характерлидир. Улгурмовчи, уйга берилган вазифани тайёрламай “дум” билан юрувчи ўқувчилар ҳақида наср ва назмда ёзилган кўпгина асарларни биламиз. Аммо К. Мұҳаммадий “дум” устидан кулиш учун мутлақо янги сўз ва образ топган.

Шеър қувноқ мисралардан ташкил топган бўлиб, болаларнинг руҳига, педагогик хусусиятига мос тушади:

Бир мактабда гап миши-миши
Турғуннинг думи бормиши.

Дум билан юриш инсон шаънига ярашмаслиги, иккичи, қолоқ, ишёқмас Турғунларнинг бундай ярамас думдан қутублиб кетиши зарурлиги асарнинг мантиқий холосасидир.

Шоир ижодига назар ташласак, меҳнаттага муҳаббат мавзуи алоҳида ўрин тутишини айтиш мумкин. “Бобомнинг меҳнати”, “ГЭС қурилиши”, “Мироб”, “Бу бинони ким курган?”, “Этик”, “Мадраим пайвандчи”, “Мамажон шоффёр” ва бошқа шу каби шеърларда меҳнат симфонияси жаранглаб туради. Бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш зарурки, меҳнат аҳдини севиш, уларнинг бунёдкор фаoliyatlarini қадрлаш биринчи ўринда тасвиrlанади.

“Этик” шеърининг қаҳрамони Солижон деган бола. У ҳали кичкинтой бўлишига қарамай мушоҳадаси ўткир, одобли. У “Ўрдак бурунли кавказча этигига гард юқтирмайди”. Шунга кўра уни олифта бола экан, деб ўйлаш ҳам мумкин.

Шоир Солижон билан унинг этиги орасидаги мунозарага диққатни қаратади. Этик ўзининг чиройлилигини кўзкўз қилимоқчи бўлади.

Күп чиранма ҳуснингга,
Раҳмат деб қўй бир марта
Сени тиккан устангга.

Солижоннинг “урдак бурунли кавказча” этигини “пуф-пуфлаб” кийиб юриши — унинг тикилишига сарф қилинган меҳнатни яхши билишидан, эъзозлашидан. Болалар табиятдан олам ва одам сирларини билишга астойдил қизиқади. Шоирнинг “Дунёда энг кучли нима?” шеъри ана шу қизиқишнинг бадиий ифодаси сифатида эътиборга лойиқ. Шоир филни “тоғни ортсанг кўтаради”, шерни “филни ҳам тикка ейдиган”, сувни “дарё, сой, ирмоқлари, булоқлари кўп”, совуқни “дарёларни тош қотирган”, иссиқни “қиши совуқни қочирган”, тоғларни “тоғу тошни қулатар”, қуёшни “қаримайди, ўчмайди” деб ҳар хил мавжудот ва ҳодисаларга хос характерли хусусиятларни ғоят жонли, қизиқарли ифодалаб, уларни болаларнинг сұхбати орқали поэтик равишда гавдалантиради. Буни ўқиган бола ҳодисаларнинг кучи нимадалигини, уларнинг ҳаётдаги ўрнини тушуниб олади. Бу боланинг фикрини, қобилиятини, онгини, дунё ҳақидаги тушунчасини оширади. Айниқса, ёш китобхон дунёда куч-қудрат, ақл-заковатда инсонга тенг келадиган ҳеч нарса йўқ эканлигини билиб олади:

Ўша кучли ўзимиз,
Борлиқнинг эгасимиз...
Хотирингиз бўлсин жам,
Дунёда кучли одам!

Мактаб ўқувчилари ҳар йили неча минг тонналаб темир-терсаклар йиғиб топширадилар. Бу ҳол анъанага айланиб кетган. Мактаб ўқувчилари бу ишга астойдил киришиб “ким кўп тўплашади” ўйнайдилар. Натижада, мусобақалар қизиб кетади. Шоир темир-терсак йиғиши чоғидаги ўқувчиларнинг қизгин меҳнатини, темир-терсакларнинг халқ хўжалигидағи моҳиятини, улардан нималар тайёрланнишини “Темирлар ўйини” шеърида ифодалайди.

Темирлар ўйинини ифодалашда шоир уларбоп восита, оҳанг топган. Шеърни ўқир экансиз, темир-терсакларни жонлантириш асосида уларнинг ҳар бирига ўзига хос тасвири топиши ва ғояни образли ифодалай олишини кузатиш мумкин:

Темирлар жаранг-журунг,
Үйнашиб диринг-диринг,
Дейишар: “Юринг-юринг”
Тушдилар қизиқ — танца,
Сакрашар асса-асса.

“Темирлар үйини” даги “сиңиқ перо”, “бузук ручка”, “эски чөлак”, “чұлтоқ кетмөн”, “занг босған мих”, “ке-раксиз калит”, “узук занжир” ларнинг үз ҳолига ачиниши, болалар мәхнати, ташаббуси туфайли улар ҳам халқ хұжалигини ривожлантиришда яроқли булишидан хушнудлиги янада аниқ, жонли ва лүнда ифодаланади: энди улар кераксиз бўлиб ҳар ерда сочилиб ётмайди. Заводларда эритилиб қайта қуйилганидан сўнг мәхнат қуролларига айла-нишади, яна үз үрнини топишади:

Курилишга борамиз,
Үз үрнимиз оламиз.

Шоир шеърнинг иккинчи қисмида мактаб болалари темир-терсакларни заводга топширгач, ундан нималар бўлишини тушунтиришга ўтади:

...Электр салқы симлар,
Троллейбус, дизеллар,
Поезд, вагон, пұлат из,
Дарёни шарт тұсган ГЭС...
Хаттоки қисқич, чөлак,
Тегирмонда сим әлак
Паловимиз калгири,
Човли, кастрюль — бари.

Халқ хұжалиги ва мәхнаткашлар әхтиёжини таъминлашда шундай катта аҳамиятли нарсалар тайёрланғанлигидан темир-терсакларнинг:

Үйнашар диринг-диринг,
Дейишар: “Юринг-юринг”, —

тарзидаги қувноқлик руҳини ифодалаш билан шоир болаларни бу ишга янада күпроқ руҳлантиради.

Қулдус Мұхаммадий шеър қизиқарлы, болаларбоп бўлиши учун катта хизмат қылған. Жонлантириш усулидан усталик билан фойдаланиб, темир-терсаклар аҳамияттини

уларнинг ўзлари тилидан сўзлатади, ҳар қайсисига хос ва мос сифатларни топади. Дейишар: “Юринг, юринг”, “Биз қачон бўламиз ЗИЛ?”, “Тракторга винт бўлиб, Пахта майдонин кўрай”, “Қурилишга борамиз”, “Темир, меҳнаткаш дўстим” каби жонлантиришлар шеърнинг фоявий-бадиий томондан юксак бўлишини таъминлаш билан унинг таъсир кучини оширган.

Шоир шеърнинг енгил вазнда, равон ва оҳангдор бўлиши учун ёрқин қофиядош сўзларни топа олган:

Синиқ перо дикиллаб,
Бузук ручка ликиллаб...
Темир ишин биламан,
Қайда кўрсам иламан,
Мактабга топшираман
Заводга ошираман, —

каби поэтик тасвирлар шеърнинг фоявий-бадиий мукаммалигини таъминлаш билан унинг тарбиявий аҳамиятини ҳам оширган.

Табиат гўзаллигига бўлган улкан муҳаббат шоирга ҳамиша ҳамроҳdir. Мактабда муаллимлик қилиб юрган пайтида барг мавзусини ўтар экан “Баргжон” шеърини ёзади. Шу тариқа унинг “Момақаймоқ”, “Қоқи ўт”, “Боғимизда бир нок бор”, “Тут”, “Толим гуллайди-ю нега мева тугмайди”, “Ток дарахти бир хил-у, узуми нега ҳар хил”, “Шафтоли доктор”, “Асалари, Аҳмаджон” каби шеърлари пайдо бўлди.

Шу жиҳатдан шоирнинг Ҳамза номидаги республика давлат мукофотига сазовор бўлган “Табиат алифбоси” туркумига кирган бешта тўплами характерлидир. Шоир бу тўпламларга кирган шеърларида табиат ҳодисалари, нарса ва буюмлар, коинот мўъжизалари ҳақида поэтик хulosалар чиқарган. Бу хulosалар фоят болаларбопдир. Чунончи, зилзилани ернинг гимнастика қилиши деб таърифласа,чувалчангни “ер трактори” деб атайди, голоснинг қизиллигини кичкиналигидан уялишидан деган хulosага келади. Хуллас, табиат мавзусидаги ҳар бир шеърида шу тариқа болалар характеристери ва тушунчасига хос ибратли фикрифода этилади.

Қ. Мұхаммадий ёш китобхонлар қалбida табиат ва инсон куйчиси сифатида ҳар доим эъзозда.

ИЛЁС МУСЛИМ (1909—1993)

Болалар учун асарлар яратишни ўзи учун баҳт деб билганин, сермашаққат ва қутлуғ бу ишга умрини бағишилаган Илёс Муслим 1909 йилнинг 2 августида Қирғизистоннинг Бишкек шаҳрида чўян қуювчи — ҳунарманд оиласида дунёга келади. У 1924 йилда шаҳардаги Наримонов номли 1-бошланғич ўзбек мактабига киради. Мактабда ўзбекча, қирғизча ва русча китобларни севиб ўқиуди, атрофда булаётган ўзгаришларга синчковлик билан қарайди. Дастлабки мақола ва шеърларини мактаб деворий ҳамда республика газеталарида бостириб туради.

1927 йилнинг кузидаги Илёс Муслим Тошкентга келиб, ўзбек эрлар билим юртига ўқишга киради. 1930 йилда у билим юртини муваффақиятли тамомлаб, Қашқадарёга боради. Яккабоғ туманидаги шаман-қирғиз ва Шерози қишлоқларида ўқитувчилик қилиб, ёшларни илм-фан нурларидан баҳраманд этади.

1931—1942 йилларда Илёс Муслим Ўзбекистон давлат нашриётида, бадиий адабиёт, ёшлар ва болалар адабиёти нашриётларида муҳаррир, бош муҳаррир, директор ўринbosari вазифаларида ишлайди. Шоирнинг дастлабки шеърлари “Ер юзи”, “Ўзбек адабиёти ва санъати”, “Ёш куч” каби бир қатор журналларда босилиб чиқади. Шоирнинг биринчи шеърлар тўплами 1932 йилда “Ўсув” номи билан китобхонлар ҳукмига ҳавола этилади. Шу йили “Заҳархандалар” деган иккинчи тўплами, 1934 йилда “Миқти келди” достони босилиб чиқади. 1938 йилда эса “Шеърлар” тўплами майдонга келади.

Илёс Муслимнинг 30-йилларда яратган барча асарларида эрк, озодлик, янги ҳаёт, озод меҳнат, янги давр, ёшларнинг баҳтиёр турмуши, юртнинг ўсиши, деҳқон тақдиди ва она-Ватанга меҳр каби ўша давр масалалари тўғрисида фикр юритилади. Маслан:

Ватан ҳамдам,
Хурмиз ҳар дам.
Ёшлиқ ғунча
Усар ҳардам.

Меҳнат тошиди
Файрат жўшиб.
Ҳаёт қайнар
Зафар қучиб.

Илёс Муслим ўзининг “Миқти келди” (1933) поэмаси билан 30-йиллар ўзбек болалар достончилигини бошлаб берди. Достонда эркин, тинч ва осуда ҳаётни бунёд этиш учун кураш Миқти ва бошқа образлар мисолида очиб берилади.

Илёс Муслим 1942—1947 йилларда армия сафида хизмат қиласиди. Немис-фашист босқинчиларига қарши кураш олиб боради. Биринчи Белоруссия фронтида ҳарбий мухbir булиб ишлайди. “Ёвни тутдай гўкамиз”, “Адолат жанги”, “Маршрут — Берлин!”, “Тупчиларга”, “Яшна Ватан!” ва бошқа ўнлаб шеърлари уруш йиллари маҳсулидир.

1947 йилда ҳарбий хизматдан бушаган Илёс Муслим нашриётга қайтиб, ижодий ишга берилади. Унинг “Турналар”, “Бизнинг мактаб”, “Сенинг совғанг”, “Тилла қунғиз”, “Ишchan асаларилар”, “Ойлар айтишуви”, “Ойхон ва райҳон”, “Қурик”, “Биринчи совға” каби китоблари ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг ривожланишига баракали ҳисса булиб күшилди. Бу тўпламлар ёш китобхонларнинг ақлий, ахлоқий ва эстетик тарбиясида етакчи роль ўйнаб келаётir.

Илёс Муслимнинг қайси асарига назар ташламанг, унда давримизнинг болалар адабиёти олдига қўйган вазифалари, кичкintойлар олдида турган муҳим ишлар тасвир марказига қўйилганини кўриш мумкин. Масалан, “Мактабим” асарини олиб кўрайлик. Унда дунёда мактабдан азиз, мұғътабар жой йўқ, гўёки “она каби меҳрибон” бир макон, кишининг саводини чиқарадиган, ўзини ўзига танитадиган, онги ва ақлига ақл қушадиган улкан маскан, деган гоя илгари сурилади. Шунингдек, асарда боланинг мактабдан беҳад миннатдорлиги, ўзининг олдида турган бир қатор вазифалар, эл-юртга содиқ хизматкор булиш учун аввало мактабда яхши ва намунали ўқиши кераклиги содда ва равон мисраларда ифодалаб берилган:

Аъло ўқишидир бурчим,
Сарф этаман бор кучим.
Ишлайман халқим учун,
Қалрлоним мактабим!

Илёс Муслим ватанимизнинг гўзаллигини, болаларнинг баҳтиёрлигини кўйлар экан, уларнинг порлоқ келажагига назар ташлайди бу нуқтаи назардан қараганда шоирнинг “Дўстлик” шеъри диққатга сазовордир.

Шоир дўстлик ва тинчлик тушунчасини кичик ёшдаги бола тасаввурида бериб, уларни мактабгача тарбия ёшиданоқ дўстлик руҳида тарбиялашни асосий вазифалардан деб билади. Бу гояни тинчлик учун кураш туйғуси билан омихта этиб ифодалайди.

Шоир тинчликнинг моҳиятини тушунтиришда кичик ёшдаги болаларнинг савиясига мос усуслар қидириб тоғган. Яъни болалар тинчликни ширин-шакар, қанд, шоколадлар, конфетларнинг мўл-кўллигига деб тасаввур қиласди, деган хulosса чиқаради. Тинчликни шу йўсинда тушунтириб, уларнинг фикрини тасдиқлайди:

Жуда мўл бўлар шоколадлар ҳам,
Столга тўлар мармеладлар ҳам.
Кўпаяр яна ширин кулча — нон,
Холва-ю, конфет обакидандон.

Боғларда ўйнаб-кулиб юрган, турли ноз-неъматлардан баҳраманд бўлган болалар ҳам, жаҳон меҳнаткашлари ҳам элнинг, юртнинг тинч ва обод бўлишини, ота-оналарининг ташвиш тортмаслигини хоҳладайди. Шунинг учун ҳам шоирнинг кичик қаҳрамонлари оламга жар солиб, тинчлик бўлсин, дейдилар:

Боғларимизда яйраймиз ҳар дам,
Билим оламиз, куйлаймиз бардам.
Дунёда халқлар кун кечирса тинч,
Ота-оналар ташвиш тортмас ҳеч.

Бу мурожаатда лирик қаҳрамоннинг — болаларнинг урушга қарши нафроти, озодлик билан дўстликнинг қудратига зўр ишончи ўз ифодасини топган.

Илёс Муслим “Сенинг совғанг” номли шеърида ўз ҳунари билан ҳамманинг диққатини тортган чевар қизнинг лирик образини яратди. Шоир бу образда ўз ҳунари билан фақат онасинигина эмас, ҳаммани ўзига жалб қилган жажжи қизнинг фазилатини кўрди ва уни гавдалантириди. Че-

вар қиздаги энг яхши фазилатлардан бири унинг меҳнатга меҳр-дили билан берилишидир. Буни шоир турли истиоралар ёрдамида ифодалайди:

Чақнаб турган қувноқ қузингни
Қулингдаги ишдан олмайсан.
Ишни ҳар кун олиб ёнингга,
Зеҳн қўйиб кашта тикасан.

Шоир чевар қиз ўзининг бутун меҳр-эътиқоди билан тиккан каштасини онасига совға қилиши боланинг отонага бўлган чексиз муҳаббатини, у давр ёшларига хос хислатларга эга эканлигини улуғлади.

Шоир “чақнаб, қувнааб турган қўзларинг”, “дилдан тошиб чиққан сўзинг”, “жажжигина бармоқчаларинг”, “сен онангнинг кичик йўлдоши” каби мисрларда каштаки қизнинг ёқимли хислатларини очиб, уни ўқувчиларга намуна қилиб кўрсатади.

Илёс Муслим жисмоний меҳнатни мактабгача тарбия ёшидан бошлишни афзал кўради. Ўзининг бу эзгу ниятини у “Ойхон билан райҳон” деб номланган жажжигина бир шеърида жуда лўнда қилиб таърифлайди.

Ойхоннинг оддий ва соддалиги, тиришқоқ ва уддабуронлиги ҳатто, катта ёшдаги болаларни ҳам қойил қолдиди. У ҳар хил кўк-кўчатлар экади. Гап шундаки, ерга кўчат экиш бошқа, уни парвариш қилиш бошқа. Ойхон кўк-кўчатларга меҳр билан қарайди. Тагини чопади, сув қуяди. “Жамбил, сада, ош райҳон” кўум-кўум бўлиб вояга етади. Айниқса, “Ойхоннинг сочи каби қуюқ ўсади райҳонлари”. Райҳондан истеъмол қилиб кўрганлар меҳнаткаш қизчага раҳмат айтиб, миннатдорчилик билдирадилар:

Боболар насиҳатин
Эслаб севинчга ботди.
Ҳалол меҳнат роҳатин
Ойхон ҳам шу кун тотди.

Бугунги ўзбек болалар адабиётининг атоқли вакили Илёс Муслимнинг бундай жозибали шеърлари жуда кўп. Унинг фазогирларга багишлаб яратган “Ракетамиз учди ойга”, “Тўрт ботир”, “Кичик Андриян”, “Ҳайкал” ва бошқа

шеърларида довюрак фазогирлар, фазо кемаларини бунёд этаётган кишилар, фазога парвоз этишга қизиқаётган болалар қаламга олинади.

Шоирнинг “Эшматвойнинг қилифи”, “Ёмон одат”, “Бефаҳм Эсон”, “Холча билан олча”, “Машмаша”, “Грипидан ким қочади” сингари юмористик асарларида ишёқмас, дангаса, лапашанг, ўз устида ишламайдиган болаларнинг камчиликлари, нуқсонлари очиб ташланади.

АДҲАМ РАҲМАТ **(1909—1983)**

Шоир ва драматург, республика матбуотининг ilk заҳматкашларидан бири, жангчи-ёзувчи Адҳам Раҳмат болалар ва ёшлар адабиётининг тараққиёти учун салмоқли ҳисса кўшган адиблардан биридир.

Адҳам Раҳмат 1909 йилда Қўқон шаҳрида хизматчи оиласида дунёга келди. У 1921—1923 йилларда болалар уйида тарбияланди. Тошкентдаги медицина техникумини тутатиб (1926—1928), ўқитувчилик қилди. Адабиётга, бадиий ижодга бўлган меҳр-муҳаббат уни “Янги Фарғона” газетасига, Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасининг Қўқон бўлимида (1930—1935) ишлашга олиб келди. У иккинчи жаҳон урушигача Ўзбекистон давлат нашриётида, газеталарда ишлади ҳамда Ўзбекистон Радиоэшиттириш давлат комитетининг болалар адабиёти бўлимида меҳнат қилди.

Шоир иккинчи жаҳон уруши даврида фронт газеталирида, кейин ҳозирги “Ўзбекистон овози” рўзномасида адабий ходим бўлиб ишлади, сунгра Ўзбекистон давлат бадиий адабиёт нашриётида муҳаррирлик қилди.

Адҳам Раҳматнинг ижоди 1930 йилда “Янги Фарғона” рўзномасида босилган “Оқ олтин” ҳақида қўшиқ номли шеъри билан бошланди. Шундан сўнг ёзувчининг “Бахтли ёшлиқ”, “Дум”, “Завқли аллалар”, “Шеърлар”, “Бизнинг боғчамиз”, “Ҳайвонот боғида”, “Шеър ва эртаклар”, “Ҳур үлка”, “Танланган асарлар”, “Улмас қаҳрамон”, “Кураш йўллари”, “Ғалабага чорлаган мактуб”, “Тўртингилар”, “Шинелли қизлар”, “Изларни излаб” қаби қатор китоблари нашр этилди.

Шоир Адҳам Раҳмат ҳақида гап кетадиган бўлса, у биринчи навбатда мактабгача тарбия ёшидаги болалар куйчиси сифатида эъзозланади. Адҳам Раҳматнинг жажжиларга бағишлиб ёзган қувноқ шеърлари, қанотли қушиқлари, ажойиб-ғаройиб эртак-достонлари ҳар бир хонадонга, ҳар бир болалар боғчасига кириб борган. Бунга унинг қушлар ва паррандалар ҳамда ҳайвонлар ҳақида яратган асарларини мисол қилиб қурсатишимиз мумкин. “Келинг, қушлар” асари йўноқи оҳанги ва фикрнинг очиқ-равонлиги билан ажралиб туради. Бола тилидан ҳикоя қилинган бу асарда қушлар ўзга юртлардан қишлиб қайтиб келгунларига қадар бизнинг она ўлкамизда қанчадан-қанча ижобий ишлар амалга оширилганлиги — каналлар қазилиб, чўл-биёбонлар ўзлаштирилиб, боғлар бунёд этилиб, айниқса, қушларнинг эркин парвоз қилиб қувнаб, сайраб яшаашлари учун бекиёс катта имкониятлар муҳайё этилганлиги чиройли ифодага эга:

Келинг қушлар,
Келинг қушлар,
Келинглар!
Бизлар Қурган
Каналларни
Қўринглар!
Сизлар учун
Янги боғлар
Қиодик биз,
Мирзачўлга
Ноёб гуллар
Эқдик биз.

Қанот ёйиб
Зерикмайин
Ўйнангиз.
Хўп ёқимли
Куйларни сиз
Куйлангиз
Келинг, қушлар,
Келинг, қушлар!
Келинглар!
Шу гулистон
Чаманда сайр
Қилинглар!

Ҳаётда ҳамма болалар ҳам парранда ва жониворларга муҳаббат билан муносабатда бўлавермайди. Айрим болалар қушларнинг айниқса, қишлоқ хўжалигига турли зараркунанда курт-қумурсқаларни еб, бобо-дехқонларга катта мадад беришларини билмайдилар. Адҳам Раҳмат бундай ҳолга бепарво қарамайди, “Кушча ўғриси” шеърини ёzáди. Қосим ужарлик қилиб на ўткинчи чолнинг қушнинг боласига озор берма, увол булади, худо бу ишинг учун сени жазолайди, дейишига, на она қушнинг шохдан-шохга учиб чириллаб ялиниб-ёлворишига қарамай палапонларни олаётганида дараҳтдан қулаб, қули синади.

Адҳам Раҳмат ўжар Қосимга ортиқча панд-насиҳат қилмайди. Аксинча, кимки ўжар, ўзбошимча бўлса, ўзидан катталарнинг гапларига қулоқ солмайдиган бўлса, ундаи болаларни ҳаётнинг ўзи жазолайди, деган чиройли хуласани тўрт мисра шеърида бериб қўя қолади:

Кушнинг азобин
Тортди бир ойлаб.
Синдириб қўлин
Ётдивой-войлаб.

Адҳам Раҳматнинг “Қалдирғоч, илон ва бешиктерватар” асари жуда завқли. Ёш китобхон асарни ўқий бошлиши билан сеҳрланиб, охири нима билан якунланишини сабрсизлик билан кутади. Асар гояси жуда оддий ва ҳаётий. Кушларнинг боласини илон яхши курди, дейди боболар. Буни Адҳам Раҳмат масалда жуда чиройли, ҳаяжонли қилиб берган. Она қалдирғоч овқатга кетган. Вақтдан фойдаланиб, илон харига ёнишиб палапоннларнинг олдига чиқади: оҳ, онаси келмаса иш булади кўп ёмон!

Она қалдирғоч воқеадан хабар топиб, дусти бешиктерватарни зудлик билан топиб келади. Бешиктерватар илоннинг додини беради.

Болаларни ейман деб
Ростлаганда ўзини.
Бирдан бешиктерватар
Ўйиб олди кўзини
Илон кўздан айрилиб
Тушди срга юмалаб.
Бир тешикка кирди у
Ўзин зўрға амаллаб
Шундай қилиб қуичалар
Қутулиниди ўлимдан.

Масалда бировга чоҳ қазисанг, унга ўзинг йиқиласан, деган фикр илгари сурилади.

Жаҳон болалар адабиётининг кўзга кўринган вакилларидан бири Сергей Михалков Адҳам Раҳматнинг “Дум” асари ҳақида сўз юритиб: “Бу думнинг узилиб тушмай, болаларни кулдириш учун ҳалигача қимиirlаб тургани яхши, албатта”, деб эртак-достоннинг тарбиявий аҳамия-

тига юксак баҳо берган эди. Ҳақиқатан ҳам Адҳам Раҳматнинг сюжети Виталий Бианкидан олинган бу эртак-поэмаси китобхонлар орасида шухрат топди ва қайта-қайта нашр этилаётир.

Бу асар болаларнинг тушунчасини кенгайтиришда ва сўз бойликларини оширишда катта роль ўйнайди, уларни ақлли, фаҳм-фаросатли бўлишга даъват этади, ҳаддан зиёд ўй-хаёлга берилмасликка чақиради.

Фаҳм-фаросатсиз пашша ҳайвон, жонивор ва ҳашаротлардаги ўзларига ярашиқ думларни куриб, ўзида ҳам ана шундай чиройли дум бўлишини орзу қилиб қолади. У ўзининг бу орзу-ниятини амалга ошириш мақсадида турли нарсалардан дум сўрайди, фаросатсизлиги туфайли ўзини ўзи шарманда қиласди. Мана кийикнинг пашшага жавоби:

— Ўзинг қандай маҳлуқсан,
Думни бериб бўлмайди.
Агар думим бўлмаса
Болаларим кўрмайди.
Кувиб қолса бўрилар
Бекинаман ўрмонга,
Болаларим югурап
Мен бекинган томонга.

Мен бекинган жойимдан
Чиқармайман унимни,
Кўрсатаман уларга
Фақат оппоқ думимни.
Думни кўрган болалар
Мени топиб олади.
Душманларим тополмай
Оғзин очиб қолади.

Сурбет пашша барчадан дакки эшитишига қарамай, дум сўрашда давом этади. Охири сигирга мурожаат қиласди. Сигир оқ кўнгиллик билан унинг илтимосини рад этади. Лекин сурбет пашша ундан узр сўраб, нари кетиш ўрнига сигирнинг устига қўниб, уни чақа бошлайди. Шоир ҳам:

Жаҳли чиқди сигирнинг
Индамайин тик турди.
Пашша яна чаққанда
Думи билан бир урди.
Дум зарбидан пашшанинг
Нафаслари тиқилди.
Тил тортмасдан шум пашша
Шунда ерга йиқилди, —

дея асарга яқун ясайди.

Шоир қурт, балиқ, қизилиштон, тулки, сигир образлари орқали болаларга ҳайвонлар, турли жониворларнинг

тузилишларини, уларнинг ҳаётларини ҳикоя қилиб беради, булар воситасида пашшанинг ифлос, зааркунанда эканлигини очиб ташлайди.

Адҳам Раҳматнинг “Ботир бола” эртак-достонини кичик мактаб ёшидаги болалар севиб тинглайдилар. Ҳалқ эртаги асосида ёзилган бу эртақда камбағал-қашшоқ овчи йигит ҳақида гап боради. Овчи кунлардан бир кун турна-подшони тутиб олади. У йигитдан мени қўйиб юбор деб илтижо қиласди. Овчи ишонувчан. Бу камбағал ҳаётда ҳаммага ишонади, ҳатто турнага ҳам. Йигит қўлидан озод бўлган турна:

Раҳм қилдинг менга сен
— Яхши бола экансан
Кўп тортиқлар берурман
Агар борсанг сенга мен, —

деб унга ваъда беради.

Камбағал бола яхши ният, қатта умидлар билан турна-подшоникига боради. Турна ваъдасида туриб, бола талаб қиласган “Очил дастурхон”ни беради. Бу дастурхон оддий эмас, сехрли экан:

Севингандан болажон
Дебди: — Очил дастурхон,
Кенг очилиб кетибди,
Бирдан шунда дастурхон.
Турли-туман овқатлар
Дастурхонга тўлибди.
Она-бола ейишиб,
Тўйиб хурсанд бўлибди.

Камбағални түяning устида ит қолибди, деганлариdek, дастурхоннинг таърифини шу ернинг подшоси эшишиб қолиб, уни боладан тортиб олади.

Оддий овчи бола энди подшодан қандай бўлмасин қасд олиш, ўзи каби эзилган, бева-бечоралар учун жангта кириш ўй-хаёли билан ёнади. Бу йўлда унга дўсти турна-подшо ёрдам қулини чўзиши, қовоқни бериши ва боланинг довюраклик билан жангда ғолиб чиқиши тингловчида яхши таассурот қолдиради:

Подшо қараб турармиш,
Бола қўйиб қовоғин.
Дебди, — Қани чиқинглар!
Подшонинг аскарларин
Чукурларга тиқинглар!
Шунда қовоқ ичидан
Беҳад аскар чиқибди.

Улар золим подшонинг
Аскарларин йиқибди.
Бола енгиб подшони
Хурсанд булиб кетибди.
Эл-юрти болани
Кучиб, табрик этибди.

Бугина эмас, Адҳам Раҳмат “Бизнинг богчамиз”, “Пилла қурти боқамиз”, “Оиламиз”, “Ёз ойлари” каби асарларида ҳам кичик мактаб ёшидаги болаларни катталарнинг меҳнатлари билан таниширади, болалар ҳам меҳнат жарайёнида ота-оналарига бевосита кўмак берадилар.

Адҳам Раҳмат “Абдулла Набиев”, “Дўстлик” пьесалари билан катта-кичик болалар ўртасида яхши танилган.

Адҳам Раҳмат урушдан сўнг ҳарбий ватанпарварлик руҳи билан сугорилган бир неча китоблар ёзди.

Адҳам Раҳмат ўз асарлари билан Зафар Диёр, Мажид Файзий, Доржия Оспоқова, Илёс Муслим, Шукур Саъдулла, Султон Жура, Куддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир каби ёзувчилар қаторидан муносиб ўрин олган сўз санъаткоридир.

ШУКУР САЪДУЛЛА (1912—1972)

Шукур Саъдулла кичкинтойларга катта эстетик шавқ-завқ бағишлийдиган забардаст шеърлари, ёш китобхонни яхшиликка ўргатувчи эртак-достонлари, аъло ўқишга, давримизга садоқатли кишилар булиб камол топишга даъват этувчи бадиий пишиқ ҳикоялари, ўтмиш ҳамда давримиз болалари ҳаётидан олиб ёзилган пьесалари, ёш қалбларни ларзага солувчи қиссалари билан ҳамма ёшдаги болаларнинг қадрдан ва суюкли ёзувчиси булиб қолди.

Шукур Саъдулла 1912 йилнинг январида Жиззах шаҳрида хизматчи оиласида дунёга келди, бошлангич маълумотни она шаҳридаги Наримонов номли мактабда олди. 1924 йилда Самарқанд педагогика билим юртида таҳсил курди, сўнгра Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат университетида ўқиди. 1931—64 йилларда Ш. Саъдулла Ўзбекистон давлат ва “Камалак” (“Ёш гвардия”) наш-

риётларида мұхаррир, бұлым бошлиғи, бош мұхаррир үринбосари, бош мұхаррир вазифаларида меңнат қилиб, болалар учун адабий-бадиий китоблар нашр этишга үзининг баракали ҳиссасини құшды.

Ш. Саъдулланинг биринчи шеърлар тұплами 1932 йилда “Хайқириқ” номи билан босилиб чиқди.

“Хайқириқ”нинг майдонга келиши шоир ижодида жуда катта воқеа бұлды. Адабий жамоатчылыкнинг бу китоб ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари янада чидам, қуңт билан ижод қилишга, үз устида күпроқ ишлашга, изланишга, энг мұхими ҳаётни үрганишга ва шу асосда ижод этишга чорлади. Ш. Саъдулла бутун умри давомида бунга амал қылды. Қирқ йилдан ортиқроқ ҳаётини ижодға багишлаган санъаткорнинг “Уч айик”, “Айёр чумчук” (1935—1936), “Ёрилтош” (1939), “Икки сандиқ” (1942), “Сен нима қылдинг?” (1942), “Шоҳиста” (1944), “Ширин кун” (1946), “Шеърлар” (1955), “Шеър ва әртаклар” (1957), “Пьесалар” (1959), “Дастёр қиз” (1960), “Сенинг альбоминг” (1962), “Озода” (1969), “Командирнинг бошидан кечирғанлари” (1962), “Качал полвон” (1963, 1966, 1967, 1986). “Исм құйилмаган хат”, “Сенинг байраминг”, “Менинг азиз болаларим” ва бошқа китoblari босилиб чиқди.

Драматург Шукур Саъдулланинг “Ёрилтош”, “Гулхан”, “Бизнинг боғчамиз”, “Далада байрам”, “Ватан ишқи” (драматург З.Фатхуллин билан ҳамкорликда ёзилған), “Икки билагузук”, “Зубайды”, “Афсона яратған қиз” пьесаларини томошабинлар яхши билишади.

Қувноқ ва жұшқын асарлар күйчиси бұлған Шукур Саъдулла үзининг жуда күп шеър, қүшиқ, әртак, әртак-достон, пьесаларини кичик мактаб ёшидаги болаларға бағишишлаган.

Шукур Саъдулла табиат күйчиси сиғатида эъзозланади. Шоир сұлым баҳорни күпгина шеърларида қаламга олиб, айниқса, кичик мактаб ёшидаги болаларни ҳаёт билан таништиради, уларда оламни тушуниш қобилияттарини үстиради.

Одатда, бойчечак жуда әрта очилади. У қор эриб-эри-масданоқ күзга ташланади. Буни күрган одамлар “Ха, баҳор яқинлашиб қолибди”, дейдилар. Шоир “Бойчечак” асарида хұлды шу фикрни лұнда қилиб чизиб беради:

Очилдими бойчечак,
Энди ҳар ён гул демак,
Чунки баҳор элчиси —
Шу митти гул — бойчечак.

Албатта, бойчечак пайдо бўлганидан кейин баҳор бошланади, ёмғир устига ёмғир ёғади. Ёмғир табиат ҳуснига ҳусн қўшади, одамлар руҳини қутараади. Шукур Саъдулла “Ёмғир ёғалоқ” шеърида баҳор ёмғирига муҳаббат билан муносабатда бўлади. Бу ёмғир она-табиатни гулга буркаши билан бирға экин-тиқинлар учун ҳам қони фойда эканлигини ёш китобхон қалбига етиб борадиган даражада қувноқ ва шўх мисраларда яратади:

Ёмғир ёғалоқ,
Ям-яшил ўтлоқ,
Энди экинлар
Чиқарар қулоқ...
Ёмғир тинганда,
Чиқар камалак,
Ёмғирдан фойда
Майсага, донга
Юрт сероб бўлар,
Оқ буғдој, донга.

Шукур Саъдулла “Тўрт фасл” шеърида йил фаслларининг ўзига хос ҳусусиятларини характерли деталлар ёрдамида ёритади. Уларнинг жозибаси, табиатга алоҳида кўрк бағишлиши, инсонлар қалбига таъсири ҳусусида болаларбоп хуласалар чиқаради.

Шеърда баҳор фасли шундай тасвирланади:

Милт этиб чиқди қуёш,
Деди: — Дўстлар, қиши одош.
Кўрсак йўқ қора булут,
Ер юзи кўк гилам — ўт.

Шукур Саъдулла баҳорни яратувчи, инсонларга эстетик завқ ва меҳнат ињом этган фасл деб таърифлагач, кўркам ёз фасли билан болаларни таништиришга ўтади. Ёз келиши билан хурсанд бўлган болаларнинг севинчини шоир шундай ифода этади:

Келди күклем каби соз,
Бизлар севган иссиқ ёз.

Шоир Ватанимизнинг бойлигига бойлик қўшган, меҳнаткашлар дастурхонини безовчи ноз-неъматларни вужудга келтирган, “тўқсон хил меваларни пишириб”, “янги дунёлар очган” кишиларни зўр муҳаббат билан, ажойиб мисраларда улуғлади:

Экин ўсди ерларда,
Буғдой пишди қирларда...
Полиз тўла бодринг,
Боғбон, тез узиб беринг!
— сабр қилинг сиз андек,
Сўйиб берай ҳандалак.

Шукур Саъдулла ёз фаслини улуғлаш билан кузнинг ҳам ўзига хос фазилатларга тўлалигини табиатнинг олтин даври деб таърифлайди, куз фаслининг ўзига хослигини образли тасвирлар орқали очади:

Қуёш тушар таптидан,
Қўрқиб қишининг афтидан.
Сарғаяди кўкатлар,
Барг тўқали дарахтлар.
Ҳосил йиғиб олинар,
Қишига замин солинар.

Шоир қиши фаслининг ҳам ўзига хос чиройли гашти борлигини, кишиларда завқ-шавқ уйғотишини лирик бўёқларда кўрсатади:

Дала-тишида тинди иш,
Келди меҳмон бўлиб қиши.
Қиши эмас, у — қорбобо,
Совғалари бор бобо...

Худли ёздай, баҳордай —
Илиқ, кузги наҳордай.
Қор ёғар, кеча-кундуз,
Сув совқотиб кийган муз.

Шукур Саъдулла иккинчи жаҳон уруши даврида янада баракали ижод этди. “Сен нима қилдинг?”, “Она ва бола”, “Шоҳиста” тўпламларини нашр эттириди. Бу давр шоир шеъриятида болалар кутган воқеалар ўз аксини топғанилигини курамиз. Мавзу ранг-баранглиги шоирнинг фикрлаш доираси кенглигидан, болаларни жон-дилидан севини-

шидан, она-Ватанга чексиз меҳр-муҳаббатидан далолат бериб турибди. Буни “Сен нима қилдинг?”, “Бизнинг қаҳрамон”, “Отлиқлар”, “Меҳмон қиз”, “Унинг ҳикояси”, “Етима эмассан”, “Разведкачи Коля Куликов”, “Шоҳиста” каби асарлари мисолида очиқ-ойдин қуришимиз мумкин.

Бу шеърлар ичидаги “Шоҳиста” асари алоҳида ажралиб туради:

Кўк чироги ой сунди,
Баргларга шабнам қунди.
Тонг оқарар оҳиста,
Тураг сакраб Шоҳиста, —

мисраларида шоир Шоҳиста исмли жажжи қизчанинг меҳнатга муҳаббати, гайрати, бодидаги узумларни канчалик меҳр қўйиб парваришлаши билан бирга, унинг фронт бўйлаб одамхур ёвларга қарши жанг олиб бораётган отасига бўлган меҳр-муҳаббатини бадиий бўёқлар билан ифодалаб беради. Шоҳиста асалдек товланиб пишган узумидан дадасига совға ҳозирлайди:

Сунгра почтага борди,
Дадасига юборди.
Дадаси ботир жангчи,
Шоҳистанинг қувончи.

Шукур Саъдула “Эгизаклар”, “Сен менга дўст, мен сенга дўст”, “Улуғ шаҳар” (туркум), “Ховлимизнинг болалари” каби қатор шеърларида дўстлик ғояларини илгари суради.

Шоирнинг жуда кўп шеърлари мактаб дарсликларида, қўлланмаларида узоқ йиллардан бери нашр этилиб келинаётир. “Ўйин”, “Лола ва мушук”, “Баҳор келди”, “Ватаним”, “Дастёр қиз”, “Озод диёр”, “Турт фасл”, “Куш тили” шулар жумласидандир.

Шоир ижодида юмористик шеърлар ҳам бир талай: “Шалаббо”, “Анқов”, “Инжик”, “Ивирсиқ”, “Бизнинг ойи” каби асарларида шоир дангаса, ўз устида кўп ишламайдиган, уқини, изланишни ёқтирмайдиган, инжик, ивирсиқ болалар устидан қаттиқ кулади.

“Ивирсиқ”да шоир ўйинқароқ, кун бўйи коптот ўйнаб, уйга берилган вазифани бажариш, ўз вақтида уйқудан туриш ўрнига қотиб ухлаб дарсдан кеч қолган Сиддиқ исмли боланинг мактаб ўқувчилариға хос бўлмаган қилиқларини фош қиласди:

Дафтари очиқ-сочиқ,
Қолган вазифа чала.
Соат юрар: чиқ-чиқ-чиқ,
Ечилмаган масала.

Яна жаранглаб соат,
Тўққизга занг уради.
“Ивирсиқ жон” бетоқат —
Энди шошиб туради.

Шукур Саъдулла халқ оғзаки ижодини севган ва ундан ижодий фойдаланган шоирлардан бири эди. У “Нұхат-полвон”, “Лақма ит”, “Айёр чумчук”, “Чол билан бўри” каби ўнлаб асарларини эртаклар асосида яратди. Халқ эртакларини жўнгина шеърга солиб қўя қолмади. Балки унга ижодий ёндашди. Давримизга, болаларнинг истак-армонларига мослаштируди.

Шукур Саъдулланинг “Командирнинг бошидан кечирганлари”, “Качал полвон”, “Азиз қишлоғим”, “Ислам маган хат” қиссалари ўзбек болалар насрининг яхши на муналаридан ҳисобланади.

Шукур Саъдулла 1972 йилда ижодий баркамолликка эришган бир пайтда тўсатдан вафот этди. Лекин у ўзининг гоявий-бадиий юксак, болаларбоп асарлари билан бир умр китобхонлар қалбida яшайди.

ҲАКИМ НАЗИР (1915 йилда туғилган)

Ҳаким Назир ўзбек болалар насрининг отахон ижодкорларидан, кичикнгойларнинг севимли адилларидан биридир. У болалар учун ўндан зиёд қисса, роман, пьеса, сон-саноқсиз ҳикоялар яратди. “Лочин қанотлари” романни, “Сўнмас чақмоқлар”, “Ёнар дарё”, “Кенжатой” қиссалари, ўнлаб ҳикоялари кўпгина хорижий тилларга таржима этилиб, чет элларда ҳам ўз ўқувчисини топди.

Заҳматкаш адаб 1915 йилда Тошкент шахрида маҳсидуз-косиб оиласида дунёга келди. Онаси Малика отинининг

мактабида бошлангич маълумот олгандан кейин, пойафзал фабрикасига кириб қасб эгаллаш билан бирга кечки ишчилар дорилғунуни (индустрисал техникум)да ўқишни давом этирди.

Ҳаким Назир болалигидан китобхонликка жуда берилған, газета ва журналларда босилған материалларни чанқоқлик билан ўқиб чиқарди. Ўқишишга бўлган қизиқиши уни “Тонг юлдози” (“Ленин учқуни”) газета таҳриятида ишлашга олиб келди. 1934—1935 йилларда дастлабки ҳикоя, очерклари газетада, “Ёш куч” журналида босилиб чиқди. Булар ҳаваскорлик машқлари эди. Адаб жиддийроқ асар ёзиш учун ҳаёт таассуротларидан ташқари чукур назарий маълумот ҳам зарур эканлигини англади. Кундузи редакцияларда ишлаган ҳолда кечки Тошкент давлат педагогика институтида ўқиб, тил-адабиёт фақультетини маваффақиятли битириб чиқди. Бир оз вақт ўқитувчилик қилди. Адабий ишга астойдил берилди. 1942 йилдан бошлаб ўн бир йил давомида Ўзбекистон радио қўмитасида бўлим бошлифи, бош муҳаррир бўлиб ишлади. Сўнг Бадиий адабиёт нашриётида бош муҳаррир, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасида котиб, адабий маслаҳатчи вазифаларини бажарди. Мазкур вазифаларни ёзувчи ижодий иш билан қўшиб олиб борди.

Кунт, чидам билан ўз устида ишлаши, тинимсиз ижодий изланиши туфайли Ҳаким Назир болалар ёзувчиси сифатида китобхонларга танилди. 1940 йилда “Кенжа” (янги номи “Қуёш қачон тутилади?”), 1946 йилда “Салим ота” номли ҳикоялари республика танловларида совриндор бўлди. 1951 йилда эса Москвада рус тилида чиқсан “Мальчики из кишлака” ҳикоялар тўплами собиқ Иттифоқ танловида мукофот олди.

Севимли ёзувчимизнинг ижод йўлига синчиклаб назар ташласак, унинг дастлабки ижодий изланишлари ҳикоячиликдан бошлангинини кўрамиз. Унинг биринчи китоби “Қишлоқдаги жиянларим” ҳам ҳикоялардан жамланғандир. Ҳикоя жанри ёзувчи билан ёш китобхонлар оламини бирлаштиришда бамисоли бир кўпrik бўлди. Бу кўпrik орқали Ҳаким Назир болаларнинг бой, гузал, кувноқ, ажойиботларга тўла дунёсига кириб борди. Бир-бiriдан таъсирли, бир-биридан ўқимишли, болаларча жон-

ли ҳикоялари дунё юзини курди. Буларда кичкитойларнинг қувончларга тұла турмуши, ҳис-туйғулари, үқиши, хулқ-одоби, катталарга ҳұрмати, меңнатта муносабати, миллий қадриятлар үз бадий ифодасини топди. Ҳикояларда ёзувчининг кичкитойлар ёши, савияси ва рұхиятини құрсатишга алоҳида әътибор бергани күриниб туради. “Қишлоқдаги жиянларим” (1948), “Беш баҳо” (1955), “Чүл ҳавоси” (1958), “Яхши исм” (1962), “Мени танийсизми?” (1963), “Болажонларим” (1964) номли ҳикоялар тұпламлари бириң-кетин әзілон этилиб, болалар ва үсмирларнинг маңнавий мулкига айланди.

Ҳаким Назирнинг күпгина ҳикоялари боғча ёшидаги ёки эндиғина бириңчи синфға қадам қўйган болалар ҳаётини акс эттиришга бағишлиланган бўлади. Буни адиднинг “Бир оғиз сўз”, “Расмли китобча”, “Давроннинг қушчаси”, “Қайсағина укам”, “Яхши исм”, “Икки ўртоқ”, “Булбул”, “Қанддон”, “Игна”, “Бир туп фўза” каби ҳикоялари мисолида айтиш мумкин. Бундай ҳикояларда болалар ўртасидаги ўзаро дўстлик, ахлоқ-одоб, аъло үқиши, жамоат ишларида фаоллик құрсатиш, катталарнинг юмушларига кўмаклашиш, қушлар ва жониворларга ғамхўр бўлиш, орзуумидлар қанотида яшаш ва бошқа масалалар акс этганини кўрамиз.

Болаларда орзу-умид, яхшилик сари интилиш катталарга нисбатан кучлироқ бўлади. “Яхши исм” ҳикоячасида адид худди шу тўғрида сўз юритади. Шоира эндиғина бириңчи синфға қадам қўйган. У ҳали мактаб қонун-қоидасини яхши билмайди. Шунинг учун қизча үқитувчиси Зухра юлдузига ракета учирилганлиги тўғрисидаги ахборотни рўзномадан ўқиб берганида бутун синфни бошига кўтариб:

— Топдим! Топдим! Топдим!!! — дея овозининг борича бақириб юборади.

Аён бўлишича кеча Шоиранинг онаси унга сингилча туғиб берган бўлиб, чақалоққа нима деб исм қўйиш жанжал бўлиб турган экан. Шоирада ҳавас яхши, ният кучли. Унга ракета ва айниқса, Зухра юлдузи ёқиб қолади. Шу онда сингилчасига Зухра деб исм бериш фикри туғилади. Бу ҳақда у бутун синфға сўзлаб беради.

“Яхши исм”нинг холосаси ҳам болалар орзу қилғандек якунланадики, асарни үқиган ҳар бир боланинг Шоирага,

у танлаган исмга, құдратли техникага, шириңсұхан мұаллимага ва отага бир умр ҳаваси келади.

Болаларға ҳар томонлама түғри таълим-тарбия бериш, тушунтириш, ўргатиши, уларда күнімалар ҳосил қилиш катталарға боғлиқ. Кичкінтойларнинг отахон адиби “Бул-бул” ҳикоясида бу масалага катта әътибор беради. Она табиатта, құшларға меҳрибончилік қилиш ғояси бу асарнинг асосини ташкил этади.

Қобиљон құшларни әхтиёт қилиш, әъзозлаш керак эканлигини, уларни уриш, озор бериш ёмонлигини ҳали тушуниб етмайды. Шу сабабли құшни ҳовлиға келиб сайраган булбұлни урмоқчи бўлади.

Олим ака ишдан қайтганда Қобиљон құшнilarникига булбұл келганидан хабар беради.

— Дада, дада! — деди у күзини катта-катта очиб, — нега бизнинг боққа булбұл келмайди-а?

— Құрқади, — деди дадаси.

— Нимадан құрқади? — деди у ажабланиб.

— Сендан! — деди дадаси.

— Ия, нега энди мендан құрқади?

— Ахир кесак отсанг, майиб бўлади-да! Бу ишинг ярамайди деб айтиб әдим-ку. Қобиљон индамай, ўйланиб қолди: энди нима бўлади? Ростдан ҳам булбулжон унинг боғига ҳеч келмасмикин-а?

— Кесак отмасам келадими, дада? — деди охири Қобиљон.

— Албатта, келади, — деб ишонтириди дадаси.

— Бўпти! — деди Қобиљон ва шу пайтдан бошлаб құшларга кесак отмайдиган бўлди.

Адібнинг мактаб ёшидаги болаларга бағишлиб ёзган жуда күп ҳикоялари китобхонни она юртни севишга, меҳнаткаш бўлишга, меҳнат аҳлини, ота-онани әъзозлашга, касб-хунар эгаси бўлишга чорлайди.

“Бир туп ғўза” ҳикоясида ёш қаҳрамонларнинг халқ бойлигига бўлган муносабатлари ғоят ҳаётий деталлар, жонли, қизиқарли воқеалар асосида ифода этилади. Болаларнинг ўйинқароқлиги туфайли Каримнинг сигири бўшлиб, бир туп ғўзани пайҳон қилиши ҳаммани ташвишга солади. Ёзувчи шу воқеа туфайли ёшларнинг халқ мулкига бўлган муносабатларини белгилайди.

Муаллиф ҳикояда қаҳрамонлар характерини индивидуаллаштиришга алоҳида эътибор беради. Абдусамад чурткесар бола. Гоҳо баъзи гапларни шартта айтиб юборади (сигирни қидириб юрганда Қорабой акага қилган муомаласини эсга олинг). Карим соддадил, тўғри бола. Шу билан бирга, серҳаракатлиги билан бошқалардан ажралиб туради. Бу ҳолни биз Каримнинг хатти-ҳаракатлари, қилиқ-одатлари, сўзлари, ўртоқлари билан муносабатларида кўрамиз.

Муаллиф “Қишлоқдаги жиянларим” тўпламидаги “Валижоннинг дадаси” ҳикоясида болаларнинг жангчиларга ҳурмат ва муҳаббатини тасвиirlайди. Буни иккинчи жаҳон урушидан қаҳрамон бўлиб қайтган Валижоннинг дадасини бутун қишлоқ аҳли зўр ҳурмат ва катта тантана билан кутиб олганини кўрсатиш орқали очади.

“Бошоқ” ҳикоясида болаларнинг ўқишдан бўш вақтларида ота-оналарига ёрдам берганини Азимжон, Мамат, Салимжон, Тоштилла образларида гавдалантиради.

“Жиянимнинг тойчаси” ҳикоясида китобхонни қишлоқ болаларининг характерлари ва ҳаёти билан таништиради. Маҳмуджон билан Омоннинг оталари пахтадан мўл ҳосил олиш учун ким ўзарга киришади. Болалар ўз оталарининг ғолиб чиқиши учун куйиб-пишиб ҳаракат қиладилар. Маҳмуджон жонидан азиз кўрган тойчасини аравага қўшиб, пахта ташишга киришадилар. Бу билан ёзувчи қишлоқ болаларининг ўзига хос характерини яратади. Кичик бир парча орқали катта бир воқеани — болаларнинг улуғ ишларга қўл урганлигини ҳаққоний кўрсатади.

Ҳаким Назирнинг аксарият асарлари, юқорида кўрганимиздек, умуминсоний ва миллий қадриятларга бағишлиланган. Унинг жами китoblари 50 дан ортиқ. Шулардан 7 таси болалар ва ўсмиrlар учун ёзилган қиссалар. Муаллифнинг биринчи қиссаси — “Кўкорол чироқла-ри” (1954) урушдан кейинги қишлоқ ҳаётида юз берган қийинчиликларни енгишда ота-оналарига кўмак кўрсатган болалар ҳақида, уларнинг меҳнатда характерлари чиникиши, дўстликларининг тобланиши акс эттирилади. Бу қиссани муаллиф китобхонлар талаби асосида кейин қайта ишлаб, “Сўнмас чақмоқлар” номи билан (1957) бостирди.

Ҳаким Назирнинг “Ёнар дарё” (1966) қиссаси ўзбек болалар адабиётининг кейинги йиллардаги катта ютуғидир. “Газқайнар” манзарасини ёрқин бүёқларда гавдалантирган бу асарда ўша даврда Қизилқум саҳроси кишиларининг жасорати, романтик ҳаёти, қаҳрамонлиги ҳамда бир-бирига чин меҳрибонлиги тасвириланади, шунингдек, оиласидаги бола тарбияси, бунда ота-онанинг тутган роли кўрсатилиди. Асарда воқеа ўн икки ёшли ўқувчи Дамир тилидан ҳикоя қилинади. Бундан икки йил аввал отаси вафот этиб, синглиси Попук иккови онасининг қарамоғида қолишган. Кўп вақтлари ишда ўтадиган она болалар тарбиясига кам эътибор берган. Дамир эса, қекса бувисининг ўта меҳрибонлиги, юмшоқлиги орқасида ўйинқароқ, ўқишига кам ҳафсала, ўжар бўлиб қолган. Натижада, у онасига бўйин эгмасликка ҳаракат қиласди.

Дамирларнинг узоқ қариндошлари Султон амаки уларнинг ўйига тез-тез келиб туради, шунинг учун болалар унга ўрганиб қолишган. Кейинчалик ота сифатида шу оиласа кирган Султон амаки Дамир характерининг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Дамир характерида из қолдирган иккинчи муҳим воқеа унинг Қизилқумга сафари бўлди. Бу унинг кўз ўнгига янги олам очади, уни меҳнат кучоғида чиниқтиради.

Газчиларнинг “Филдираб юрадиган посёлкаси”, “Чўпон бобонинг бошчилигига” очилган “Мұъжиза қудуқ”, беморлигига қарамай Султон амаки кўрсатган фидокорлик, умуман, газчиларнинг афсонавий қаҳрамонлиги Дамир руҳида кескин бурилиш ясади.

Ёзувчининг “Кенжатой” (1976) қиссасида ҳунар мактаби ҳаёти қизиқарли ва жозибадор акс эттирилган бўлиб, ўсмиirlарда ишчи касбидан фахрланиш туйғусини тарбиялашга хизмат этади.

“Тоҳир-Зухра қиссаси”ни олсак (1985) унда бош муаммо ҳаётга қадам қўяётган, балоғат палласидаги ўспирин билан қизалоқнинг ёш қалбларида туғилмиш илк севги кечинмаларига қаратилган, ёниқ изтироблар тасвирига кенг урин берилган.

“Дадамни тошиб беринглар” қиссасида (1991) бир деҳқон оиласи бошига тушган ноҳақлик фожиаси кичиклар назари орқали утказилиб, уларнинг онги ва руҳия-

тига етказган салбий таъсири бадиий таҳлил этилганини кўрамиз ва ёш қаҳрамонлар билан бирга изтиробга тушамиз.

Ҳаким Назир сўнгги китобини “Оқ фотиҳа” деб атади. Бу хотира-қисса бўлиб, болалик саргузаштларига бағишланган. Муаллиф безовталиқ, фулғула-ҳаяжонларга тўла болалик чоғлари кўрган-кечирғанларини жонли лавҳаларда ҳикоя қиласди, кичикликда ота-онасидан олган илк инсоний сабоқлари учун уларга чуқур ва самимий миннатдор-чилигини изҳор этади.

Ҳаким Назир 1973 йилда “Лочин қанотлари” романини яратди. Бунда урушга кетган ота-оналарнинг ўрнини босган Ўқтам, Умри ва бошқа ёш ватанпарварлар образлари гавдалантирилди. Романин жамоатчилик илиқ қабул қиласди. Тадқиқотчилар “Лочин қанотлари” романи ўзбек болалар адабиётида деярли қўл урилмаган мавзууни — уруш йиллари кичкинтойларнинг буюк ғалабага қўшган ҳиссасини кўрсатишга бағишлиланган йирик асар сифатида қимматлидир”, деб ёздилар.

Ёзувчининг “Чиранма гоз-ҳунаринг оз” номли пьесаси кўп йиллар давомида Ёш томошибинлар театри саҳнасида қўйилди.

Ҳаким Назир ижодида катталар учун ёзилган асарлар ҳам анчагина. Булар “Мусобақадошлар” (1950), “Одамнинг қадри” (1958), “Ўтлар туташганда” (1960), “Онаизор” (1961), “Маёқ сари” (1961), “Азиз одам” (1964) каби ҳикоя ва очерклар тўпламлари; “Сув гадоси” (1962), “Кўк терак шабадаси” (1968) қиссаларидан иборатdir. Муаллифнинг 24 та китobi рус тилига, 12 та китоби қозоқ, қирғиз, туркман, грузин, арман, украин, белорус, латиш, литва, эстон ва бошқа тилларда таржима бўлиб чиққан. Қатор ҳикоялари немис, француз, испан, бултор, чех, мўғул каби тилларда эълон этилган.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти ва X. К. Андерсен номли Халқаро фахрий диплом совриндори Ҳаким Назир ўз ижодий фолиятини давом эттироқоқда.

ЎТКИР РАШИД (1915—1990)

Педагог-шоир Ўткир Рашид 1915 йилда Кўқон шаҳрида туғилди. Болаликдан китобга, адабиётга қизиққан бўла жак шоир она шаҳрида ўрта мактабни тамомлаб, ўша ерда босмахонада ҳарф териувчи бўлиб ишлади. Одатда, ҳарф териувчи ҳар бир янгиликдан бошқалардан кўра олдинроқ хабардор бўлади. Ҳарф териувчи Ўткир Рашид ҳам “Янги Фарғона” рўзномасида босилаётган ҳар бир бадиий асарни элдан бурун ўқир, илҳомланар ва ўзи ҳам шеърлар ёзиши машқ қиласи эди. Ҳавас ва машқлардан бошланган шеър ёзишлар бора-бора касбга айлана бошлади. Эндиликда ўқиш, ҳаётни ўрганиш, изланиш керак эканлигини сезган Ўткир Самарқанд давлат университетига ўқишига кирди.

Университетдаги ўқиш, адабиёт шайдолари билан дўстлашиш изланишда бўлган Ўткир Рашиднинг илҳомига-илҳом қўшди, унинг шеърий машқлари деворий газета ва адабий альманахларда кўрина бошлади.

Ўткир Рашид ўқиши тамомлаб, Тошкентга келди. Бадиий адабиёт нашриётида муҳаррир, “Ёрқин ҳаёт”, “Гулистон” ойномаларида ва ҳозирги “Узбекистон овози” рўзномасида адабий ходим бўлиб ишлади. Бу жараёнда кўплаб қаламкашларнинг китоблари, асарлари унинг қулидан ўтиб, ўқувчига тегди. Бу ишларнинг ҳаммаси Ўткир Рашидни қаламкаш шоир сифатида вояга етишида, тобланишида катта бир ҳаёт мактаби бўлди.

1937 йилда Ўткир Рашиднинг “Ёшлик” номи билан биринчи китоби босилди. Шундан кейин “Шеърлар”, “Меҳнат тантанаси”, “Йиллар ва одамлар” деб номланган ҳикоя ва очерклар тўпламлари, “Умр қўшиқлари”, “Қушиқлар гулдастаси”, “Гулшан диёrim” каби шеър ва қушиқ китоблари, “Эсим қурсин”, “Акам бўласиз” каби ҳажвий тўпламлари нашр этилди. Ўткир Рашид драматург сифатида “Катта ҳаёт”, “Кудалар”, “Кудрат”, “Фарзанд деб...” номли саҳна асарлари яратди.

Шоир Ўткир Рашид бир неча йил Узбекистон Фанлар академиясида илмий ходим бўлиб ишлади. 1957 йилда “Ўзбек совет болалар адабиёти тараққиёти очерки” мавзусида диссертация ёқлаб, фан номзоди бўлди. У узоқ йиллар ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университети-

да талаба-ёшларга адабиёт фанидан дарс берди. “Чашма” адабий тұғаралық қилиб, үнлаб ижодкор ёшларнинг адабиёт оламига кириб келишига ёрдам берди.

Үткір Рашид бұлажак үқитувчиларга сабоқ берар экан ҳар доим:

— Инсон умрининг сұлмас гули, мангулиги — болаларимиз. Биз бутун ҳәётимизни бағищлаган муқаддас ишни болалар давом эттиради. Шунинг учун биз уларнинг тақдирини доим үйлаймиз. Бу чуқур ҳәёттің мұхым масаладир. Севимли ўғыл-қызларимиз бизга үринбосар бўлишини билишнинг ўзигина кифоя қилмайди. Болалар севимли ўғыл-қызларгина эмас, балки, аввало, келгусининг фуқаролари, ота-оналар бошлаган буюк ишнинг қонуний давомчилари. Шунинг учун уларни замонамизнинг энг олижаноб анъаналари руҳида, курашчанлик руҳида тарбиялашимиз керак, — дер эди ва бунга ўзи қаттиқ амал қилиб кичкинтолайлар учун шеър, құшиқ, достон, эртаклар ижод қиласр эди.

Келажагимиз гули бўлган болаларни қаттиқ севган шоир уларга бағищлаб “Уртоқлар”, “Икки ўртоқ”, “Ким айбдор?”, “Энг ўзғир нима?”, “Равшанжон ва айиқча”, “Катта бўлсан”, “Бу — биз буламиз”, “Бахтиёр болалик” каби китоблар ёзди.

Үткір Рашид болаларга бағищлаб шеър ёзар экан биринчи ўринда уларни ҳақиқий ватанпарвар, чинакамига эл-юрт фидойилари бўлиб ўсиб-улгайишларини истайди. “Ватаним”, “Мард насллар”, “Далам” шеърлари шу мақсадга қаратилган. Ватанимизнинг гўзаллиги, хузурбахшлиги, бойлиги, ёш китобхоннинг меҳрини ўзига тортадиган, шу юртга муносиб инсон бўлиб улгайишга чорлайдиган даражада қувноқ тасвирга эга:

Чаман-чаман гулларга,
Сайроқи булбулларга,
Кўкни қучган уйларга,
Бахт келтирган тўйларга,
Қувноқ ва шўх куйларга,
Жойдир гўзал Ватаним,
Бойдир гўзал Ватаним.

Бундай юртга фарзанд бўлишнинг ўзи бўлмайди. Бунинг учун нима қилиш керак? Софдил, үқимишли, меҳ

наткаш, хулқ-у одобда бошқаларга үрнак бұладиган фази-латтарға әга бўлиш керак. Буларнинг ҳаммаси Үткир Рашид шеърларида ўз ифодасини топган. Мана мактаб, ўқиш, касб-хунарни олиб кўрайлик. “Мактаб”, “Китоб”, “Соф-ға”, “Катта бўлсам”, “Етмиш хунар экан кам?”, “Ким ай-бдор?”, “Ака-ука” шеърлари бунинг жавобидир.

Мактаб ҳақида кўпгина шеърлар ёзилган. Үткир Рашидинг “Мактаб” шеъри такрорий асарлардан эмас. Бу асар алоҳида услубга әга. Асар қаҳрамони эндигина боғчани тарк этган бола, мактабга биринчи марта қадам қўйиши. Мактаб қандай бўлар экан, деб иккиланиб борган болани гулзор мактаб, ўқитувчи алоҳида меҳрибончилик билан кутиб олиши ёш қалбда мактабга, китобга, ўқишга ҳавасини ортиради:

Муаллима опамиз
Кутиб олди туриб тик.
Гап сўради қучоқлаб
Меҳрибон онамиздек.
Озода синфларинг
Мени бағрига тортди.
Ўқишига-ўрганишга
Меҳру-ҳавасим ортди.

Үткир Рашид ишёқмас, дангаса болалар ҳақида ҳам анчагина шеърлар битган. “Қўғирчоқ-ўртоқ” шеъри ай-ниқса, таъсирли чиққан. Болалар ҳаётда ҳеч нарсадан чўчи-май, қўрқмай, елка кериб яшашлари керак. Бунинг учун эса, боланинг ўзи соғлом, тетик бўлмоғи даркор. Соғлом-тетиклик қаердан келади? Бу боланинг юриш-туришига, ҳаракатига боғлиқ. Агар боланинг ўзи ҳаракатчан бўлмаса, жисмоний иш, спортга ҳавас қўймаса ўртоқларидан ортда қолиб, бир жонсиз қўғирчоққа айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Қуддус ажойиб феълии болалардан. Ёзнинг жазирма иссиғида ҳам тўн ва телпак кийиб юради, дўстлари-га қўшилмайди, ишёқмаслик, дангасалик унинг ҳамроҳи бўлиб қолган. Шеърнинг холосаси ҳам яхши:

Демак Қуддус соппа-соғ,
Фақаг жуда эринчоқ.
Одати — дангасалик,
Дангасалик — касаллик.

Катта очсин күзини,
Даволатсиз үзини.
Тагин ётиб қолмасин,
Лойга ботиб қолмасин?!

Үткир Рашид айрим хулқи ёмон болаларни табиатан унча хуш күрмайды. “Танийсизми Каримни?”, “У нима деркин?”, “Собирнинг шу иши тұғрими?”, “Файрат ва Омон”, “Үсар — қайсар” сингари асарларида одоб, ахлоқда бошқалардан орқада қолиб кетган болалар устидан кулады. Бундай ҳажвий-юмористик асарлар болаларни үзләри устида үйлашга фаҳм-фаросатли бүлишгә ҳамон даъват этиб келмоқда.

Үткир Рашид “Иш билмас ва иш қилмас бола ҳақида”, “Фозча — митти”, “Шерали”, “Энг үзғир нима?”, “Равшанжон ва айиқча” каби бир нечта эртак-достонлар ҳам ёзди.

Бу асарларнинг деярли ҳаммаси кичик ёшдаги болаларга бағишлиланғанлиги билан эътиборга лойиқдир. “Фозча — митти”да ўрмон тұғрисида, құшлар, ҳайвонлар, йиртқищелер ҳақида гап боради. Бу ёшдаги болалар жониворларнинг турмуш тарзларини унча яхши билмайдилар. Улар “Фозча — митти”ни тинглашиб, жониворларнинг ҳаётларини, яшашиб шароитларини бирмунча билиб оладилар. Айниқса, фозчанинг хатти-харакати, довюраклиги, ишбилармен ва тадбиркорлиги яхши таассурот қолдиради.

Шоирнинг мана бу мисраларига эътибор беринг, унда ўрмонда яшайдиган күпгина жониворларнинг жам булиб яшашибар, ахил, дүстликлари кимни хурсанд қылмайды дейсиз:

Кийик, қуён, олмахон,
Курка, лайлак, ўрдак, фоз.
Ахил булиб, дүст булиб
Яшарканлар қишу ёз.

Ҳаётда — ўрмонда зўравонлар кўп. Ёввойи тұнғиз булардан анча қучли — муттаҳам ва сурбет, зўравонлик қилиб буларнинг қишида ейиш учун гамлаб қўйган овқатларини еб, ҳар куни нонуштаси учун учта гоз беришларини талаб қилади. Бу очкўз баттодан қутулиш йўлларини қидиришади. Миттининг маслаҳати ва унинг ёрдами билан айиқполивон бинан дўстлашишади.

Айиқполвон билан түнгиз ўртасида жанг бошланади. Бу жангда унинг ўзи ёлғиз эмас. Ҳамма жам бўлиб, биргалишиб жанг қиладилар:

Босди айиқ түнгизни
Устига ташлаб ўзин.
Митти, ўрдак, лайлаклар
Чуқиб олдилар кўзин.
Айиқчалар түнгизнинг
Тишлаб турди оёғин,
Она айиқ ўлдириди
Фажиб унинг томогин.

Ашаддий душман түнгиз ўлди, бу билан энди душман йўқ, роҳат-фароғатда яшаймиз, дейишга ҳали жуда эрта. Тадбиркор ва ишбилармон ғозча ҳаммани бир уй қуриб, янги маконда яшашга чақиради-ки, бу кўпчиликка маъқул тушади:

Митти дер: Ҳали ёв бор,
Ҳушёр бўлиб турайлик,
Ундан сақланиш учун
Бир пана жой қурайлик.
Айиқполвонга Митти
Деди: — Амаки, яшанг!
Сиз устасиз бу ишга,
Уйни ўзингиз ясанг!

Айиқвой уста бўлиб,
Иш бошлиди шу куни.
Кийиклар дараҳт кесди,
Ташишиди дўстлар уни.
Шундай қилиб ёғочдан
Қуриб олдилар бир уй.
Безадилар бу уйни
Қилганлайин худди тўй.

Дўстлар аҳил бўлиб ҳаёт кечира бошлайдилар. Улар бўри ва қоплонни ҳам худди түнгиздек ўлдиришади. Аҳилликда, бирликда ҳикмат кўн экан, кимки дўст орттирса, иттифоқ бўлса, уни ҳеч қандай душман енга олмас экан, деб шод-баҳтли яшашлари ёш китобхоннинг қувончига-қувонч улашади:

Яшадилар дўст бўлиб,
Йўқотилди душман-ғов.
Дедилар: “Бирлик бўлса,
Енголмас экан ҳеч ёв”.

Шоирнинг енгил юмор билан сугорилган “Шерали” достонини ўқимаган, тингламаган бола бўлмаса керак. Шерали гўё овқат учун дунёга келгандек, кечаси-ю кунду-

зи овқат ейди. Ҳаракат құлмагандан кейин семиргандан семириб кетган. “Хомсемиз” лақбини олган бу боланинг жирканч башарасини шоир:

Оёқ-қули пиликдай,
Шилвиратиб юради.
Бир тогора хұрдани
Битта ўзи уради.

Фақат овқат ейишта
Полвон эди Шерали.
Лекин дадил, чопқыллаб
Юролмасди у ҳали, —

каби мисралар билан Шералининг айбини кескин очиб ташлайди. Шерали одам, у инсон. Инсонда ақл — эс бұла-ди, фақм-фаросат бұлади. У шу жиҳатлари билан ҳам ҳай-вондан фарқ қиласы. Танбал, латта, тепса-тебранмас бу бола дүстлари, сафдошу устозларининг амалий ёрдами билан жисмоний иш, спорт билан шуғулланади. “Хомсемиз” лик дардидан кутулади:

“Менга соғлиқ, куч берган
Мана шу машқ”дир дея,
Шераливой ҳали ҳам
Қилас бадантарбия.

“Равшанжон ва айиқча” асарининг сюжети кичик мактаб ёшидаги болаларга жуда мос. Равшанжонларнинг уйлари тоғ бағрида, у тасодифан бир фордан айиқ боласини топиб олади, уйига олиб келади, унга Қоравой деб ном қўяди. Қоравой Равшанжон-у уйдагиларга ёқиб қолади. Бола унга турли қилиқларни, юмиш бажариши ўргатади. Натижада айиқ оиланинг дастёрларидан бири бўлиб қолади. У товуқларга керак бўлса дон сочади. Бегона одамни уйга киритмайди, беланчакда ётган чақалоқни тебратади, “Болалар тўп ўйнашса, дарвозабон”лик қиласы.

Болаларни чинакам севиб, ардоқлайдиган шоирларгина уларга муносиб шеърлар, достонлар түқий олади. Шоир ва педагог Ўткир Рашид умрининг охиригача севимли китобхонлар бўлмиш кичкінтойларни улуғлаш, ардоқлаш нафаси билан яшади.

ПҮЛАТ МҮМИН (1922 йилда туғилған)

Пулат Мүмин ёшлигиданоқ адабиётта ҳавас қўйди. У Тошкент педагогика билим юртида ўқиб юрган вақтида адабиёт тўгарагига фаол қатнашди. Адабиётни қунт билан ўқиди, ўрганди. Ўрта маълумот олгач, ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университетининг узбек тили ва адабиёти факультетига ўқишга кириб, уни муваффақиятли тамомлагач, аспирантурада ўқиди, мактабларда ўқитувчилик қилди. Сунгра Узбекистон давлат нашриётида ишлади. П. Мүмин қаерда ишламасин, доимо адабиётга муҳаббат билан қаради, уни қунт билан мутолаа қилди, ўрганди. Кичик-кичик шеърлар ёза бошлади. 1944 йилда “Баҳорга саёҳат” номли биринчи шеъри босилиб чиқди. Биринчи шеърлар тўплами эса 1949 йилда “Сайнранг, қушлар” номи билан нашр этилди. Китоб адабий жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинди. Тўпламдан муносиб ўрин олган “Дарслар мажлиси”, “Яшна, улуғ ўлкамиз”, “Ўқитувчим”, “Ҳайкал”, “Алла ва Жалла” (эртак) сингари асарлари мазмундорлиги, қизиқарлилиги билан китобхонларнинг ўзига жалб этди.

Болаларга ижод этиш, бу соҳада муваффақият қозониши учун эса қобилият ва истакнинг ўзигина етмайди. Белинский таърифи билан айтганда, болалар ёзувчиси булиб туғилиш керак. Бу болалар ёзувчиси моҳир педагоглардай бола қалбининг билимдони бўлсин, нозик таъб эгаси, гўдак табиати ва психологиясининг билимдони, меҳрибон ва болажон, камтарин ва самимий, болаларча соддадил ҳам доно бўлсин, деган мазмунни тақозо этади, албатта. Биз Пўлат Мүмин ижодида ана шундай олижаноб хусусиятлар мужассамлигини ҳис этамиз. Шоир бутун умрини болалар орасида ўтказиб келмоқда. Унга болалар ва мактаб ҳаёти, ажойиб, жўшқин ва кенг дунёси жуда таниш ва қадрлидир. У ўз ёш китобхонларининг ўй-фикрлари, орзу-умидларини яқиндан билади. Уларнинг дилларидағини тилларга чиқара билади.

Шоиринин тинимсиз ижодий меҳнати туфайли “Хунардан унар”, “Гўри ўсан гул бўлар”, “Ақл қаерда бўлар”, “Ўринбосарлар”, “Олтин най”, “Бир ярим Карим”, “Энди

адашмайди”, “Барча бола дўст бўлса”, “Раҳматга раҳмат”, “Газполвон эртак айтар”, “Чанг ютар ботир”, “Дүстинг қанча кўп бўлса”, “Офтоб ва одоб”, “Яхшиларга ўхшасам”, “Бу жуда соз”, “Эсон ва Омон”, “Олтмиш олти олтин қўл”, “Устозлар изидан”, “Болаларнинг бахти кулган”, “Бир юз бир олтин қўл” шеърий тўпламлари; “Чаноқвой билан Қовоқвой”, “Баҳодирнинг ботирлиги”, “Оқ фил йўқолди”, “Суқатой-Конфетвой”, “Она болам дейди...” каби эртаклари; пьесалари юзага келди. Бу китобларга кирган энг яхши шеър ва қўшиқлари, достон ва эртаклари болалар адабиёти хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди, уни бойитди. Бу асарлардан бир қанчаси жаҳон халқлари тилларига таржима қилинганки, бу фақат шоирнинг эмас, балки ўзбек болалар адабиётининг ҳам ютуғи, обрўси ҳисобланади.

Кимда-ким аъло ва яхши баҳоларга ўқиш учун астойдил интилса, ҳаракат қилса, заҳмат чекса, шубҳасиз, у мақсадига эришади, самарали билим олади. Агар бу интилиш жисмоний меҳнат билан қушиб олиб борилса, янада муваффақиятли бўлади. Пўлат Мўмин таълим ва жисмоний меҳнатга бағишлиланган шеърларида меҳнат ва меҳнагсевар болалар ҳақида фикр юритади. Баъзи ишёқмас, дангаса, ялқов ўқувчиларни танқид қиласи, уларнинг камчиликларини очиб ташлайди. Масалан, “Беш олдим, беш!” деган шеърини олайлик. Асар қаҳрамони узоқ вақт паст баҳога ўқиб юрарди, фанларни кўнгилдагидек ўзлаштира олмаганидан дўстлари, ота-онаси ва ўқитувчилар олдидаги гуноҳкордек ҳис қиласи ўзини. Ўқувчи бундай қийин аҳволдан фақат кўпроқ дарс тайёрлаши, китоб ўқиши билан қутулиб кетиши мумкинлигига ҳам ишонмайди. Нима бўлади-ю бир куни у уйга берилган топшириқни қайта-қайта ўқииди, дарс, китобдан бошқа ҳеч нарсани ўйламасликка ҳаракат қиласи. Натижада эртаси куни “беш” баҳо олади. Шу-шу бола китобни севиб қолади. Қунт қилиш, берилган топшириқ устида кўп меҳнат қилиш лозимлигини тушуниб етади. Ўзидағи бундай ижобий ўзгаришдан хурсанд бўлади. Боладаги бу қувонч ва ҳаяжонни шоир ёш китобхон руҳиятига мос равиша чизиб беради:

Шундай қилиб, дүстларим,
Айтсам юрак сұзларим,
Юришиб қолди ишим
Күпайиб кетар “беш”им.

Болалар шоирининг “Туганмас кон”, “Үқитувчи баҳо қўйганда”, “Кучаларни тулдириб”, “Сизга нима бўлди, ўғил болалар?!”, “Юқумли “2”лар”, “Билса бўлар экан-ку!”, “Сентябрдан ким севинар?” каби шеърлари ҳам аъло ва яхши ўқиши учун интилаётган, ҳаракат қилаётган болалар тўғрисида ёзилгандир.

Баъзи ўқувчи-ёшлар орасида муғамбир, писмиқ болалар ҳам топилиб қолади. Шоирнинг “Қўл кутариб қўлга тушди” деган асари ана шундай болаларга бағишланган. Асар қаҳрамони аслида дангаса, ишёқмас, қолоқ ўқувчи. У буни ўқитувчисига сездирмаслик учун ҳар куни дарс пайтида “Мен айтаман деб кутаради қўл”. Ўқитувчisi эса боланинг бундай муғамбирлигини сезмайди, у дарсни яхши ўзлаштирибди, деб ундан сўрамайди. Охири бир куни “Майли, айта қол” дейди. Шунда ҳалиги бола саволга жавоб бера олмай, ўқитувчи ва ўқувчи дўстлари олдида изза бўлади:

Дарвозасига
Урилгандай гол
Қўлга тушганди
У кутариб қўл.

Шоир шеърларида кичкинтойларнинг жисмоний ишга интилишлари ҳам яхши очиб берилади. Унинг “Офтоб чиқди оламга”, “Ер чопилди — жавоб топилди” шеърлари фикримизнинг далилидир. “Офтоб чиқди оламга” асарида у халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Шеърда болаларнинг ҳаракати, уриниши, катталар ишига кўмаклашиши ниҳоятда таъсирили ва ширали ифодаланган.

Пулат Мўмин ҳақиқатан ҳам офтоб — бу олам-олам қувонч, шодлик, меҳнат, яшаш, яшариш рамзи эканлигини кичкинтой дўстлари кулогига қўйишга, буни бола образи орқали янада ёрқинроқ, таъсирилироқ акс эттиришга ҳаракат қилади:

Офтоб чиқди оламга,
Чопиб бордим дадамга.
Дадам кўчат экарди,
Салом бердим дадамга.

П.Мүминнинг “Ер чопилди — жавоб топилди” асарида меҳнатдан завқланиш туйфуси ёрқин ифодаланган. Асар қаҳрамони дастлаб уйга берилган топшириқ-мисолларни ишлай олмайди. Шунда у жисмоний меҳнат қилишга киришади — ер чопади. Терлаб-пишади. Натижада кўнгли ёришади, фикри ойдинлашади. Уйга берилган мисолларни ҳам ечади, ерни ҳам чопади.

Барча саволга
Жавоб топилди,
Шу баҳонада
Ер ҳам чопилди.

Пўлат Мўминнинг “5” баҳо қўшиғи”, “Хурсандмисиз? Хурсандмиз”, “Сентябрим”, “Уч баҳо — пуч баҳо” сингари қўшиқлари ўқищ, илмли бўлиш мавзуига бағишланган. Ўз устида кўп ишлаш, китоб ўқищ, дарс қолдирмаслик “аъло” ўқишининг мустаҳкам гарови эканлигини шоир “Уч баҳо — пуч баҳо” қўшиғида анча танқид қилиб ўгади. Оналарни, кексаларни ҳурмат қилиш, эъзозлаш (“Ачом-ачом бувижон”, “Мехрибоним, ойижон!”); ўзаро ҳурмат, дўстликни жойига қўйиш (“Бир жаҳон болалармиз”); ҳар бир шодиёна, байрамларни зўр тайёргарлик билан кутиб олиш, чеварлик қасбини болалиқдан билиб бориш (“Кўйлагим”) мавзуларига бағишлаб шоир ўнлаб қўшиқлар яратганки, бундай қўшиқлар болаларнинг жон-дили ҳисобланади.

Пўлат Мўмин ахлоқ ва одоб куйчиси ҳисобланади. Бу масалага кўпроқ “Бировлар”, “Бир одамнинг афсуси”, “Сўзи шунаقا — ўзи шунаقا”, “Беҳзодни биласизми?”, “Улгайдими ақлингиз?”, “Қўлинг олтин, йўлинг олтин”, “Биринчи бўл, биринчи” каби шеър ва қўшиқларида очиб берилади.

Пўлат Мўминнинг “Алла билан Жалла”, “Зийрак фил ва зиқна боққол”, “Ҳар кимники ўзига, ой қўринар кўзига”, “Унугтган ўғил”, “Олтин най”, “Доно бола”, “Билгани қари — билмайди пари” сингари эргак-достонларида халқ оғзаки ижоди намуналаридан унумли фойдалангани кўриниб туради.

Пўлат Мўмин достончи-шоир сифатида ҳам жуда қайдарлидир. Унинг “Олтин нокли боғ”, “Куча — қўнччилик

учун”, “Эҳ, роса шириң экан”, “Холнинг жийрон велосипеди”, “Кўнгил истар яхшилик” деган поэмалари аллақачон кичкинтойларнинг севимли асарларига айланиб кетган. Шоирнинг достонларида болалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўқитувчи ва жонажон мактабга муҳаббат, бирлик, интернационализм каби масалалар илгари сурилган. Болалар ҳаётида содир бўладиган ютуқ ва камчиликлар бадиий бўёқларда, қизиқарли эпизодларда чизиб берилган. Бир сўз билан айтганда мактаб ўқувчиларининг жозибали ҳаёти завқ-шавқ билан тасвиrlenган.

Пулат Мўмин ўзининг эртак-пъесалари билан ҳам ёш китобхонлар ўртасида шухрат қозонди. Унинг “Қовоқвой билан Чаноқвой”, “Суқатой-Конфетвой”, “Она болам дейди, бола онам дейди” номли фантастик эртак-пъесалари узоқ вақтлардан бери болаларнинг қувончига қувонч қўшиб келаётгир.

Қовоқвойнинг дангасалиги, лапашанглиги, эркалиги, тантиқлигини ўткир кулги остига олувчи ва Чаноқвойнинг билимдошлиги, донолиги ва меҳрибон дўстлигини улуғловчи “Қовоқвой билан Чаноқвой” болаларни яхшиликка даъват этади.

Бу асардаги яхши фазилатлар драматургнинг бошқа бир эртак-пъесаси “Суқатой-Конфетвой”да ҳам кўринган. Тематикаси ва фоявий йўналиши, услуби жиҳатидан бу икки асар бир-бирига яқин. Унда ҳам илм, одоб, ҳалоллик ва меҳнатсеварлик улуғланади. Воқеа Билим Хола, Ақджен, Одобжон, Чалавой, Ойпопук билан Нафасвой, Ёмонжон, Лақма ота, Жанжал хола, Курт ўртасидаги кураш асосида ривожланади.

Пулат Мўминнинг бутун эътибори, изходининг моҳияти болаларга ҳаёт йўлини кўрсатиб беришга интилишдан иборат. Шу пъесадаги Ақджен билан Одобжон айтганидек:

Ақл, Одоб, Фан йўли,
Йўлларнинг энг маъқули,
Кимки юрса уч йўлдан
Иши келади ўнгдан,
Йўллар элтар мактабга,
Етказади мақсадга.

Бугина әмас, болалар Пулат Мўминнинг ўнлаб топишмоқларини ҳам севиб ўқиб-ўрганадилар ва зеҳнларини чархлайдилар.

Севимли шоири миз Пўлат Мўмин оромсиз қалб соҳи-
бидир. У ҳамон қайноқ самарали ижод билан банд.

ҚУДРАТ ҲИКМАТ (1925—1968)

Талантли болалар шоири Қудрат Ҳикмат қисқа ва самара-
ли ижодини кичкин тойларни илмга иштиёқ, она-Ватанга,
жонажон юртимизга садоқат руҳида тарбиялашга бағишилади.

Қудрат Ҳикмат 1925 йилда Тошкент шаҳрида камбағал
декқон оиласида туғилди. Бўлажак шоир Қуддус Муҳам-
мадий раҳбарлик қилган адабиёт тўғарагида фаол ишти-
рок этди. Бу тўғарак унинг шеърият сирларини эгаллаши-
да катта роль ўйнади.

Қ. Ҳикматнинг ижодий ўсишида Ойбек, Абдулла Қаҳ-
ҳор, Уйгун, Миртемир, Қуддус Муҳаммадийларнинг му-
раббийлик роли катта бўлди.

Қ. Ҳикмат болалар учун 1945 йилдан бошлиб шеърлар
ёза бошлайди. Унинг дастлабки шеърлари болалар ва ёш-
лар газеталарида ҳамда журналларида босила бошлади.

Қ. Ҳикмат бир қанча вақт Чирчиқ шаҳар газетасида
ишлади. Шу билан бирга меҳнатдан ажralмаган ҳолда
ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика уни-
верситетида ўқиди. 1957—60 йилларда Ўзбекистон бадиий
адабиёт нашриётида мұҳаррирлик қилди. 60-йилдан то
умрининг охиригача “Камалак” (“Ёш гвардия”) нашриё-
тида бўлим бошлиги сифатида ёш авлодга китоблар чоп
этишда фидойилик қилди.

Қудрат Ҳикматнинг “Менинг Ватаним” (1950), “Бахт-
ли болалар” (1951—1952), “Ободлик” (1953), “Дўстлик”
(1954), “Родной Узбекистан” (1955) каби қатор тўпламла-
ри нашр этилди. Кейинчалик “Илон шоҳ ва унинг амал-
дори ари ҳақида эртак” (1963), “Соатжоннинг соати”
(1964), “Тошбақалар хужуми” (1965), “Дайди бола”, “Ўғлим
билан суҳбат” (1970) сингари китоблари билан ўзбек бо-
лалар адабиёти тараққиётига самарали ҳисса қушди.

Шоир асарларининг мавзу доираси кенг ва ранг-ба-
ранг. Турли ёшдаги китобхонлар Қудрат Ҳикмат асарла-
рини сениб ўқийдилар, улардан эстетик завқ оладилар.

Шоир ўз асарларида болаларни қизиқтирган, уларнинг билгиси, эшитгиси келган нарса ва воқеаларни ихчам, ўйноқи, вазн ва қофиялари пишиқ ишланган мисраларда ифодалайди.

Кудрат Ҳикмат ижодининг яна бир муҳим томони шундаки, у болалар тилини яхши ўзлаштирган, ўрганганд. Шунинг учун ҳам унинг шеърлари гўзал ва ёқимли, содда ва равон.

Кудрат Ҳикмат ўзининг ilk шеърларидан бири “Менинг Ватаним”да меҳрибон она-Ватаннинг улуғворлигини кўтаринки руҳ билан куйласа, “Богча” шеърида болаларни шу улкан Ватаннинг қучогига етаклаб киради. Ватан деган шу азиз сўзни, унинг том маъносини болаларнинг соя-салқин, озода, оромбахш боғчасига кўчиради. Шу ер, кичкинтойларнинг юрган-турган жойи улуг Ватан эканини уқтиради.

Уртоқжон Турғун,
Мен билан юргин.
Бизнинг боғчани
Бир бориб кўргин.
Турли ўйинчоқ,
Арғимчоқ бизда.
Кемамиз сузар
Денгизчамизда.
Милтиғимизнинг
Ўқлари олмос,
Чегарамизга
Душман йўлолмас.

Шоир “Бахтили болалар” шеърида болаларни озод, эркин, баҳтиёрги ва уларнинг она-Ватанга бўлган чексиз меҳр-муҳаббатларини зўр кўтаринки руҳ билан куйлади. Кудрат Ҳикмат бу шеърида ҳам ўз услубига содик ўлароқ мисраларни энг кичик вазнда ифодалайди:

Қуёш йўлидай
Ёруғ йўлимиз.
Қайга узатсак,
Етар қўлимиз...
Гулласин доим
Жонажон Ватан!
Халқимиз учун
Фидо жон ва тан.

Кудрат Ҳикмат кичик ёшдаги болаларни мактабга қизиқтиришни, уларнинг илм-фанга нисбатан бўлган ҳавасини уйғотишни ўзини шоирлик вазифаси деб билди. Масалан, унинг “Китоб — дўстим” шеърини олиб қурайлик. Шеърда бошдан-оёқ китоб таърифи ётганлигини курамиз. Шоирнинг таъкидлашича, кимки китобга меҳр қўйса, астойдил ўқиса, ақли-зеҳни ривожланишини жуда ўйноқи мисраларда ёзади:

Китоб — кенг дунё.
Сўзи нур — зиё.
Қўйсанг меҳрингни,
Очар зеҳнигни.

Шоир китобнинг моҳиятини чуқурроқ очишга интилиб, “Кенг дунё”, “Сўзи нур-зиё” каби истиораларни қўллаб ўз олдига қўйган мақсадига эришади.

“Салом, мактаб!” шеърида шоир мактабнинг моҳияти ва улуғворлигини бир бутунлигicha китобхон кўз ўнгидагавдалантира олган. Санъаткор жозибали мисралар тузиб, болалар эътиқодини мактабга тортади, уларни илм-фан асосларини янада мукаммалроқ эгаллашга ундаиди.

Илму фан боғи.
Ҳаёт булоғи.
Азиз умрнинг
Суянган тоғи.

Шеърдан назарда тутилган энг муҳим масалалардан бири шундаки, мактабдан олган илмни халқ учун, Ватан учун сарф қилиш ҳар бир боланинг муқаддас бурчи эканлиги алоҳида таъкидланади:

Сендан олиб дарс,
Ўсдик ҳар нафас.
Ватан хизматин —
Ўташ бизнинг қарз.

1952 йилда Кудрат Ҳикмат ҳаётида қувончли воқеа юз берди. Яна бир китоби “Бахтиёрлик” номли шеърлар тутилами Москвада нашр этилди. Унинг “Ободлик”, “Бахт

ли болалар” китоблари шоир номини кенг китобхонлар оммасига танитди.

Кудрат Ҳикмат ижодида “Тинчлик ҳақида қүшиқ” шеъри алоҳида аҳамиятга эгадир. Шоир тинчликнинг моҳиятини бутун борлигича шеърга солади:

Тинчлик жуда соз,
Тукин-сочин ёз.
Үқ товуши чиқмас,
Янграп қүшиқ, соз, —

деб боланинг тинчлик ҳақидаги тасаввурини ҳаётий парчалар орқали янада кенгайтиради. Шоир тинчликнинг моҳиятини янада чуқурроқ очиш учун урушнинг ёмон оқибатларини болалар онгига мос равишда кўрсатади:

Бўлса-чи уруш,
Ут тушар ҳар ён.
Тинч, ширин турмуш,
Бўлади вайрон...
Гузал шаҳарлар,
Ёниб кул бўлар.
На гиёҳ қолар,
На дарё, кўллар.
Бу сира бўлмас,
Халқлар йўл қўймас,
Тинчлик-ободлик,
Хеч қачон сўнмас.

Шоир ҳамма, ҳар бир оила, жумладан, Шавкатларнинг оиласи ҳам тинчлик бўлсин деб астойдил хизмат қилаётганини тасвиirlаб, тинчлик урушни енгиши муқаррарлигини тасдиқлайди. Шоир бу билан болада жаҳон илғор халқларининг, айниқса, тинчликсевар халқнинг куч-қудратига зўр ишонч туғдиради, болага тинчликсеварлик руҳини сингдиради.

Кудрат Ҳикмат ҳалол меҳнатни гўзал ҳаёт манбаи, у билан киши ҳурмат, эътибор ортиради деб ифодалайди. Шунинг учун у узининг кичик китобхонларида ёшлигиданоқ меҳнат кўникмаларини тарбиялашни асосий вазифа деб билади. “Бувимнинг деганлари” шеърида ўз меҳнати самарасидан хурсанд бўлган кичконтойлар образини яратади. Буни шоир Санобар образида гавдалантиради. Му-

аллиф ўзининг кичкина қаҳрамонидаги интилишни сезиб, уни улуғ ишларга бошлайди. Санобар бувиси билан пилла қурти тутади ва бу ишидан бениҳоя хурсанд бўлади. Бунинг учун унинг севинчи, бувисига бўлган муҳаббати чексиздир. Шоир Санобардаги бу ҳолни:

Санобарнинг вақти чоғ,
Барг келтириди қучоқ, —

деб тасвиirlайди.

Буви ҳам Санобарнинг ишидан хурсанд бўлади, энди унинг катта ишларни ҳам уddeлай олишига ишонади.

Энди сенга шу сўзим —
Куртлар кирди даҳага,
Ўрнак бўлиб ҳаммага
Дастага ҳаракат қил,
Ўз ишингнинг кўзин бил!

Шоир Санобарнинг бувисидан ўрганган ишининг ижтимоий моҳиятга эга эканини содда мисраларда чукур очишга эришади:

Бу йил бизлар уч марта
Курт тутиб, мамлакатга —
Топширамиз пиллани,
Пилла эмас, тиллани.

Бу шеърнинг ҳар бир мисраси образли ўйноқи мақол сингари тез ёдда қоладиган асарлардан биридир. Бунинг учун юқоридаги парчага, айниқса, “Пилла эмас, тиллани” иборасига қайта нигоҳ ташлаш кифоя.

Шоир бу шеърида болаларни меҳнатсеварликка, Ватан ва ҳалқ олдидаги бурчни мақаддас деб билишга ундейди.

Кудрат Ҳикмат ижодида болаларнинг она-Ватанга нисбатан бўлган муҳаббатлари “Менинг Ватаним”, “Мен туғилган кун” каби шеърларида яққол ифодасини топган. Жумладан, “Менинг Ватаним” шеърида жонажон Ўзбекистонимизнинг гўзаллиги, юртимиздаги барча ҳалқ акудай дўст бўлиб, иттифоқ бўлиб ҳаёт кечираётганлиги ўйноқи мисраларда акс эттирилган:

Күкдай бепоён,
Бойликларга кон,
Кенг пахта майдон
Менинг Ватаним.

Тинчлик учун курашга бағишилаб шоир “Бор бўлсин тинчлик”, “Йўқолсин уруш”, “Тинчлик — ободлик”, “Тинчлик ҳақида қўшиқ” асарларини яратган. Шоир “Тинчлик ҳақида қўшиқ” шеърида:

Тинчлик жуда соз,
Тўкин-сочин ёз.
Ўқ товуши чиқмас,
Янграп қўшиқ, соз, —

каби мисралар орқали болаларнинг тинчлик ҳақидаги тасаввурини ҳаётий деталлар асосида кенгайтиради. Муаллиф тинчликнинг ҳаётий зарурат эканлигини янада чукурроқ очиш учун уруш оқибатларини контраст тасвирлаш йўлидан боради ва шу орқали урушга муносабат билдиради:

Бўлса-чи уруш
Ўт тушар ҳар ён.
Тинч, ширин турмуш,
Булади вайрон...
Бу сира бўлмас,
Халқлар йўл қўймас.
Тинчлик — ободлик,
Ҳеч қачон сўнмас.

Кудрат Ҳикматнинг “Човкар”, “Тошбақалар ҳужуми”, “Кум остида қовунлар”, “Илоншоҳ ва унинг амалдори ари ҳақида эртак”, “Чирчиқ фарзанди” каби поэма ва эртак-достонларини болалар ҳузур қилиб ўқийдилар ва катта эстетик завқ оладилар.

Кудрат Ҳикматнинг “Бободеҳқон ҳангомаси”, “Кум остида қовунлар”, “Тошбақалар ҳужуми” поэмаларида болаларнинг катталар меҳнатига қизиқишлиари, улардан ўрнак олишга интилишлари ёритилади.

Болалар шоирнинг “Човкар”, “Кўмилган олтин, вайсақи хотин ва талбиркор овчи қиссаси”, “Илоншоҳ ва

унинг амалдори ари ҳақида эртак” сингари эртак-достонларини ҳам яхши биладилар.

Оз ва мазмунли умр кўрган Кудрат Ҳикмат болаларга бағишлиб йигирмадан зиёд китоб ёзди. У тамомила ёш китобхон ишончини оқдаб, кишилар ҳурматини қозонди. Бунинг эвазига у муносиб тақдирланиб, эл назарига тушди.

Шоир ўзи башорат қалгандай, —

Олмос менинг юрагим,
Толмас менинг юрагим.
Ким айтади элимда,
Қолмас менинг юрагим, —

деб ёзгани каби бугун у барҳаёт, орамизда, меҳри кўз қорамизда.

ХУДОЙБЕРДИ ТЎХТАБОЕВ (1932 йилда туғилган)

Ҳозирги замон ӯзбек болалар адабиётида саргузашт ва фантастика жанрларининг ривожланишига катта ҳисса кўшиб келаётган талантли адиллардан бири Худойберди Тухтабоевdir.

Худойберди Тўхтабоев 1932 йилнинг 17 декабрида Фарона вилоятининг Ӯзбекистон туманига қарашли Каттатагоб қишлоғида деҳқон оиласида дунёга келди. Бошқа болалар қатори Худойберди ҳам пода боқди, ер чопди, пахта терди, хуллас, қишлоқда бўладиган ҳамма меҳнатларда ҳоли-қудрат иштирок этди, ҳаёт нимадан иборат эканлигини ёшлигиданоқ била бошлади.

Бўлажак адаб иккинчи жаҳон уруши йилларида ўқишини йиғиштириб қўйиб, далада кетмон чопди, ҳисобчилик қилди, машаққатли меҳнат билан суяги қотди.

Қўқон педагогика билим юртини муваффақиятли таомомлаган X. Тухтабоев она қишлоғида муаллимлик қилар экан, унда илмга чексиз иштиёқ уйғонади. Шунинг учун ҳам у ўқитувчиликни ташлаб, Тошкент давлат дорилфунунига ўқишига кирди. Бу ерда Алишер Навоий, Бобур, F. Ғулом, Ойбек, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор асарларини севиб ўқиди, ўрганди.

Университетини тугатиб, Боғдод туманида ўқитувчик қилди. Илмий бўлим мудири, директорлик лавозимларида ишлаб, ёшларни илм-фан нурларидан баҳраманд этиш ишларида фаолият кўрсатди. Шеърий машқлари вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилина бошлади. Бу эса бўлажак адидни марказга — Тошкентга ижодий иш билан жиддий шуғулланишга чорлар эди. Шундай ҳам бўлди. У 1958 йилда Тошкентга кўчиб келди. “Тошкент ҳақиқати” газетасига ишга кирди.

Х. Тұхтабоев болалиқдан түғри сўз, ҳалол, пок ва меҳнатсевар бўлиб ўсди. Газетада ишлар экан, баъзи нопок одамларни кўриб, уларнинг қилмишларини ҳазм қила олмади. Бундай кишиларнинг сир-асрорларини фош этишга, эл-юрг ўртасида мунофиқларнинг ярамас томонларини очиб ташлашга қарор қилди. Бу борада унга фельетон жанри қўл келди. 1962 йилда Республикализнинг отахон газетаси — “Ўзбекистон овози” (“Совет Узбекистони”)га фельетончи бўлиб ишга ўтди. Бу ерда 300 дан зиёд фельетон ёзиб, ўзини сўз устаси эканлигини кўрсатди.

“Ҳадик”, “Тилхат”, “Она”, “Характеристика”, “Бевакт айтилган аzon”, “Домланинг уйига ўт кетди”, “Махсус топшириқ”, “Жонгинам, шартингни айт” каби катталар учун қисса ва ҳикоялар ёзган Х. Тұхтабоев болалар учун ҳам ҳикоялар яратса бошлади. Унинг “Биринчи дараҳтим”, “Қочоқлар”, “Қизганчик”, “Дадажон, ёзманг”, “Келвордин, дада”, “Вали билан Салим”, “Шошқалоқ”, “Яхши-яхши” сингари ўнлаб ҳикоялари ёш китобхонларда катта қизиқиш уйғотди.

“Кичкина раис” ҳикоясининг қаҳрамони кичкинтай ўкувчи бола. Лекин Фозилжоннинг хатти-ҳаракати, интилиши, пахта далаларини сергаклик билан кузатиши, фикр юритиши раисларга хос.

Фозилжонда она заминга, одамларга нисбатан қизиқиш таъсирили чизилган. Кимсасиз, фирт етим бола ўз қишлоғи, атрофидаги одамлар билан севиниб, қувониб яшайди. Ўзини уларнинг бағрида эркин ҳис этади.

Худойберди Тұхтабоевда ёзувиликка иштиёқ уйғотган, қобилиятининг шаклланишида муҳим роль уйнаган, асалариға қайтарилмас ранг ва жило берган нарса ҳаёт, вақтли матбуот, редакциядаги қайноқ ижодий муҳит ва қунт, чидам билан уқиши, урганиш, ўз устида ишлаш бўлди.

Ҳаётда турли характердаги одамлар кўп бўлади. Бирор яхшилик қиласман деб ёмонлик қилиб қўйганини ўзи ҳам сезмай қолади. Бирор ўзини жамоат учун фойдали одамман деб ўйлайди, аслида эса зааркунанда бўлиб чиқади. Яна бирор билар-билмас ҳар нарсага аралашаверади, ўртага тушади, сўз беради, лекин барибир мен ҳақман, шундай қилишим керак деб билади. Ана шундай кишиларга бағишлиланган “Жонгинам, шартингни айт” қиссаси Худойберди Тўхтабоевни ҳажвчи сифатида кенг китобхонлар оммасига таништириди.

Худойберди Тўхтабоев узоқ йиллар фельетончи бўлиб ишлаб, кишиларнинг юрак дардини, ҳасратини қунт билан ўрганди. Бундай шикоятларга сабаб бўлаётган шахсларнинг хатти-ҳаракатларини муфассал билиб олишга интилди. Даврдан орқада қолган, сарқит деб аталган иллатлар ботқоғига ботган, молу дунёга ҳирс қўйган шахслар ҳақида талай фельетонлар ёзди. “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлеми” номли асарлари ана шу фактларни умумлаштириш асосида юзага келди, десак тўғри бўлади.

Маълумки, ҳажвий қиссаларимиз бармоқ билан саналарди. “Калвак маҳсум”, “Тошпўлат тажанг”, “Тирилган мурда”, “Шум бола”дан кейин анча вақт бу жанрда айтиарли асар яратилмади. Кейинги йилларда Абдулла Қодирний ва Fafur Гуломнинг анъаналарини Худойберди Тўхтабоев давом эттириб, бу “бўшлиқ”ни тўлдиришга ҳаракат қилди.

Худойберди Тўхтабоев болалар учун асар ёзаётган пайдада, албатта, ўз ўқувчисини кўз олдига келтириб ёзади. “Олти ёшли болага айтаётган гапингиз ўн тўрт ёшли ўсмирга айтадиган гапингиздан албатта, фарқ қилиши керак” деб таъкидлайди у. Ёзувчининг болалар ва ўсмирларга атаб ёзган асарларининг қизиқарли, ўқимишли, жозибали бўлишининг асосий сабабларидан бири ҳам шу. Шунинг учун ҳам Худойберди Тўхтабоевнинг биринчи юмористик-саргузашт қиссаси болалар ҳаётидан олинган “Сехрли қалпоқча” тез орада болалар хурматига сазовор бўлди ва уни жамоатчилик жуда яхши кутиб олди.

Ёзувчининг юморга мойиллиги, оддий вазиятлардан ҳам кулиги чиқара олиш истеъоди илгариги асарларига нисба-

тан бу асарыда яна ҳам чүкүрроқ сезилди. “Сариқ девни миниб” асарини қизиқарли сюжет асосига қуради, асарнинг ҳикоячиси — баёнчиси қилиб ундаги барча воқеаларнинг иштирокчиси, гувоҳи бўлмиш Ҳошимжонни қўяди, тилга олинадиган воқеалар унинг тилидан ҳикоя қилинади. Ёзувчи Ҳошимжоннинг ҳикояси орқали унинг ҳаёт йўли — саргузаштларини, ўзига хос характеристи ва психологиясини атрофлича очиб беради. Шунингдек, Ҳошимжон характеристида Ҳўжа Насриддиннинг ва ҳалқ эртакларидаги “тегирмонга тушса бутун чиқадиган” зукко болаларнинг фазилатлари яққол мужассамлашганлигини курамиз.

“Сариқ девни миниб”да ўқиши, илм чўққиларини эгаллаш учун ва инсоннинг ўз орзуси, эзгу ниятига эришиш учун барча имкониятларни яратиб берган замонамизда яшашига қарамай, дангасалик, ялқовлик қилган, ҳаётда енгил-елни йўл ахтарган ва адашган болалар — Ҳошимжонлар кулги остига олинади.

Ҳошимжон деҳқон оиласидан чиққан, шўхлиги олами бузадиган бир бола. У ҳаётдаги кўп нарсага меҳнатсиз, қийинчиликларсиз осон йўл билан эришгиси келади. Меҳнатсиз ва илмсиз ҳам киши истаган нарсага эриша олиши, катта обрў ортириши мумкин, деб ўйлади. Ўз фикрида қатъий турган Ҳошимжон муддаосини амалга ошириш учун бувиси айтиб берган эртакдаги сехрли қалпоқчани изланига тушади, узоқ изланишлардан кейин истаган ишини ҳеч қандай машаққатсиз бажаришга ёрдам берадиган сехрли қалпоқчани ташландиқ молхонадан топиб олади. Энди у ўзини орзуларига батамом эришадигандай ҳис этади. “Ортиқча” фанларни дарс жадвалидан чиқаришни рад этган директор, ҳар хил вазифалар бериб “миясини қотирадиган” ўқитувчиларига ўқимасдан ҳам ҳар қандай касб эгаси, машҳур одам бўла олиш, кўкрак тула орденлар билан шон-шуҳратлар, катта обрўга эга бўлиш мумкинлигини кўрсатиб кўймоқчи бўлади ва шу мақсадда сехрли қалпоқча билан сафарга чиқади. Шундай қилиб унинг саргузаштлари бошланади.

Минг афсуски, сехрли қалиоқча бу борада Ҳошимжонга кўмак беролмайди. Сехрли қалиоқча муҳайё этган имкониятлар ҳар сафар кутилмаган кўнгилсиз оқибатларга олиб

келаверади. Ҳошимжоннинг бахти энди кулай деб турганда ишининг пачаваси чиқиб қолаверади. У давлат хўжалигида агроном бўлиб ҳам, “шоирлик қилиб” ҳам, қурилишда муҳандислик қилиб ҳам, қўғирчоқ театрида артистлик қилиб ҳам кўради, машҳур саёҳатчи сифатида бутун дунёни кезмоқчи ҳам бўлади. Лекин ҳамма ерда илмининг, тажрибасининг йўқлиги ишнинг пачавасини чиқараверади. Ҳошимжон қаерга бормасин, қандай иш қилмасин пировардида шармандаи шармисор бўлади. Унинг агрономлик ва муҳандислик “фаолияти” жиноятга олиб келади, қамалишига сал қолади, шоир бўламан деб расво бўлади, “улуғ артист” театрдан қувилади.

Қиссада Ҳошимжон ўз саёҳати давомида қанчадан-қанча ажойиботларнинг гувоҳи бўлиб, қизиқ, кулгили саргузаштларни бошидан кечиради. У ўқимай, меҳнат қилмай, ўз устида ишламай жуда кўп нарсаларга эришмоқчи бўлади, лекин у ҳеч нарсага эриша олмайди. Чунки унга илмизлиги панд беради.

Ёзувчи Ҳошимжон образини бутун қирралари билан очишга уринган. Болаларга хос ўйинқароқлик ҳам, соддлигу беғуборлик ҳам, ғурурлик, тўғри сўзлик, шумлик, бироз мақтанчоқлик, ҳатто ўрнида ёлгонни ҳам дўндириб юборадиган, ўзини бошқалардан ажратиб кўрсатишга интилиш одатлари, болаларга тақлидчилик, довюрак, эпчил ва руҳий тетиклик, хафачилик ва руҳий тушкунликдан йироқлик Ҳошимжон характеристига хос хусусиятдир.

Худойберди Тўхтабоевнинг “Сариқ девнинг ўлими” саргузашт романи уч қисм (“Ўртоқ полковник”, “Сариқ девни қувиб”, “Сариқ девнинг ўлими ёки олам гулистон бўлгани”)дан иборат. Бу роман асосида ҳам Ҳошимжон саргузаштлари ётади. Китобни ўқиб унинг янги саргузаштларидан хабардор бўласиз, сеҳрли қалпоқча яна мададга келади, ажойиб-таройиб кароматлар кўрсатади. У Ҳошимжонга жиддий масалаларда — ўғри, муттаҳам, текинхўларни фош этишда ёрдам беради.

Эндиликда Ҳошимжон айнан аввалги ўйинқароқ Ҳошимжон эмас, балки тўққиз йиллик мактабни битириб, улғайиб, бирмунча қуюлиб, эси кириб, оқ-қорани таниб қолган йигитчади. Энди у ўз ҳаёти, тақдири, жамиятга фойда етказадиган одам бўлиб этиши ҳақида жиддий ўйлай

ди, бирор касб әгаллаш ҳақида бош қотиради. Бошида сартарош бўлади. “Биласизку, бир ишга аҳд қилсан, уни охирига етказмагунча қўймайдиган одатим бор. Жонимни қийнаб бўлса ҳам мақсадимга эришаман”, деб шу касб орқали одамларга хизмат қилишга бел боғлади. Кейин милиция мактабига кириб ўқиб, уни битиргандан сунг милиционерликка ишга ўтади. Китобдаги барча воқеа ва ҳодисалар, саргузаштлар Ҳошимжоннинг ана шу милиционерлик нуқтасидан бошланади, ҳамма гап-сўзлар қаҳрамоннинг шу касб-кори билан боғлиқ ҳолда давом этади.

Романда яхшилик, эзгулик рамзи сифатида милиция полковники Салимжон, унинг мададкори Ҳошимжон, ёмонлик, эскилилк рамзи тарзида Одил баттол гавдаланади.

Улар уртасида тинимсиз шиддатли кураш кетади. Одил ниҳоятда маккор, у Салимжон бошига жуда кўп оғир савдолар солган, уйига ўт қўйган, унинг якка-ю ёлғиз фарзандининг қўлига тўппонча тутқазган, жиноятга етакланган.

Асар пировардида бутун умри халқقا, яхши одамларга зарар етказиш билан шуғулланган Одил баттол ва унинг ҳамтовоқлари қонуний мағлубиятларга учрайди, ҳақиқат, адолат, эзгулик ғолиб чиқади.

Худойберди Тўхтабоев ўз романида юлгичларга, қаллобларга қарши курашда бутун халқ бир кишидай бўлиб бирлашса, бу ишни бутунлай ўз қўлига олса, Одил баттолларга қирон келади, улардан ном-нишон ҳам қолмайди, деган фикрни уртага ташлайди.

“Сариқ девни миниб” қиссаси ва “Сариқ девнинг ўлими” романининг энг яхши фазилатларидан бири тилининг ширадорлиги ва ўйноқилигидadir. Муаллиф бош қаҳрамон Ҳошимжоннинг тилини алоҳида эътибор билан ишлаган. Бу тил нозик қочирмаларга бойлиги ва жонлилиги, шу билан бирга болалар тилига мос ҳолда соддалиги билан ажralиб туради. Қаҳрамоннинг характери унинг сўзларидан шундоққина билиниб туради.

Фантастик-саргузашт жанри болалар адабиётининг энг қизиқарли жанрларидан биридир. Бундай асарлар болаларнинг онги ва психологиясига кучли таъсир кўрсатади, уларни ўқишга, ўрганишга, изланишга ўргатади, жамиятимизнинг фаол қурувчиларини тарбиялашга ёрдам беради.

“Қасоскорнинг олтин боши” романи марказида бош қаҳрамон — тарихий шахс, ҳалқ қасоскори Намоз тақдири ётади. “Қасоскорнинг олтин боши” тарихий-биографик роман эмас, шунинг учун ҳам муаллиф Намознинг ҳаётини батафсил ёритиб беришни мақсад қилиб олган эмас. Лекин адид ўрни-ўрни билан унинг ҳаётига доир маълумотлар бериб борган. Бу маълумотлар унинг характерини тушуниб олишда китобхонга ёрдам беради.

Намоз фақат жисмонан эмас, ақлан ҳам етук. У ҳақиқат учун курашчи, қасоскор, кўрқмас, тадбиркор, очиқ кўнгил қаҳрамон сифатида гавдалантирилади. У атрофига узи каби довюрак йигитларни тўплаб, золимларга қарши курашга ундаиди. Ҳалоллиги, мардлиги, адолатлилиги, етимпарварлиги учун ҳалқ Намозни яхши кўради ва Гўрӯғлига қиёс қиласи. “Гўрӯғлибек Намозбой қиёфасида пайдо бўлган эмиш. Афсун ўқиса кўздан ғойиб бўлиб қолармиш. Ундан ўқ ўтмас эмиш, қилич чопмас эмиш...”

Намознинг мардлиги, жасорати ҳалқ қалбida мангу яшаб келаётганлиги “Қасоскорнинг олтин боши”да яхши чизиб берилган.

Талантли болалар адиди Худойберди Тўхтабоевнинг “Сир очилди”, “Ака-ука Омонбой билан Давронбойнинг қишлоққа газ олиб келганлари ҳақида жажжи қисса”, “Беш болали йигитча”, “Ширин қовунлар мамлакатида ёки сеҳгарлар жанги”, “Мунгли кўзлар”, “Жаннати одамлар” каби йирик асарларининг юзага келиши ўзбек болалар адабиётининг катта ютуғи ҳисобланади. У болалар учун янада ўқимишли асарлар яратиш мақсадида тунимсиз изланмоқда.

ФАРҲОД МУСАЖОН (1933 йилда туғилган)

Ўзининг қисқа ҳажмли ва ҳаяжонли ҳикоялари, мазмундор қиссалари, кичкинтойларни тўлқинлантирадиган пъесалари билан болаларнинг қувончларига қувонч улашиб келаётган қаламкашлардан бири Фарҳод Мусажон 1933 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. 1956 йилда Тош-Дунинг Шарқ факультетини тамомлайди. Бир неча йил

Ўзбекистон радиосида, “Ўзбекистон маданияти” газетасида, “Фунға” журналида меҳнат қилади. 1966 йилдан эса “Ўзбекфильм”да муҳаррир, бош муҳаррир вазифаларида ишлаб келмоқда.

Фарҳод Мусажоннинг ilk асари 1955 йилда эълон қилинган. Шундан сўнг “Дарадаги қишлоқда” (1960), “Турди, қизил боғич ва мен”, “Офтобни қувлаб” (1970), “Чин дўстлик” (1976), “Чевар қиз” (1982), “Булоқ суви” (1982), “Турди, велосипед ва мен” (1983), “Глоток родниковой воды”, “Текин томоша” (1989) каби китобларининг майдонга келиши болалар учун катта байрам булди.

1997 йилда адид ўзининг болаларга атаб ёзган барча ҳикояларини жамлаб, йигирма икки табоқдан иборат катта китобини қайта ишланган ва тўлдирилган ҳолда чоп эттириди. Бу китобини ҳам илгарисига ўхшаб “Текин томоша” деб агади. Олдингисидан фарқли улароқ бу китоб уч қисмдан иборат: кичкинтойлар, ўртанчалар ва ўсмирларга.

Фарҳод Мусажон ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унинг аксар ҳикоялари қувноқ юмор ҳисси билан сугорилган. Адибнинг барча ҳикояларида беғубор ва завқли болалик даври руҳияти сақланган. Шунинг учун унинг ҳикоялари осон ўқиласи, осон ҳазм бўлади. Натижада таъсир кучи ҳам ортади.

Адиб ижодининг яна бир жиҳати у ўз персонажларини ёмон ёки яхшига, адабий атамалар қўллаб айтадиган бўлсан, салбий ёки ижобийга ажратмайди. Уларга баҳо берар экан, феъли-автори қандайлигини тасвиirlар экан ҳеч қачон кучли ибораларни, “аблаҳ, иблис, ярамас, газанда” ва ҳоказо ҳақоратомуз, қаттиқ-куруқ сўзларни ишлатмайди. Зоро, инсон сифатида энди шаклланаётган болаларга нисбатан бундай ўткир сўзларни ишлатиш инсофдан ваadolatдан эмаслигини тушунади. У ўз қаҳрамонларини қандайлигидан қатъи назар — ўйинқароқми, лапашангми, айёрми, дангасами, мақтанчоқми — ҳаммасини бирдай севади ва севиб тасвиirlайди. Унинг учун мутлако ёмон бола умуман йўқ, камчилиги бўлиши мумкин, дейлик ёлғончироқ, хасисроқ, худбинроқ, лекин нокас бола йўқ, ҳар қандай болани ҳам тутри йўлга солиб юбориш мумкинлигига ишонади. Ва шу муборак мақсад йўлида ижод қилади.

Адиб асарларида ёш авлодни мардлик ва олижаноблик, тұғри сүзлик ва ҳалоллик, инсоға иймон каби инсоний фазилатларни, садоқат ва меҳр-шафқат каби түйフルарни сингдиришга ҳаракат қылади. Ва бунинг уддасидан чиқади.

Фарҳод Мусажоннинг үзига хос услуби бор. Унинг асаридан бир парчагина үқиған одам муаллифнинг кимлигini аниқлаб олиши мүмкін. У аниқ ва содда, тушунарли ва ихчам ёзади. Шу сабабли катта маҳорат әвазига йиллар давомида пайдо бўладиган ва шаклланадиган бадиий содалик туфайли унинг асарлари үқимишли чиқади. Болалар тили билан айтсан “ростанам бўлган воқеага үхшайди”. Дарҳақиқат, адиб воқеаларни худди ҳаётдагидек ишонарли ва қизиқарли қилиб сўзлаб беради. Бу жуда муҳим. Негаки болалар ҳикоя воқеаларига ишонмасалар асарнинг таъсир кучи йўққа чиқади. Мана шу омил — ишонтира олиш маҳорати Ф. Мусажон ижодининг энг муҳим хусусиятидир.

Фарҳод Мусажон барча ёшдаги болалар учун ёзади. Унинг китоблари орасида мактабгача тарбия ёшдаги, мактаб ёшидаги кичик ҳамда урта ва катта ёшдаги болаларга ва ўсмиirlарга бағищланган асарларни ҳам учратиш мүмкін.

Аёнки мактабгача ёшдаги болалар китобхонлиги отаоналар, тарбиячилар томонидан амалга оширилади. Болалар ўзлари тинглаган асарлари ёрдамида атроф-муҳит билан таниша борадилар. Она-юргатга, табиатга, муҳаббат хислатлари, меҳнат қилиш ва меҳнат ахлини хурмат қилиш каби фазилатлар шу ёшдан шакллана бошлайди. Турмушда қизғанчиқ бўлмаслик, касб-хунар эгаллашга интилиш, катталарни хурмат қилиш каби ижобий фазилатлар ҳам шулар жумласига киради.

Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг педагогик-психологик хусусиятларини яхши ўрганган Фарҳод Мусажон уларга бағищлаб “Энг яхши бобо”, “Шодиёна кун”, “Шиқилдоқ”, “Паҳлавон ва нимжон”, “Совфа”, “Ажойиб бузоқча”, “Яхшилик”, “Тұлаб бер”, “Варрак”, “Дөғ” каби ўнлаб ҳикоялар яратган.

Адебининг “Варрак” асари мазмуни оддийтина варрак ясан воқеаси асосига қурилган. Асарда кичкінтойларни болаликдан боп таби мустақил ҳаракат қилишга чақирилади.

Ана шундай жозибали асарларидан яна бири “Энг яхши чана”дир. Бу ҳикояда құли очиқ, сақоватли, бағри бутун бўлишлик, ҳасис, зиқна бўлмаслик каби ғоялар кичкин-тойлар онгиға етказилади.

Латифжонга дадаси чана олиб келиб беради. Қувончдан боланинг боши кўкка етайде.

Латифжон бошда анча қизғанчиқ бўлади. Шунинг учун чанада битта ўзи учади. Бошқаларни чанага яқин қелтирмайди, унга бирорвнинг қўли тегиб кетса, чанани кўтариб уйига чопади.

Латифжоннинг дадаси ўғлидаги бундай қизғанчиқлини пайқайди, лекин унга панд-насиҳат қилиб ўтирумайди. Аксинча, қуйидаги ибратли ҳикоятни келтиради:

— Биласанми, — деди дадаси ўғлига, — мен бу ажо-йиб чанани қаердан олдим? Бунақаси магазинда сотилмайди, бу буюртма билан қўлда ясалган чана. Ёши олтмишда. Ҳа, отлмиш йил бурун битта оғайнимнинг адаси олиб берган экан. Оғайним ўша пайтда сендеқ экан. Чананинг чиройлилигини кўриб учишга унинг ҳам кўзи қиймабди. Каттароқ бўлганимда учарман, ҳозир болалар тортиб олиб эскитиб қўйишади, деб асраб юраверибди. Орадан йиллар ўтибди, бир кун қараса болалиги тугаб, чол бўлиб қолибди. Энди унга чана керак эмас эди, чунки чол одам уялмасдан чана учадими?! Оғайним чанани менга совға қилар экан, беғубор болалик чофимда маза қилиб учолмадим, ишқилиб сенинг ўглингга яхши хизмат қилсин деди. Шунаقا, ўғлим, қизғанчиқ одам завқдан маҳрум бўлади!

Латифжон бошда дадасининг бу гапларига тушуна қолмайди. Юрагининг аллақаери жаз этгандек бўлади. Ниҳоят у дадасига юзланиб:

— Эртадан бошлаб аямасдан учаман, — дейди.

Адибнинг “Совға” ҳикояси ҳам кичик мактаб ёшидаги болаларга бағишланган. Асарда болалар меҳнаткаш бўлишга даъват этилади. Оқилжоннинг гул экиши, уни меҳр билан парвариш қилиши кичик китобхонда катта таассурот қолдиради.

“Турди, қизил боғич ва мен” ҳикояси узоқ йиллардан бери ёш китобхонларнинг севимли асарларидан бири сифатида эъзозланиб келинади.

Ҳикояда озодалик, шаҳар тозалиги учун курашиш бош масала қилиб қўйилади. Турди ва Фиёс кабиларнинг шаҳар тозалигига фаол қатнашмаганликлари, дангасаликлиги фош қилинади.

Хуллас, Фарҳод Мусажон узининг мактабгача ва мактаб ёшидаги кичик болаларга бағишлиб ёзган ҳикояларидаги салмоқдор фикрларни содда, болаларбоп шаклда айтади. Адид насиҳат қилиш йўлидан бормайди, аксинча, болалар ҳаётида кўп учраб турадиган оддий воқеаларни тасвирлайди ва айтмоқчи бўлган муҳим гапларини ана шу воқеалар мағзига сингдириб юборади.

Фарҳод Мусажоннинг “Орзуга айб йўқ”, “Бўш келма, Алиқулов”, “Булоқ суви” каби бошқа қиссалари ўзбек болалар адабиётида муҳим ўринда туради.

Фарҳод Мусажон драматург сифатида ҳам ёшларнинг меҳрини қозонган. “Хаёлпарастлар”, “Оқ кабутар”, “Сабил қолди”, “Ўғлимни қайтариб беринглар” пьесалари шулар жумласига киради.

Булар орасида, айниқса, “Ўғлимни қайтариб беринглар” асари машҳур бўлди.

Драматург унинг номини ўзгартириб, “Нажот истаб” деб қайтадан ишлади. У Миллий Академик драма театрида муваффақият билан қўйилди. Душанбе, Олмаота шаҳарларида, Татаристонда саҳна юзини кўрди.

Пьесада асосан бола тарбиясида ота-онанинг ўйнайдиган беқиёс катта роли ҳақида гап боради.

Фарҳод Мусажон катталарга бағишлиб “Баҳор нафаси”, “Бу кўзларга ишонса бўлади”, “Хотин кишининг раъи”, “Қўр шофёр”, “Зўраки кашандо”, “Нозик масала”, “Калла-пocha”, “Ҳиммат”, “Боғ кўча” каби китоблар ёзган.

ЛАТИФ МАҲМУДОВ (1935 йилда туғилган)

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида ҳикоя, қисса, пьесалари билан машҳур бўлган қаламкашлардан бири Латиф Маҳмудовдир. У 1935 йилда Тошкент шаҳрида дунёга келди. Тошкент давлат дорилфунунини тамомлаган. Узоқ йиллар Республика радиосида, “Камалак” нашриётида ишлабчи

Латиф Маҳмудовнинг ижоди, унинг ўз китобхонига булган меҳри, масъулияти ҳақида Ўзбекистонда хизмат курсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, академик Салоҳиддин Мамажонов шундай ҳикоя қиласи, — 70-йиллар Ўзбекистон телевидениеси томонидан ташкил этилган “Ёзувчилар — болаларга” телевизион эшигтиришлари ни олиб бораётган бир пайтда навбат Латиф Маҳмудовга келганда у эътиroz билдириди, телевизорга чиқишдан бош тортди. “Мен ҳали бирон арзигулик асар ёзганим йўқ, китобхонлар олдига нима деб чиқаман”, деб рози бўлмади. Режамиз бузилди, ниятимиз амалга ошмади, мен ачиниб қолдим. Нега деганда, Латиф адабиёт даргоҳида ўн-ўн беш йилдан буён бетиним қалам тебратиб келар ва ўз ўқувчиси-ни топа бошлаган эди... Латиф бу вақтда катталарга аталган учта ҳикоялар китобини нашр қиласи. “Чинор”, “Икки ўртоқ”, “Шўх дарёнинг сири”, “Болалар шодлиги” китоблари эса болалар қулига етиб борганди. Латиф ҳикоянавис сифатидагина эмас, айни чоқда, қатор драматик асарлар муаллифи бўлиб ҳам танила бошлаган эди. 1964 йилда Латифнинг “Қирғай олиб қочган бола” саҳна асари Намангандаги Қарши театрларида қўйилди. Республика ёш томошибинлар театрида эса унинг “Сирли хат”, “Али-Вали” комедиялари намойиш қилинганди. Агар “Али-Вали” етти йилдан буён саҳнадан тушмаётган бўлса, “Дангасанинг ҳолигавой” асари Андижон қўғирчоқ театрида 500 мартадан кўпроқ қўйилди. Москвада “Беркут” (1965) номли китоби босилганди, 1971 йилда Латиф Маҳмудовнинг қисса ва ҳикоялардан ташкил топган “Икки дангасанинг саргузашлари” деган каттагина китоби чоп этилди.

Мана шу далилларнинг ўзиёқ унинг болалар адабиётида ўзига хос муносаб ўрин олаётганлигидан далолат беради. Латифнинг эшигтиришда қатнашишга кўнмаганлиги менда унда нисбатан яна катта ҳурмат ва ишонч уйғотади. Латифнинг енгил шон-шуҳратга интилмаслиги (битта китобча чиқариб кукрагига уриб шуҳрат кетидан қувганлар учрамайди дейсизми!), ижодига гоят масъулият билан қарashi ва китобхонни чуқур ҳурмат қилиши мени қувонтириди”¹.

¹ Эзгу ният йўлида “Ёш гвардия”, Тошкент, 1978, 100-бет.

Салоҳиддин Мамажонов айтганидек, у болаларга бағишилаб ёзган ҳар бир катта-кичик асарини узоқ вақт, пишиқ ва пухта қилиб ишлайди. Бу адебнинг биринчи тўплами — “Чинор” да ўз аксини топган.

Ҳикоя қаҳрамонлари Салим бобонинг ҳар куни эрталабдан кечгача чинорнинг тагида ўтириши уларга жуда бошқача туюлади. Гүёки бу ерда — чинор остида қандайдир бир яширин сир бордек туюлади уларга.

Маълумки, болалар ҳар бир нарсага қизиқувчан бўладилар. Улар ўзлари учун номаълум бўлган оламнинг сирасорларини тезроқ билиб олишга, унинг охирига етишга интиладилар. Шокир ҳам, Вали ҳам ана шундай болалар тоифасидан. Шунинг учун улар чинор ва унинг остидаги супага жуда қизиқиб қоладилар. Салим отанинг супада кечаю кундуз ўтириши уларни ҳайратга солади.

Аслида чинорда ҳам, супада ҳам ҳеч қандай сир-пир йўқ эди. Бобонинг якка-ёлғиз ўғли бўлиб, у шоиртабиат бўлган. Бир вақтлар шу чинор олдида бир аёл анҳорга қулаб тушади. Уни Салим отанинг ўғли қутқаради. Аммо ўзи анҳордан чиқа олмай, сувга чўкиб ҳалок бўлади. Шу сабабли чол чинор тагида, супа устида узоқ ўтириб, ўғлидан қолган ёдгорлик — унинг китобини қайта-қайта ўқийди.

Бундан бехабар бўлган болалар гор қазиб, бу ердаги сирни билиб олмоқчи бўладилар. Кутимаганда болаларнинг фори ўпирилиб, супа қулаб тушади. Бу ерда ҳеч қандай сир ҳам, тарих ҳам йўқ эканлигини билган болалар, айниқса, бобонинг супа ўпирилиб тушгандан кейинги ҳолатини кўриб, ўзларини ўзлари кечира олмайдилар. Чол эса уйидан чиқиб, супа томон юрар экан: “...чинордан ўн-ўн беш қадам нарида, анҳор бўйида ўрани куриб қолди, тұхтади, энгашди, хассасига таяниб худди сурат олдираётган-дек қимир этмай туриб қолди. Анчадан кейин бошини кутариб, кўз олди жимирилашиб кетди, ойнагини артмоқчи бўлганди, қалқиб кетиб, анҳорга тушириб юборди. Қалтираб анҳор ёқасига чўккалади. Енгини шимариб, ойнагини қидира бошлади. Бироқ чуқур, қулини тортиб олиб, ҳассасини сувга тиқиб кўрди. У ҳам етмади. Ойнак аллақачон оқиб кетган эди. Салим бобо сувга қараб анча ўтиради. Кейин секин ўрнидан турди. Чинорнинг тагига бир қараб, қоқила-қоқила уйига қараб кетди”.

Қариянинг бундай аянчли аҳволидан ва айниқса, бу воқеадан кейин унинг касал бўлиб қолишидан болалар қаттиқ изтироб чекадилар. Бу ишда фақат ўзлари айбдор эканликларидан уяладилар. Қандай бўлмасин, чолга таскин беришга, унга ҳар томонлама кўмаклашишга, ёрдам беришга ҳаракат қиласидилар.

“Чинор” ҳамон севиб ўқилади, болаларни яхшиликка, кексаларга кўмак беришга, ажойиб инсон бўлиб камол топишга даъват этиб келмоқда.

Кимки жисмоний меҳнатга берилса, жисмоний тарбия ҳамда спорт билан ошна бўлса, у ҳаётда соғлом ва тетик бўлади, олдига қўйган ният-мақсадига эришади, тенгқурлари ўртасида обрў-эътибор қозонади. Ёки аксинча...

Ёзувчи Латиф Маҳмудовнинг “Дарвозабон” ҳикояси-нинг қаҳрамони Ориф юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, иккинчи тоифадаги болаларга киради.

Кўпчилик болалар турли дам олиш масканларида ёзги таътилни кўнгилдагидек ўтказиб, спорт билан шуғулланиб, янги куч-қувват тўплайдилар, ҳар томонлама чиниқадилар.

Ориф-чи? У на жисмоний меҳнат қиласиди, на спорт билан шуғулланади, на бадиий китоб ўқийди. Кечаси-ю кундуз, овқат еб, хомсемиз бўлиб қолганлигини Латиф Маҳмудов болаларга таъсир қиласидиган даражада тасвирлаб беради.

Ҳикоянинг айниқса, қуидаги мисраларини ўқиган ҳар бир ёш китобхон Орифнинг бу қиёфасидан кулади ва ўзи ҳам шу кўйга тушиб қолмаслик учун ҳаракат қиласиди:

“... қўшни кўча футбол командаси билан сайҳонликда учрашув бўлди. Ориф дарвозабон эди. Ўйинга аралашмай қўя қол, десак ҳам “мен бу учрашувга атайлаб куч йиқ-қанман” деб туриб олди. Ноилож кундик.

Шу куни рақибларимиз дарвозага ўн тўрт тўп киритишиди. Ориф Нишонов коптоқ тутаман деб ҳар гал коптоқдан олдин ўзи думалаб дарвозага кириб кетар эди”.

Латиф Маҳмудов ҳикоялари мавзу жиҳатдан ранг-баранг. Уларнинг ҳаммасида болалар қайноқ ҳаёти уфуриб туради. Адибнинг деярли барча ҳикояларида болаларни қизғанчиқ бўлмасликка, катта-кичикка меҳрибон, ғамхўр бўлишга чақириш (“Бир пуд тош”); озода бўлиш, гигиена қонун-қоидада

ларига амал қилиш (“Қойил қилишди”); ҳалол, пок, түғри сүз булиш (“Аттанг”); күчат экиш, боғ-роғларни парваришилаш (“Гилюс”); она табиатни асраш, авайлаш, унга фидой-илик күрсатиш (“Қирғай”, “Мусича”); давримизга муносиб касб-кор эгаси бўлиш (“Шокирнинг тоғаси”) каби болаларни қизиқтирадиган, уларни ҳаяжонга соладиган, тўлқинлантирадиган масалалар ётади.

Латиф Маҳмудов ўзбек болалар адабиётида қисса жанрини ривожлантиришга ҳам катта ҳисса қўшиб келаётган талантли адиблардан бири ҳисобланади. Адебнинг “Эски дуторнинг сирлари”, “Тогдаги лолалар”, “Тоғда отилган ўқ”, “Икки дангасанинг саргузаштлари” каби қиссаларини ўқимаган ёш китобхон топилмаса керак.

Адеб ўз қиссаларида болаларнинг ҳаётларини, эзгуният, орзу ва интилишларини ёзади. Қиссаларда аъло ва яхши ўқишига интилиш, жисмоний тарбия ва спортга берилиш, катталарни хурмат қилиш ва кичкинтойларга ёрдам қўлинни чўзиш, меҳнатсевар ва она-Ватанга фидокор бўлиб камол топиш каби масалалар ётади.

Адебнинг энг жозибали, болалар қалбини ўзига ром этадиган қиссаларидан бири “Икки дангасанинг саргузаштлари” дир.

Қисса қаҳрамонлари — Мирвали, Ботирлар оддий, бошқалардан фарқ қўймайдиган болалар, аммо хатти-ҳаракатлари, интилишлари бир жаҳон. Иккаласи ҳам ёмон ўқувчилярдан эмас. Хулқ-одоблари ҳам бошқаларга манзур буладиган болалардан.

Ҳамма гап адабиёт муаллими Алижон Валиевичнинг Ботирнинг дадасига мактуб ёзиб беришидан бошланади.

Алижон Валиевичнинг болалар маъқул кўрмайдиган бир одати бор. Буни Мирвали тилидан берилиши янада ишончли чиққан: “Сиз Алижон Валиевич жуда баджаҳл одам экан, деб ўйламанг. Алижон Валиевич бирорвга қаттиқ гапирмайди, уришмайди, қовогини ҳам солмайди. Ҳатто, айбингизни ҳам айтмайди. Гуноҳингиз оғир бўлса икки ёлиқ хат ёзиб конвертга солади, яхшилаб елимлайди, сизнинг оппоқ оқариб кетаётганингиздан завқланиб бенарволик билан қўлингизга тутади.

“— Шуни дадангизга бериб қўйинг”.

Ботир ўқитувчининг қўлидан мактубни олар экан, даҳшатга тушади, нима гуноҳ иш қилиб қўйганини билмай ўй-хаёлга ботади.

Ҳамфикр, дўст, сирдош, юрса-турса бирга буладиган Мирвали билан ўқишида, юриш-туришда йўл қўйган хатоларини хун ўйлашади. Маълум булишича, улар кунлардан бир кун чолларга салом бермай утишган, қачонлардир танаффусда бир марта ўқитувчиларидан яшириб папирос чекишган, дарс тайёрламай келишганда синфдошларидан уйга берилган вазифани кўчиришган. Аммо булар хатга асосий сабаб бўлмаслиги мумкин деб ўйлашади.

Болалар руҳиятини яхши биладиган Латиф Маҳмудов ўқитувчи таърифига катта баҳо беради. Алижон Валиевич образини жуда ишончли қилиб чизади. Ботир юрса-турса ўқитувчи-устози уни кузатиб тургандек бўлаверади:

“...Назаримда кўчада юрсам елкамдан, уйда китоб ўқиб ётсан шипдан қараб турганга ўхшайди” деб болани ҳаётга янада масъулият билан қарашга ўргатади.

Латиф Маҳмудов қиссада тимурчилик ҳаракатига ҳам алоҳида муҳаббат билан муносабатда бўлади. Ўқитувчининг мактубини олган болалар ўзлари йўл қўйган хатоларни қидира бошлишади ва гуноҳларини ювиш мақсадида ўткинчи бир чолнинг қопини кўтариб унинг уйига олиб бориб беришади. Бу каби лавҳалар ёш китобхонда катта таассурот қолдиради.

Икки дўст нима бўлганда ҳам ўқишини бўшаштирумасликка ҳаракат қилишади.

Кейинчалик мактубдаги:

“— Заводингизга экспурсия уюштироқчимиз, пахта териш машинаси ҳақида гапириб берсангиз, қачон борсак бўлади”, деб сўраган хат мазмунидан хабардор бўлган икки дўст териларига сифмай қувонишса-да, аммо ўз хато ва камчиликларини тузатиб олганликларидан беҳад шод бўладилар.

Шу нарса қувончлики, қиссада хатоларсиз яшаш ҳар бир бола учун катта баҳт эканлиги китобхон кўзига ярқ этиб ташланиб туради.

Латиф Маҳмудовнинг “Чўққидаги лолалар” қиссасида ҳам фаройиб, фавқулодда ва foятда қизиқарли воқеалар ҳикоя қилинади. Қиссада сирли йўловчилар ҳам, шаҳар

ҳовлиларидан бирида содир бўлган ғалати воқеа ҳам, дом-дараксиз ғойиб бўлишлар ҳам, антиқа излашлар ҳам бор. Қиссага Қизбулоқ ҳақидаги афсона ниҳоятда табиий синг-дириб юборилган. Ана шу боисдан ҳам қисса қизиқиб ўқилади.

Латиф Маҳмудов ўзбек болалар насирида саргузашт жанрини ривожлантиришга фоят катта ҳисса қўшиб келаётган адиблардан биридир. “Чўққидаги лолалар” шу жанр меваси ҳисобланади: Унда бошдан-оёқ болаларни ўзига ром этадиган воқеа ва саргузашлар баён этилади.

Аммо шубҳасизки, гап фақат саргузашлардагина эмас. Қиссанинг аҳамияти, муҳим жиҳати-у яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш хусусида, янги ҳаёт ҳақида, ақлли, заковатли, тиришқоқ, сахий, меҳридарё кишилар — катталар ва болалар ҳақида ҳикоя қиласиди.

Қисса саҳифаларида турли-туман ўғилу қиз болалар, бизнинг замондошларимиз гавдаланади. Булар Равшан ва Аскар, Шаҳло ва Мунира, Озода ва Нортожилар. Улар сира бир-бирларига ўхшамайдилар, феъл-атворлари ва истакмайлари турлича, аммо уларни бир нарса — ҳалоллик, садоқатлилик, чинакам дўстлик бирлаштириб туради.

Катталар — Мўминжон, Мулладуст, уста Ашир образлари ҳам муваффақиятли чиққан.

Латиф Маҳмудов нозиктаъб, хассос ижодкор, у инсон характеристери, кайфиятининг турфа хил қирраларини маромида тасвирлашни жуда яхши уddyалайди.

“Латиф Маҳмудовнинг “Чўққидаги лолалар” қиссасини ўқир эканман, — деб ёзади Сергей Баруздин, — бу шоир битган проза асари-ку, деган фикр хаёлимдан нари кетмади. “Зотан, ушбу таассурот бежиз эмас. Латиф Маҳмудовнинг ўз асалари қаҳрамонлари билан муносабатида қандайдир ўзгача бир илиқлик, тасвир оҳангидага самимият акс этиб туради. Айнан шу нарса асар қаҳрамонларини жонли, ҳаётий ва тўлақонли тасаввур этишга имкон беради. Ёш китобхонларнинг адаб асаларини бунчалик севиб ўқишларининг боиси ҳам ана шундадир.

Адаб кейинчалик бу асарини қайта ишлаб, “Қопга яниринган одам” романини яратди.

Латиф Маҳмудов ўзбек болалар адабиётида драма жанрини ривожлантиришга катта ҳисса қўшиб келаётган санъ-

аткор сифатида ҳам эъзозланади. Унинг “Э, аттанг!”, “Мұхим топшириқ”, “Дангасанинг саргузашти”, “Ҳақиқий ўғил бола”, “Али билан Вали”, “Бургут олиб қочган бола” каби асарлари узоқ йишлоардан бери ёш томошабинлар қалбига қувонч багишлаб келмоқда.

Латиф Маҳмудов ўз драмаларида доимо болаларнинг қайноқ ҳәётларини акс эттиради. Қаҳрамонлар күпинча ўзларининг аъло хулқ-одоблари, меҳнатсеварликлари, ўқиши-мактабни севишилари бирлан ажралиб турадилар. Баъзи ҳолларда эса ишёқмаслик, дангасаликлари туфайли ўз тенгқурлари даврасида қизарип қоладилар. Масалан, “Э, аттанг!” асарини олиб кўрайлик. Аббос билан Азим 4-синфда ўқишиади. Улар учун жисмоний меҳнат жуда енгилдек туюлади. Иккаласи:

Бизнинг ишни
Ҳамма курсин.
Кучка-кўйда
Мақтаб юрсин, —

дея синф хоналарини ювишга киришадилар.

Шошқалоқликлари, ишда тажрибасизликлари туфайли болалар полга сувни кўп тўкиб юбориб уни арта олмайдилар, дангаса, ишёқмас икки ўртоқ 1-синф ўқувчиликларининг ёрдамлари билан синфни тозалаб, дўстлари олдида изза бўладилар.

Латиф Маҳмудовнинг “Али билан Вали” саҳна асари бугунги ўзбек болалар драмачилигига энг бакувват асарлардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у узоқ йишлоардан бери жумҳуриятимиз болалар саҳнасидан тушмай келаётir.

Асарнинг бош фояси — инсон ва унинг тарбияси. Ҳалқда кимки ўзига ўзи хизмат қилишни билса, у ҳақиқий инсон бўлади, деган гап бор. Асарнинг бошидаёқ ўз-ӯзига хизмат қилишни ёқтирмайдиган, кир-чир юрадиган Али билан Вали қиёфаси, уларнинг юриш-туришларига кенг урин берилади.

Али ҳам, Вали ҳам тозаликка, гигиена қонун-қоидалаriga асло риоя қилмайдиган болалар: кийимлари кир, дазмолланмаган, қўл, бўйинларига сув тегмаган, тирноқлари олинмаган бу болалар синфда тўполончи, ўзлаштиrmov-

чиликда ном чиқаришган. Улар меҳнат қилиш, жисмоний тарбия ва спорт ишлари билан шуғулланишни хаёлларига ҳам келтиришмайди, синфдошларини менсишмайди.

Тұполончи, қолоқ Али билан Вали тарбияси билан бутун синф шуғулланади. Айниқса, бошқа мактабдан келган аълочи ва жамоатчи Дилбарнинг хизмати катта. У юриштуриши, оғир ва босиқлиги билан буларга үз таъсир кучини үтказади.

Асарда үқитувчи Асад Саидович бошдан-оёқ иштирок этмайди. У аxaён-аxёнда китобхон кўзига ташланади. Али билан Валини яхши болалардан ибрат олишга, яхши ишларга қўл уришга чақиради. Бу эса бошқа тұполончи болаларга файритабиийдек туюлса-да, аммо кейинчалик улар бу ҳақ гапдан тўғри хulosаса чиқаришга ҳаракат қиласилар.

Али билан Вали асар охирида катта ҳаёт йўлида бошқа тенгқурлари каби дадил олға интилувчи болалар сифатида намоён бўлишади.

Латиф Маҳмудов ҳам ҳикоя, ҳам қисса, ҳам драма жанрида ижод қилиб, ӯзбек болалар адабиётининг салмоғига салмоқ қўшиб келаётир.

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг Faфур Fуломномидаги мукофотига сазовор бўлган Латиф Маҳмудов Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходимиdir.

МИРАЗИЗ АЪЗАМ (1936 йилда туғилган)

Ҳозирги замон ӯзбек болалар шеъриятида шоир Миразиз Аъзамнинг үз ўрни бор. Бу, албатта, унинг изланиши, меҳнаткашлиги, болаларни ва уларнинг адабиётини қаттиқ севишидан. Ижодкор болалар ўргасидаги дўстлик, ҳамжиҳатлик, она-Ватанга чексиз муҳаббат, одобли бўлиш, яхши ӯқиши учун ҳаракат қилиш, қурашиш каби масалаларни кўпроқ очиб беришга ҳаракат қиласиди.

Миразиз Аъзам 1936 йилда Тошкент шаҳрида туғилди. Мактабда үқиб юрган кезларидаёқ шеъриятга қизиқди. Шеърий машқларини Куддус Мұҳаммадий ва кейинчалик Кудраг Ҳикмат бошчилик қилган адабий тўгаракда синовдан үткашар, ижодий изланиш, ӯқиши ва ўрганишни қи-

ғин давом эттиар әди. Адабиёт ва шеъриятга бўлган чанқоқлик уни ТошДуга етаклади. Адабий машқлари болалар ва ўқувчилар газеталарида, “Гулхан”, “Фунча” журналларида босила бошлади.

Университетни муваффақиятли тамомлаган М. Аъзам бир қатор газета ва журналларда ишлади. Шоирнинг “Металлург”, “Ақдли болалар”, “Сенга нима бўлди?”, “Фалати туш”, “Ер айланади”, “Ерга довруқ соламиз”, “Бир чўнтак ёнғоқ” каби тўпламлари болалар китоб жавонларидан мустаҳкам ўрин олган.

Миразиз Аъзамнинг жуда кўп шеър, қушиқ, эртак-достонлари мактабгача тарбия ёшидаги болаларга бағишлиланган. У ҳар бир асарида болажонлар учун, албатта, бир янгилик, бир яхши гап айтиш иштиёқи билан қайнаб-тошади ва бунинг уддасидан чиқади. Масалан, “Ер айланади” шеърини олиб кўрайлик. Бундай олиб қарасангиз, бу бир оддий гап. Ахир неча минг асрдан бери у айланади яна айланаверади, бу ҳақда қандай шеър булиши мумкин, деган тушунча хаёлингиздан ўтади. Лекин шеърни ўқисангиз сизнинг тасаввурингиз бутунлай ўзгаради. Мурғак қалб у ёқда турсин биз катталар ҳам ернинг айланиши, онларнинг ўтиши, шамолнинг эсиб туриши билан ўсиб-улғайишими, камол топишимиз, бунёдкорлик ишларимиз куз ўнгимиздан ўтади. Қилган яхши-ёмон ишларимизни ўйлаймиз. “Ер айланади” — худди шу ҳақда баҳс юритади:

Аста-аста шамол эсади,
Аста-аста ер айланади,
Аста-аста одам ўсади,
Аста-аста ер айланади.
Аста-аста улғаяр ақд,
Аста-аста ер айланади.
Аста-аста етилар нақл,
Аста-аста ер айланади.
Бирор “мен” деб елдай слади.
Ҳар кимга ҳам навбат келади.
Аста-аста ер айланади,
Аста-аста ер айланади.
Мева пишар бир кун ногаҳон,
Аста-аста ер айланади.
Ўзлигини танир ҳар инсон,
Аста-аста ер айланади.

Кичкінтойлар күпинча ҳаёт мураккаблигидан бехабар буладилар. Улар катталарнинг күмагида, үзлари тинглаган бадий асарлари ёрдамида олам мұъжизалари, турмуш билан танишиб борадилар. Миразиз Аъзамнинг “Бедананинг бувиси” шеъри бу ёшдаги болаларга жуда құл кела-ди. Бу шеър халқ оғзаки ижоди анъаналари таъсирида яра-тилган.

Ёш китобхон шеърда беданаларнинг турмуш тарзлари билан яқындан танишиб олади. Худди инсонлар каби уларнинг ҳам қавм-қариндошлари, кекса-ёшлари булишини, касал-соғ юришларини буви-бедана кечмишлари орқали тушуниб етади. Буви дардга чалиниб, оғир касал бўлиб қолади, томогидан овқат ўтмайди. Ҳамманинг тинчлиги, ороми бузилади, ҳар ким қўлидан келганича унга мададкор бўлишга интилади. Бу эпизод чиройли ва таъсирили чизилган:

Бедананинг отаси бор экан, нор экан,
Онасига орият ёр экан, ёр экан.
Дори-дармон, ўт-ўлан келтириб, келтириб,
Қари қушга тутишиб, ичириб, едириб,
Айланишиб бошида турдилар, турдилар.
Софайишнинг чорасини курдилар, курдилар.
Миттивой ҳам қўлидан келганча, келганча,
Сув тутди бувисига билганча, билганча.
Уч кунда тандан ариб бор дарди, бор дарди,
Бувижон бошини кўтарди, кўтарди.
Хурсандликдан кўзлари ёшлианди, ёшлианди,
Сайроқилик қайтадан бошлианди, бошлианди.
Ва-вақ, ва-вақ,
Бит-бил-диқ.
Ва-вақ, ва-вақ,
Бит-бил-диқ.

Биз ҳар доим болалар адабиётида үй үйлаш, хаёл су-риш, ўзининг учқур хаёллари билан яшаш ҳақида ёзилган асарларни қизғин қўллаб-қувватлаймиз. Миразиз Аъзамнинг ҳам “Хаёл суриш” шеърининг қаҳрамони ҳар бир нарсани тезроқ билиб олгиси, унинг поёнига етгиси кела-ди. Лекин у қанча үйланмасин, хаёл сурмасин ақлий та-факкури ҳали тўла ривожланмаганлиги сабабли кўп нар-саларни тушунмайди, ожизлик қиласи. Ота ўғлини унча-

лик ўйламасликка чақиради. Отанинг насиҳати билан бола ўзини тинчита олмайди:

Қаттиқ ўйлайверма! — дейди юмшаб
отам, —
Каттароқ бўлганингда англарсан
ҳаммасин.
Ўйламай бўларканми шуларнинг барин одам?
Ўйламай яшолмайман,
масалан, ҳаммасини.
Кун қисқа
қандай қилиб кун чиқди, деб ўйлайман,
Тун чўзилса,
нега тун
чўзилди,
деб ўйлайман.
Уни хаёл қиласман,
Буни хаёл қиласман
Ўйлайман,
бари бир,
ўйлайман.

Миразиз Аъзамнинг “Биз енгамиз бўронларини” шеъри бугунги мустақилликка жуда қийинчилик билан, курашлар билан етиб келганлигимизни жарангдор мисралар билан чиройли ифодалаб беради:

Бизни босди довул, селлар —
Омон чиқдик бўронлардан,
Омон яшар ботир эллар —
Қўрқмас ваҳший ҳайвонлардан.
Қорли, музли чуққилар ҳам
Қолиб кетар пойимизда.
Жасур қўшиқ бизга ҳамдам
Ҳар бир қўнган жойимизда.

Шоир бу билан чегараланиб қолмайди. Ҳали олдинда қиласиган ишларимиз, улуғ мақсадларимиз борлигини таъкидлайди, болаларни юксак ахлоқ-одобли бўлишга, катталарнинг ишларини давом эттиришга чорлайди:

Мақсадимиз тоғдай улуғ —
Чамбарчаасдир туташ қўллар.
Озодликнинг йўли қутлуғ —
Олға дўстлар, оғайнилар!

Миразиз Аъзамнинг “Қирқ болага қирқ савол”, “Фалати туш”, “Нурхон билан Бурхон”, “Ота билан бола”, “Бир чўнтақ ёнғоқ” (туркум), “Алла”, “Бола ва она”, “Йўтал бобо” каби шеър ва қўшиқлари болалар адабиётида катта ўринда туради.

“Асрор”, “Эрк қуши”, “Она юрт осмонида”, “Антиқа” каби достон, эртак-достонлари ҳам болаларда катта қизиқиш уйғотиб келмоқда.

Миразиз Аъзамнинг “Асрор” достонидаги Асрор обраziда болаларга хос жўшқинлик, шижоат, меҳнатсеварлик мотивлари, ҳақиқий ўқувчига хос фазилатлар ёрқин тасвирланади. Шоир буояни очишда кичкинтойлар онги ва дунёқарашидаги ҳолатларни тўқнаштириш, уларнинг нарса ва воқеаларга бўлган муносабатларини солиширишдан самарали фойдаланади.

Пилла қурти боқиши достонга асосий мавзу қилиб олиниди-да, ўқувчи-ёшларнинг бу соҳага қизиқишилари, билимдонликлари меҳнат жараёнида очиб берилади.

Асарда Асрорнинг олижаноб фазилатлари — оққунгил, софдил, қўли очиқлиги ишонарли тасвирланади; унинг тут дарахтларини севиши, табиатга ғамхўрлиги ёш китобхонлар учун дидактик қимматга эга.

Файрат, Нор, Раҳим, Раъно образлари орқали қалби қайноқ, бир-бирига меҳрибон, жамоа иши учун фидойи ёшлар гавдалантирилади.

Болаларнинг мактабда пилла қурти боқишилари — қўшимча соҳа — қишлоқ хўжалиги ишларига жон-дилдан ёрдам беришлари, фикр-мулоҳаза юритишлари, бирор ишга қўл уришса, дадил ҳаракат қилишлари китобхонни хурсанд этади. Чунончи асарнинг “Пилла куртларининг лоҳас бўлиши” бўлими ўқувчидаги катта қизиқиш уйғотади.

Пилла қурти боқилаётган хона ҳаддан зиёд исиб кетгач, куртлар барг емай қўяди. Шу дақиқада болаларда юз берган ҳолат: тушкунлик, хижолатпазлик, қуртларга ачиниш ҳисси тасвири кичик китобхонни чексиз ҳаяжонга солади:

Пиллачиҳар хонасин
Босган эди сукунат
Ўқувчилар чурқ этмас,
Қотиб туришар факат.

Шоир ҳаётий лавҳалар чизишда давом этади. Сүкичак енгиллатилиб, хона маълум даражада совитилгач, куртлар яна аслига қайтади, бир меъёрда барг ейишга киришади. Болалар олам-олам қувончга тўладилар, ўзланадилар:

Бир-бирига қарашиб
Болалар жилмайдилар.
Хатар үтган бұлса ҳам
Хонадан жилмайдилар.

Шоирниң “Үлмас қүш” эртак-достонида тасвирланишича, Чингизхоннинг жодугарлик билан баҳодирларнинг ёстигини қуриптган гузал канизаги Сайхун бўйида яшаётган Наҳанг қассобнинг ҳам оромини бузади. Жанг майдонида канизакни кўрган Наҳангнинг қиличи қулидан тушибади. Қизнинг макрига учиб, уни севиб қолади. Унинг хотини қазо қилиб, Үлмас ва Олмос исмли фарзандлари қолган эди. Бироқ ота ўғли ва қизидан кечиб, канизакка уйланади. Достонда эпчил қиз Олмоснинг акаси Үлмас учун отаси ва ўгай онасидан ўч олиши анча қизиқарли ва ишонарли тасвирланади.

Болалар адабиёти тараққиётiga катта улуш құшаётган
М. Аъзам ҳозир янги-янги асарлар устида ишламоқда.

ЭРГАШ РАЙМОВ

Менинг дүстим, күшталар, сиз,
Күйни хүп-у хуш чаласиз.
Баҳор келди учеб келинг,
Боғимизга кучиб келинг.
Мен күйлайин гул Ватанда,
Сиз күйлангиз гул чаманда,
Күйга тұлсın бөғ-у гулшан,
Күйга тұлсın она-Ватан.

Бу мисралар — мустақил диёrimизнинг кенжатои, эртанинг бунёдкори, она-Ватанимизнинг гулдек яшнаб туриши, унинг бағрида булбул-у майналарнинг худди үзи каби эркин хониш қилиб юришлари тарафдори булган бола тиридан айтилған құшиқ Эргаш Раймов қаламига мансуб.

Бутун ҳаёти ва ижодини болалар учун шеър, қўшиқ, ҳикоя, достон, драма, қисса ва романлар ёзишга қаратиб келаётган истеъдодли қаламкашлардан бири Эргаш Раимов 1937 йилда Тошкент вилоятининг Чиноз туманида таваллуд топди. Чинозда ўрта мактабни тамомлаб, ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университетининг тарих-филология факультетида ўқиди. Бир неча йил “Камалак” (“Ёш гвардия”) нашриётида ишлади, меҳнат фаолиятининг катта қисмини эса Узбекистон телевидениесида турли бўлимларда муҳаррирлик билан ўтказиб келмоқда.

Эргаш Раимов сермаҳсул қаламкашлардан бири ҳисобланади. Унинг “Анҳорча” — (шеърий тўплам. 1963 йил), “Булат ва бола” (шеърий тўплам. 1969 йил), “Оқилбой” (достон. 1973 йил), “Бир дона япроқ” (достон-эртак. 1971 йил), “Жилғалар куйлайди” (шеърий тўплам. 1973 йил), “Мехрибонларим” (қисса. 1975 йил), “Ажаб қишлоқ” (қисса. 1976 йил), “Эҳ, биз катталар” (қисса. 1979 йил), “Кўз илғамас шуълалар” (қисса. 1986 йил), “Гулларим, булбулларим” (шеърий тўплам. 1988 йил), “Удивительный кишлак” (қисса. Рус тилида. 1990 йил) каби китоблари болалар уртасида қўлма-қўл бўлиб юрибди. Драматургнинг “Доктор Ҳакимнинг ғаройиб ихтироси”, “Ёз кунларининг бирида” (Э. Мусаев билан ҳамкорликда), “Шаҳарлик келин” (Алп Жамол билан ҳамкорликда), “Дардисар” комедия (Э. Мусаев билан ҳамкорликда), “Кафтиңгда тут”, “Заранг коса” сингари саҳна асарлари узоқ йиллардан бери ёш томошабинларда катта эстетик завқ-шавқ уйғотиб келмоқда.

Эргаш Раимовнинг кичик мактаб ёшидаги болалар ҳаётидан олиб ёзган шеърлари бир олам. У ўз шеърларида мустақил диёrimiz ҳақида, бу масканда ташвишсиз яшаб, таълим-тарбия олаётган мактаб ўқувчиларининг ўқишлиари, ахлоқ-одоблари, она-Ватанга, табиатга, меҳнатга меҳрумұхабbatлари тўғрисида тўлиб-тошиб ёзди.

Ривоят қилишларича, қадимда бир туда болалар ўйин билан машғул эдилар. Тасодифан халқ ичида обру ва эътиборга эга бўлган бир қари одам отга миниб ўша кучадан ута бошлади. Ўйнаб турган болалардан бири чолнинг келаётганини куриб, четроқ жойга чиқиб турди. Қари кинни

етиб келгач, қўл қовуштириб салом берди. Бошқа болалар эса, чолга эътибор бермай, ўйинда машғул бўлдилар.

Чол бу боланинг оқилона ҳаракатидан завқланди. У болаларнинг одобини синаш учун болалар ёнига келиб, қулидаги узукни уларнинг ўртасига ташлаб:

— Қайси бирингиз узугимни қўлимга олиб берсангиз, китоб, дафтар олиш учун пул бераман, — деди. Болалар бир-бирлари билан уришиб узукка ёпирилдилар. Ниҳоят, бир бола чаққонлик билан узукни олиб, чолнинг қўлига берди. Салом берган бола эса узукни олиш учун қилган ҳаракатларга қўшилмай, ўз жойида туради. Бу дафъа узукни унинг ёнига ташлади. Бола дарҳол узукни ердан олиб, артди. Чолга таъзим қилиб, унинг қўлига берди. Чол у боланинг одоби, тарбиясидан завқ-шавққа тўлиб, таҳсин-офарин айтди, отдан тушиб, боланинг пешонасидан ўпид, унинг ҳақига хайр-дуо қилди, ўелини шундай тарбияли, одобли қилиб ўстиргани учун унинг ота-онасига раҳматлар айтди.

Эргаш Раимовнинг кўп шеърларида юқоридаги ҳикоятда кўрсатилган бола каби ахлоқ-одобли қаҳрамонлар бор. Шоир шеърларида таъкидлаб ўтганидек, ўзбек халқи ва фарзандлари одоб-ахлоқ борасида, салом-аликда бутун дунё аҳлини ўзига ром қилиб келади. Даниялик бир этнограф олим умрининг ўн беш йилини олам кезиш, саёҳат қилиш билан ўтказади. Бир қатор мамлакатларда бўлади, одамларнинг муомаласини, уларнинг салом-алигини ўрганади. Бизнинг мамлакатимизда бўлган чофида, — ер юзининг кўп диёрларида бўлдим, халқ, элатлар билан суҳбатлашдим. Аммо ўзбек диёридек салом-алик тавозъега бой юрт-у халқни кўрмадим. Ўн беш ёшли бир ўзбек қизалогининг тавозъе билан чой узатиши мени қойил қолдирди, — деб қайта-қайта таъкидлаганини кўпчилик билади.

Болалар шоири Эргаш Раимовнинг “Олтин олма — дуо ол”, “Олқишил олган болалар”, “Боболар раҳмат деди”, “Қизча” шеърлари салом-алик қилиш, дуо олиш, катталарга ҳурмат, кичикларга илтифот кўрсатишга қаратилган. Масалан, “Қизча” асарини олиб кўрайлик. Асар оддийгина бир ўқувчи қизалоқ тўғрисида. Шу қизчанинг юриш-туриши, салом-алиги ҳақида.

“Қизча”да шоир энг аввало мактабга йўл олган ўқувчи қизнинг оддийлиги, соддалиги, беғуборлиги тўғрисида сўз юритади. Унинг юриши, туриши барча болаларга ибрат, намуна бўлиши, ўрнак кўрсатиши:

Мактабга борар қизча,
Бамисоли бир ғунча.
Қўлида жажжи папка,
Юзи ўхшар офтобга,

— каби мисраларда таъсири қилиб берилган. Қизчанинг ҳамма болаларга ибрат бўладиган томони шундаки, у йўлда дуч келган катта-кичикка салом бериб ўтади. Қизча кимга салом берса, раҳмат эшитади, дуо олади. Дуо, мақтов, ол-қиши битта ўзигагина эмас, балки бу қизчани шу даражага етишида хизмат қилган, ўргатган ота-онасига, муаллимига ҳам айтилган таҳсин ёш китобхон қалбида узоқ сақланниб қолади:

Куринганга дер, — салом,
— Кўп яша, балли болам.
Одоблик таълимингга,
Раҳмат муаллимингга,
Йўлингда баҳт эш бўлсин,
Ўқишиларинг беш бўлсин,
Дуо қиласди чоллар...
— Ширин-шакар она қиз
Катта бўлгин доно қиз,
Дуо қиласди аёллар
Яхши қиз! Номи яхши,
Элга саломи яхши.

Ҳаётда қайси бола ювениб-тараниб, покиза кийиниб юрса, мактаб гигиеник қонун-қоидаларига амал қилса, албатта, ўша ўқувчи кўп нарсага эришади, танаси соғлом, ўзи тетик-бардам бўлади. “Ёрқиной” худди шу мазмунни ифодаловчи асар. Шоирнинг шиори шундай: “Ҳамма покиза бўлсин”, “ювениб, оппоқ кийиниб юрсин”. Ана ўшандада “Ҳар боланинг одоби яхши, ўқиши аъло” бўлади, катта-кичикнинг хурмат ва олқишига мұяссар бўлади:

Мактабда ҳам, уйида ҳам
Иркитликка доим қарши.
Шунинг учун ҳамма уни
Доктор қиз дер: қандай яхши!

Болалар шоири Эргаш Раимовнинг “Дон йигишдик”, “Аъло ўқишиш-аъло иш”, “Катталарга дастёр-ҳамкормиз”, “Раҳмат деди муаллим”, “Биз ҳам кичик ёрдамчи”, “Дон экамиз, дон йигамиз”, “Дон келди — нон келди” ва бошқа шеърлари, қўшиқлари халқ ривоятлари, панд-насиҳатлари йўлида ёзилганлиги боис таъсирли, ўқимишли, бадиий пишиқ чиққан. Бу асарларда катталар меҳнатини қадрлаш, кичкинтойларни ҳам худди боболар каби меҳнаткаш бўлишга даъват этади.

Шоирнинг таъбири билан айтганда, жисмоний иш, меҳнат одамни баҳтиёр қиласи, умрига-умр, ризқига-rizқ, эл-юрт ўртасида обруйига-обру қушади.

Эргаш Раимов сұхбатларнинг бирида отаси ҳикоя қилиб берган қўйидаги ривоят унга кўп нарса берган. Ўқимишли, меҳнаткаш бўлишга ўргатган. Шу сабабли шоир ижодида меҳнат мавзуси катта ўринда туради.

— Куз кунларидан бир кун саксон ёшга кирган бир чол ёғочдан ясалган уйда ўтирганди. Нихоят қариганлигидан унинг соч-соқоли жуда оқарган бўлса ҳам, юзи тўла, бели ва қўли қувватли, ҳамма аъзолари саломат эди. У чолнинг рўбарусида унинг набира ва эваралари ўйнашиб юрганди.

Шу вақтда бир йигит келдида, чолга салом бериб, унинг ҳол-аҳволини сўради, чол билан бир оз сўзлашиб ўтиргандан кейин ундан шунча ёшга етган бўлса ҳам, ёш йигитлардек қувватли ва файратли эканининг сабабини сўради. Чол у йигитга:

— Ота-онам ёшлигимдан бошлаб кун чиққунча ўрнимда ялқовланиб ётишга рухсат бермади. Шунинг учун эрталаб дарҳол ўрнимдан туриб бир иш билан машғул бўлдим, иш ва меҳнатдан сира ҳам эринмадим. Ишга ихлос билан берилиб, уни ўлда-жўлда қолдирмасдан тўла-тўқис битиришга файрат қилдим. Бутун умримни иш ва меҳнат билан ўтказдим. Иш-меҳнат бутун аъзомни қувватли қилди, менга узоқ умр, саломатлик бағишилади. Энди ўғилларим ва набираларимни ҳам иш-меҳнатга ўргатиб тураман. Агар сен ҳам мендек кўп яшашни, қувватли ва соғ-саломат булиб умр кечиришни истасанг иш-меҳнатдан асло торгинма. Ҳар вақт ихлос билан берилиб иш қил, ялқовликдан йироқ бўл, — деб жавоб берди.

“Дон келди — нон келди” шеъри кўп вақтдан бери болаларнинг меҳнатга, галла экиш, парвариш қилиш, буғдойдан мўл-кўл ҳосил олишга нисбатан бўлган иштиёқ-ҳавас, ҳисларини жўш урдириб келади. Шеърда вагон-вагон доннинг ўша ривоятдаги каби меҳнаткаш, ҳалол, пок одамларнинг пешона терлари ҳисобига юзага келиши ёш китобхонни хурсанд қиласидиган, гайрат-шижоатларига файрат кўшадаган, галла экиш, парвариш қилиш, ўриб-йигиширишга одатлантирадиган даражада чиройли, таъсирли чиққан:

Поезд чўлдан келади,
Темир йўлдан келади.
“Буб-буб-буб”лаб келади
Нени юклаб келади,
Қатор қизил вагонга,
Қатор учун вагонга?
— Дон,
Дон,
Дон!
Донни чўлга ким эккан?
У азамат ким экан?
— Биласанми у — дехқон.
Ота каби меҳрибон —
Ўз юрти — ўз элига
Етказиб берар доим:
— Нон!
Нон!
Нон!

Она-Ватан! Ватанни севиш, ардоқлаш, унинг ҳар бир қарич ерининг ўзи учун муқаддас билиш тўғрисида шеър битмаган ўзбек болалар шоири йўқ. Эргаш Раимов ҳам худди шу мавзуда шеър ёзган. Лекин у мавзуни бошқача, ўзига хос янги услугуб, янги йўл билан очиб беришга ҳаракат қилған ва олдига қўйған мақсадига бир қадар эришган. Масалан, “Олақарга”ни олиб кўрайлик. Боболар азалдан: қарға қаф этади — ўз вақтини чоф этади, деб қарғанинг енгилтаклиги, ҳаётга бефарқ қараши, бир онлик роҳатини кўзлаб яшашини танқид қилиб келадилар. Шоир ўша қарғада чинакам юрт, эл йўқлигини шеърга солини билан кичкинтойларни қарға каби бўлмасликка, она-Ва

тани астайдил, бир умрга, сүнгги нафасгача севишига чорлайды:

Олақарға қағ этади,
Үз вақтини чоғ этади.
Қорға шүнғиб чүмилади,
Пар тұшакка күмилади.
Иссиқ кунлар унга ёқмас,
Ез кунлари қор ҳам ёғмас
Шунинг учун қиша үйнар,
Иссиқ кунда боши қайнар.
Ез келганды учыб кетар,
Юртін ташлаб күчиб кетар.
Севмас қарға чаманини,
Демак, савмас ватанини...

Эргаш Раимов “Симлар чалади ҳуштак” асарыда катта-ю кичик болаларға ибрат, үрнак бўладиган мавзууни очиб беради. Асар қаҳрамони Мавлуда исмли қизча. У машқ, бадантарбия билан кўп нарсаларга эришиш, соғлом, тетик, бақувват-бардам бўлиш йўлини ўрганиб олган. Қаҳратон қиши үз ҳукмини ўтказиб, унча-мунча одамнинг совуққа бардоши чидамай турган бир пайтда у бемалол, хотиржам қор устида машқ қилади, танасини чиниқтиради, ҳамманинг ҳавасини келтиради.

Мавлуданинг фақат машқ устига машқ билан эл оғзига тушиши шоирона тасвирга эга:

Қаҳратон қиши чилласи,
Юзни кесар изғирин.
Уйдан чиқсанг эшикка,
Ачишар қулоқ, бурун.
Писанд қилмай совуқни,
Эрта туриб Мавлуда.
Бадантарбия қилар
Роҳатланиб ҳовлида.
Ойиси дер: — Ҳой қизим,
Шамоллаб қолма яна.
— Йўқ, ойижон, — деди у —
Совуқда пишар тана.
Чидаёлмай совуққа,
Симлар чалади ҳуштак.
Аммо спортчи қизча,
Ўзин сезади күшидек.

Шоир Эргаш Раимов ўзбек болалар адабиётида достон, эртак-достон ижодкорларидан бири сифатида кенг китобхонлар оммасига яхши таниш. Ов овлаш, кексаларга муҳаббат, она-табиатни, ҳайвонлар оламини севиш, ардоқлаш, уни эҳтиёт қилиш (“Кекса овчи қиссаси”); яхши ўқиш, билим-дон булиш, илм-фан сир-асрорларини қўпроқ ўрганиш, ўзлаштириш (“Оқилбой”); меҳнаткаш, ҳалол-пок булиш, ўзгаларни камситмаслик (“Бир дона япроқ”) каби масалалар шоир достонларининг асосий мавзуси ҳисобланади.

Бутун ижодини кичкинтойларнинг катта адабиётига бағишилаб келаётган Эргаш Раимовнинг “Мехрибонларим”, “Ажаб қишлоқ”, “Кўз илғамас шуълалар”, “Эҳ, биз катталар” ва бошқа қиссалари ҳозирги ўзбек болалар прозасида ўзига хос ўринда туради. Ёзувчи қаламга олган мавзу ҳар хил, қаҳрамонлар ҳар хил, аммо мақсад, муддао бир хил — давримизга муносиб комил инсонларни тарбиялашдан иборатdir.

Ҳаётда бола тўполончироқ, шўхроқ ҳам бўлиши мумкин. Бўлар бола бошидан, деганлариdek бола дадил бўлиб ўssa, ўз нонини ўзи топиб ейдиган бўлса, қандай яхши. Бироқ Усмонхўжага (“Мехрибонларим”) ўхшаб қолса, бундай эрка, зааркунанда боланинг боридан йўғи яхши.

Бир донишманддан сўрадилар:

— Қандай аломатлар одамнинг баҳтли эканидан хабар беради?

Донишманд айтади:

— Ҳалол меҳнат, сахийлик, файрат, очиқ юзлилиқ ва ширин сўзлилик баҳтли одам аломатлариdir.

Яна ундан сўрадилар:

— Чакки йўлда юрган тарбиясиз фарзанд нимага ўхшайди?

Донишманд айтади:

— Бундай фарзанд ортиқча ўсган бармоққа ўхшайди. Уни кесиб ташламоқчи бўлсанг, оғрийди, ўз жойида қолдирсанг, бедаво бўлиб тураверади.

Усмонхўжа ҳам худди ортиқча ўсган бармоққа ўхшайди. Усмонхўжанинг ноўрин хатти-ҳаракати, ўйинқароқлиги, манманлиги, кибр-ҳазвога берилганлигини муаллиф меъёрига етказиб тасвирлайди. Боланинг ўзбошимча, бемеҳр бўниб камол топишига онаси сабабчи. Онанинг ўзи

шундай иллат қобиғида үралашиб қолганлиги боис ёлғиз фарзандининг ҳам тарбиясини издан чиқаради, унинг талтайиб кетишига, шароит яратади. Аммо ота ҳақиқий инсон. Усмонхўжа мактаб жамоаси, ота қумаги билан қайта оёққа туради.

“Ажаб қишлоқ” қиссаси ӯсмиirlар ҳаётини очиб беришга қаратилган. Асарнинг асосий қаҳрамонлари Саид ва Соатдирлар. Бу қисса ёш китобхонлар томонидан севиб ўқиб келинади. Шодибек ичкиликка муккасидан кетган, ароқ туфайли обруси йўқолган, ишидан ҳайдалган инсон. Саид ва Соатлар ота изидан эмас, бошқа йўл билан бориб, ҳаётда ўз ўрни, ўз бурч-вазифаларини бажаришга интилган ёшлар сифатида китобхонда яхши таас-сурот қолдирадилар.

Иккинчи жаҳон уруши ўзбек халқининг ҳам бошига тушган бало бўлди. Фашист босқинчиларига қарши курашда кўп оиласлар кимиданdir жудо бўлди. Урушга кетгандарнинг айримлари бир умрга мажруҳ бўлиб қайтдилар. “Кўз илғамас шуълалар” қиссаси мана шундай кишилардан бирининг ҳаётини кўрсатишга бағишлиланган. Болтабой aka урушдан омон қайтган. Аммо панжалари тўмтоқ бўлиб қолган. Уруш оғатидан, очлик ва юпинликдан отаси, хотини оламдан кўз юмган. Ота фронтдан қайтганида безгак азобини тортиб ётган ёлғизи — Тўхтахон ҳам қазо қиласди. Аммо Болтабой aka атрофида яхши, сахий, меҳрибон, бағри кенг одамлар кўп. Ана ӯшалар ичидиа Болтабой aka ўзини эркин тутади, дунёда ёлғиз эмас эканлигини ҳис қилиб яшайди. Дусти совфа қилган айиқ боласига исми учмасин деб Тўхтахон деган ном беради. Тўй-ҳашамларда айиқ ўйнатиб катта-кичикка кулги, қувонч, шодлик улашади. Шу йўл билан Болтабой aka одамларнинг умрларига умр улашади, элдан дуо олиб ўзи ҳам қалбига таскин бериб умр ўтказади. Зоро, адабнинг ўзи китоб сўз бошисида ёзганидек, “Баъзи одамларни сахий, бағри кенг дарёларга ўхшатгим келади. Сокин дарёлар тубида қанчалар куч-кудрат, қанчалар жушқинлик, алғов-далғов пўртанаалар борлиги ҳаммага аён”. Мажруҳ Болтабой aka атрофида ҳам Шер ота, Абдулла каби ҳақиқий инсонларнинг борлиги, кимсасиз, чорасиз, фарид кўнглини кўтариб, уни яшашга, яшаш учун қаттиқ курашишга даъват

этиб туришлари китобхон болаларнинг қувончларига-кувонч улашади. Уларни ҳам яхши ўқишига, юриш-туришда ўзгаларга ўрнак бўлишга мудом чорлаб туради.

Э. Раимовнинг севги ва садоқат, поклик, инсонийлик ва оиласвий бурч ҳақида ёзган “Эҳ, биз катталар” қиссаси болалар ўртасида катта шов-шувга сабабчи бўлди. Асарда етакчи қаҳрамон Жалолиддин. У тўртинчи синфда ўқииди. У сипо, оғир-босиқ, содда бола сифатида ҳаммани ҳавасини келтиради. Мактабда яхши ўқииди, уй-рўзгор ишларида онасига кўмаклашади. Меҳнат билан, ўқиш билан ўзининг кўнглини ўзи кўтаришга, буларни қон қақшатиб ташлаб кетган ота ўрнини босишга интилади. Қиссада Жалолиддиннинг руҳий кечинмаларига, отасизлик, болаларнинг қаттиқ гап-сўзларига унинг сабр-тоқат билан, бардош билан чидаб юришига кенг ўрин берилади.

Драматургнинг “Доктор Ҳакимжоннинг ғаройиб ихтироси”, “Кафтингда тут”, “Заранг кося” каби пьесалари узоқ йиллардан бери мамлакатимиз ёш томошабинлар тегатрида, телевидениеда қайта-қайта намойиш қилинмоқда.

ТУЛАН НИЗОМ (1938 йилда туғилган)

Бугунги ўзбек болалар адабиётини Тулан Низомсиз тасаввур қилиш қийин. Унинг ўқиши., одоб ва меҳнатга бағишиланган сержило шеърлари, болаларнинг қувончларига қувонч улашадиган қушиқлари, дилларни ром этубчи ажойиб-ғаройиб эртак-достонлари узоқ йиллардан бери ёш китобхонни мафтун этиб келмоқда.

Тулан Низом асли чўллик. Шунинг учун ҳам унинг ижодий ишлари чўл-биёбонларни боғ-роғларга айлантириш, бу ишларда болаларнинг иштироклари масалаларига қаратилганлиги билан ҳам ажralиб туради. Демак, чўлқувар болалар шоири, деб ном чиқарган Тулан Низом 1938 йилда Андижон вилоятининг Бўз туманида чўлқувар оиласида таваллуд топди.

Тулан Низомнинг отаси доимо бўлажак шоир қулогига меҳнатни севиш, меҳнат аҳлини эъзозлаш лозимлигини қўйиб:

— Ўғлим, меҳнатдан ҳеч қачон қочма, яхши инсон, ўқимишли одам бўламан десанг кетмон чоп, чўлни ўзлаштирувчилар сафида бўл, яхши ўқи. Жисмоний меҳнат билан ўқиши омухта қилиб олиб борсанг, кам бўлмайсан. Тенг-тушларингни ҳам меҳнат қилишга чорла, меҳнатга ҳавас қил. Ахир ҳеч бир ишни ҳавас қилмайдиган, ҳеч нарсага қизиқмайдиган, меҳнатга бефарқ қарайдиган бирорта ҳам киши қолмаслиги керак. Ҳар ким ҳам олим, ёзувчи, артист бўлиб етиша олмайди, ҳар бир киши ҳам янгилик кашф эта олмайди, лекин ҳар бир киши ўз соҳасида, ўз ишида худди шоирдек, худди рассомдек тер тўкиб меҳнат қилиши керак — бу шахснинг ҳар томонлама камол топишида фоят муҳим аҳамият касб этади. Ҳеч кимнинг қўл учиди, шунчаки апил-тапил ишлашига йўл қўйиб бўлмайди. Ўзи яхши кўрган иши билан шуғулланмайдиган кишини ҳеч қандай маданий бойликлар, хазиналар билан шод этиб бўлмайди, — дея насиҳат қилас эди. Ота панд-насиҳатини қулоғига қуйиб олган Тўлан далада ишлади, мактабда ўқиди. Ўрта мактаб ва Андижон педагогика институтини аъло баҳолар билан тамомлади. Узоқ йиллар чўлқуварларнинг фарзандларини ўқитди, муаллимлик қилди. Мана бир неча йилдирки у Бўздаги шоира Саида Зуннунова номидаги педагогика билим юртининг раҳбари сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда.

Меҳнаткаш, ўзига ўзи талабчан, шеърлари ҳам пухтапишиқ Тўлан Низомнинг “Сенинг эртакларинг”, “Ёшлик баёзи”, “Ифтихор”, “Қуёш йўли”, “Она тилим”, “Она элим”, “Андижонда бир қуш бор”, “Чўлпон”, “Чаман ичра”, “Муқаддас руҳ” каби йигирмадан зиёдроқ тўпламлари ёш китобхонларнинг дилларига қувонч улашиб келмоқда.

Тўлан Низомнинг сара шеърлари меҳнат, чўл, чўлларни боғ-бўстонга айлантираётган чўлқувар ва уларнинг фарзандларига аталғанлиги билан ажralиб туради. “Чўпон бола”, “Бўз”, “Дарё ва мен”, “Ёшлигим, қайдасан?”, “Дустимга”, “Йўллар”, “Болаликка қайтиш”, “Қалдиргоч” сингари юзлаб шеърларида шу руҳ бор. Мана “Чўпон бола” шеърини олиб қўрайлик. Тўғри, ўзбек болалар адабиётида ҳам назм, ҳам насрда чўпонларга ёрдам берадиган, чўпонлик қилаётган болалар ҳақида ўнлаб асарлар ёзилган. Аммо

Тұлан Низомнинг бу шеъри ўзининг ўйноқи мисралари билан қалбларни ларзага солувчи, шу касбга кичкінтоіларнинг меҳрларини жүш урдирувчи дағвати билан ажрапиб туради. Қаранг, мана бу меңнаткаш, ўз ишининг фидойиси, жонкуяри бўлган чўпон болага берилган таъриф қайси болага ёқмайди дейсиз?

Чўпон бола,
Чаққон бола,
Яйловга хўп
Ёққан бола.

Қадимда Бўз ерлари яйдоқ чўл бўлган. У бугун одамлар меҳнати туфайли водийнинг гулзор масканларидан бирига айланиб кетган. “Бўз” шеърида шоир бу масканни гўё келинчак каби ясаниб, гўзаллашиб, катта-кичикнинг ишқ-ҳавасини келтираётганлигини бор овоз билан куйлади:

Андижоннинг ҳиссасида,
Ҳў, Марғилон жуссасидай,
Оталарнинг қиссасида —
Гул-чечак Бўз!
Келинчак Бўз!

Сарижуга қирғофида,
Кумликлар-у, тошлогида,
Асрий чўлнинг қучофида —
Ястанган Бўз!
Ясанган Бўз!

Кел, опичлай, елкамда қол,
Пахта мисол үлкамда қол,
Китобимга бир қўшиқ сол —
Зар гилам Бўз!
Заргинам Бўз!

Болалар табиат шайдоси бўладилар. Табиатни севишига, табиат шайдоси бўлиб камол топишга ўргатувчилар асосан катталаардир. Бу борада бадиий адабиётнинг ҳам роли катта. “Манзара”, “Офтоб ишқи”, “Илк қор”, “Шаббода”, “Муз” шеърлари билан Тұлан Низом бу масалага яқин-

дан ёндашганлигини құрамиз. Табиатни севиши, эъзозлаш, әхтиёт қилиш инсон бурчи, вазифаси. Табиат билан ҳазиллашиб, үйнашиб бўлмайди. “Манзара” асарида шоир худди шу ғояни илгари суради. Болаларни табиатга қарши бормасликка, акс ҳолда унинг қаҳр-газабига дучор бўлиши табиийлигини уқтиради:

Қора булут босиб келади,
Хайқириқ-ла бўрон елади.
Чуғ ирғитиб момоқалдироқ,
Ҳовлиқади, қаҳ-қаҳ кулади.

Ғазаб қилса ер ҳам отади
Борлиқ туғон, лойга ботади
Табиатнинг жами фарзанди —
Мавжудоди тўзиб ётади...

“Офтоб ишқи” асарида болаларга хос бўлган соддалик, табиатдан унумли фойдаланиш истаги кичкинтолар ўй-хаёллари билан чамбарчас қилиб берилганлиги ёш китобхон учун кутилмаган воқеа бўлади:

Куз шамоли эсади,
Ҳароратни кесади.
Қизим дер: “қор ёққунча,
Томлар садаф таққунча,
Сувларимиз музламай,
Печка, кўмир изламай.
Қоплаб олиб қуёшдан,
Ишлатайлик бир бошдан...”

Ким тинчлик, осойишталиктини хоҳламайди? Каттанинг ҳам, кичикнинг ҳам ўйи, фикрида тинчлик. Тинчлик Тўлан Низомнинг ҳам суюкли мавзуси. “Тинчлик учун” шеърида бу ғоя кичкинтолар руҳиятига мос ишланган. Озодбек ҳали ёш, у ҳали уруш нима эканлигини ўзи билмайди. Лекин танқ, наган, пулемёт, ракета уруш қуроллари эканлигини яхши билади.

Озодбек пластилиндан турли-туман ўйинчоқлар ясашни обдон яхши ўрганиб олган. Боланинг ўйи, хаёли яхши. У танқ, наган, самолёт, пулемёт, кема, ракетани ўз кўзи билан кўрмаган, қули билан ушламаган. Буларни у телевидение

визорда кўрган, таъриф ва тавсифини катталардан эшитган, холос. Ана ўша уруш қуролларини у ўйинчоқ сифатида ясади. Ўзи ясаган ўйинчоқнинг ҳаётда тутадиган ўрни, вазифасини қалбига сингдирган. Бу жиҳатдан ота-бола сухбати чиройли тасвирга эга:

— Булар нима, Озодбек?
— Мана бу — танк, бу — наган.
Мана бу — тўп, самолёт,
Пулемётдир, бу турган.
Мана буси — кемадир,
Денгизларда сузади.
Бу — ракета жуда зўр,
Ўйдан учқур, ўзади.
Бу — бир солдат, постида
Жуда ботир, бемалол —
Тошдай қотиб турибди,
Қулида ушлаб қурол.
Душман сира келолмас,
“Бизникилар” мустаҳкам.

Боланинг бийрон тиллари, тушунчаси қайси китобхонни қойил қолдирмайди? “Бу ракета жуда зўр, ўйдан учқур, ўзади”, дейиши ҳатто отани ҳам мамнун қиласди.

Отанинг ўғилнинг бу ишидан розилиги, миннатдорлиги ёш китобхон учун бир сабоқ бўлади. Негаки бола тинчликни хоҳдайди, ота тинчлик тарафдори, отанинг сўнгги сўзи — хулосаси ёш китобхоннинг қувончига-қувонч улашади:

“Яхши”, дедим оҳиста,
Бошим чулғаб хаёллар.
— Тинчликка қалқон бўлсин.
Сен ясаган қуроллар!

Тўлан Низом шеъртида ота-онани севиш, эъзозлаш, уларнинг панд-насиҳатларига қатъий амал қилиш бош масалалардан бири. Ота-онани тириклигига севиш, ардоқлаш, уларнинг хизматларини сўзсиз адo этиш, фоний дунёнинг муҳим иши, вазифаси. Улар қазо қилишгандан сўнг оҳ-войнинг фойдаси йўқ. Шоир бу ҳақда мана бундай, деб ёниши ҳар қандай ёш китобхонни ўйлашга, хулоса чиқаринига ундейди:

Отам кўзин юмган кун
Күёш сўнгандай бўлди.
Онам қазо қилган тун
Оlam тўнгандай бўлди...

Болалар ҳар хил бўлишади. Камгап, камтаринлари ҳам, мақтанчоқ, дўстларини менсимайдиган, уларни ранжитадиганлари ҳам топилиб туради. Шоир дўстлари қалбига озор берадиган, уларни ранжитадиган болаларни хуш кўрмайди. Бундай болаларни у аёвсиз танқид қиласди:

Гулдан гулга учиб ари
Бол йигади тили билан.
Айрим одам қалбни тилар
Гулдан нозик дили билан.

Тўлан Низом ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида эртак-достон ижодкори сифатида ҳам ўзига хос овозга эга. “Бойчибор” эртак-достони узоқ йиллардан бери китобхон болалар олқишига сазовор бўлиб келмоқда. Бу асар боғчалар, мактаб, олий ўқув юртлари учун нашр этилаётган кўплаб дарслик, қўлланма, мажмуаларда қайта-қайта чоп этилмоқда.

Халқ эртак-достонларидағи учқур, довюрак, соҳибининг қувончига қувонч, жасоратига жасорат қўшадиган отларни яхши биламиз. Болалар ёзма адабиётида ҳам бу ҳақда кўплаб шеърлар, достонлар яратилган. “Казбек” (З. Диёр), “Тойчоғим” (И. Муслим), “Тойчоқ”, “Човкар” (Қ. Ҳикмат), “Дулдул от” (О. Ҳожиева), “Тойчоқ-ўйинчоқ” (З. Рамимбердиева), “Сирли чавандоз” (А. Насиров) каби шеърларда ўша дулдул от-у фирқўклар ҳақида гап боради.

Ҳаётда ҳам, бадиий асарларда ҳам отларнинг учқурлиги, полвонлиги, эгасига садоқатлилиги тўғрисида кўп гапирилади. Қудрат Ҳикматнинг “Човкар” асарининг қаҳрамони Муқон. Човкар Муқоннинг суюкли оти. Қаҳрамоннинг шу биргина отидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ. Унинг ўйи ҳам, дўсти-оиласи ҳам шу битта от, холос. Юрт зўравони Муқонни қилич билан чопиб ташлаб, унинг отини миниши билан эгасининг ўлганини сезган от елкасидаги каллакесарни тоғнинг чўққисига олиб чиқиб, пастликка сакрайди, зўравон отдан қулаб, тоғ-тошларга урилиб ҳалок

бўлади. От эса соҳибининг олдига келиб, кўзлари тула ёш билан эгасининг юzlаридан ялаб туриши зикр этилади. Худди шунга яқин фоя “Бойчибор”да ҳам берилган.

Бойчиборнинг эгаси урушга, элига қирғин олиб кирган душманга қарши жанг қилишга отланади. Вафодор от -- Бойчиборни минган кишининг мақсад-муродига етишида тулпорнинг хизмати бекиёс мақтовга лойиқ. Бугун Бойчиборни минган соҳиб ҳақида ҳам эшитганлар бор. Аммо Бойчибор таърифининг ўзи бир оламча бор:

Бир от бўлган — Бойчибор,
Ўзбек эли томонда.
Унинг донғи куп ёққа
Ёйилиб кетган экан.
Отни минган ҳар йигит
Муродга етган экан.

Чавандоз кўп жанг қиласи, душманни кўп қиради. Унинг шашти, кучи, файрати зур. Буларнинг ҳаммаси Бойчибор билан, аввало суюмлилиги билан, кучи, жасорати билан боғлиқ ҳолда берилади.

Бўлиб ўтар не жанг, суронлар
Душман босди мисли мур-малаҳ,
Дод-фарёдга тўлиб ер, фалак,
Дарё бўлиб оқарди қонлар.

Қонли жангларнинг бирида чавандоз мардларча ҳалок бўлади. Бу от учун оғир жудолик бўлади. У қайгу-фамга ботади. Аламзада бўлиб юрган отга душман минган заҳоти Бойчибор уни зарб билан елкасидан отиб юборади:

Сапчиди кўкка тулпор,
Ёв устидан тойрилди.
Тепки еб, бўлиб абгор,
У жонидан айрилди.

Тулан Низом шу зайлда бедов отнинг эгасига содиқлигини, керак бўлса соҳиби учун жон беришга ҳам тайёр эканлигинигина кўрсатиб қолмай, балки халқдаги “от айланиб қозогини топади” мақолини ҳам асарга сингдириб юборади

Човкар ҳалок бўлган соҳибининг қошига келиб йиғлаб юз-кўзидан ҳидлаб турса, эгасидан жудо бўлган, жангда уни йўқотиб қўйган Бойчибор эса ўз маконига-хўжасининг уйига талпинади. Бутун эл-юрт “ерни титратиб”, “тепиб-кишнаб” келган Бойчиборни кўриб ҳайрон ва ҳайрат билан ёқа ушлаб қолади:

От келди уйин таниб,
Ҳидлади остоnани.
Тулпор турар уртаниб,
Юрти шу — соғингани.
Шундан вафодор тулпор —
Номи севиб алқалди.
У ҳақда такрор-такрор —
Куйланиб достон қолди.

“Бойчибор” достони орқали шоир болаларни она-Ватанини севишга, керак бўлса унинг ҳар бир қарич ери учун қон тўкишга, ҳайвонларни, айниқса, отларни севишга, уларни эҳтиётлаб парвариш қилишга ўргатади.

“Олмахон” эртак-достонида Собир исмли болакайнинг ўжарлиги, қўпол-қўрслиги, олмахонга ноўрин хатти-ҳаракати танқид қилинади.

Тўлан Низом марҳум шоир Чўлпон тўғрисида “Чўлпон”, узбек мумтоз адабиётининг оташин куйчиларидан бири Бобораҳим Машраб ҳақида “Руҳи равоним” каби достонлар ижодкори ҳамдир.

Яқинда Чўлпоннинг она шаҳри Андижонда Тўлан Низом қаламига мансуб “Чўлпон” спектакли намойиш қилинди.

ТУРСУНБОЙ АДАШБОЕВ **(1939 йилда туғилган)**

Таниқли болалар шоири Турсунбой Адашбоев 1939 йилда Қирғизистоннинг Ўш вилоятига қарашли Олабуқа туманидаги Сафед Билол қишлоғида туғилган. У Тошкент Давлат дорилғунунини ҳамда жаҳон адабиёти институтини битирганди. Шоир “Qлатоғ-лолатоғ” кигобида ёзганидек, икки элнинг фарзандидир:

Ўзбек, қирғиз қони синган,
Сизга айтсам тұғриман.

Шу боисдан икки халқнинг
Эрка шоир — ўелиман.

Турсунбой Адашбоев үзбек ва қирғиз тилларида ижод қылады. “Камолнинг олмаси” деб номланган бириңчи китоби 1967 йилда талабалик чоғидаёқ нашр этилған. Ке-йинчалик Тошкентдаги “Камалак” (“Ёш гвардия) Қирғизистондаги “Мектеп” нашриётларида “Биз саёҳатчилар” (1969), “Ала-Толук боломун” (1971), “Арслонбоб шаршараси” (1973), “Сурнай” (1975), “Нур дарё” (1977), “Гулдаста” (1979), “Олатоғ-лолатоғ” (1982), “Оқбұра тұлқынлари” (1985), “Совфа” (1987) тұпламлари босилиб чиқди.

Кичкінтойларға аatab қисқа ва лұнда ёзиш, қиссадан хисса чиқариш Турсунбой Адашбоев ижодининг эң мұхим фазилатларидан биридір. Ижодкорнинг “Сумалак” сарлавҳали шеъри шу жиҳатдан характерли:

Бойчечаклар ниш уриб,
То турғунча ўрнидан.

Баҳор қишини тарновга,
Осиб қүйди бурнидан.

Ёки болаларнинг чексиз хәйлоти билан боғлиқ бўлған “Тугма” деб номланган машқи зийрак кузатувчанликнинг маҳсулидир:

Рузвон хола құшнига
Чиққанида элакқа.
Камзулининг тұгмаси,
Түшиб қолди йўлакка.

Чумолилар тұпланиб,
Мажlis қуарар шошилиб:
— Бир, икки, уч кутардик,
Тегирмоннинг тошини...

Турсунбой Адашбоевнинг кулгига бой, ҳазил-мутойиба билан йўғрилған асарлари бир қанча халқлар тиллариға ҳам ўғирилған. Масалан, “Песня Жаворонок”, “Мельница”, “Подарок”, “Олти оёқли хутиқча”, “Олатоғ оҳанглари” сингари бир талай асарлари рус, латиш, қозоқ, тожик тилларида чоп этилған. Энг сара шеърлари эса қирғиз ва үзбек болалар шеърияти анталогияларидан ўрин олған. 1989—90 йилларда унинг “Арслонбоб афсонаси”, “Сичқоннинг орзуси”, “Уч бұтталоқ ва сирли қовоқ” тұпламлари босилиб чиқди.

Ижодкор қатор учрашувларда, рўзнома ва маҳаллалар даги суҳбатларда берилған саволларга қайтарған жавобла-

рида шеър ёзишнинг сир-асрорларини ўзига хос йўналишда очиб берганлигини кузатамиз:

— Нима учун болаларга шеър ёзасиз?

— Эзид ёмғир ёққанидан кейин, етилган ерни завқашавқ билан ҳайдаган қўшчининг меҳнатини сира кузатганмисиз? Кичкинтойларга шеърлар машқ қилар эканман, ана шу деҳқонга ўхшаб, тер тўкишга ҳаракат қиласман. Демак, ҳар ким қўлидан келган юмушни уддалаши керак. Қисқаси болаларга атаб шеър ёзишдан ўзга иш қўлимдан келмайди.

— Сизда шеърнинг туғилиши қандай кечади?

— Асосан ҳаётни, болаларнинг сўнгсиз оламига алоқадор икир-чикир, воқеа ва ҳодисаларни синчиклаб кузатишдан туғилади. Масалан, оддий бир тугмани чумолининг йўлига қўйиб, хатти-ҳаракатини кузатсангиз тахминан қуйидагича машқ қофозда акс этиши мумкин:

Чарчаб, хориб,
Юмушдан
Қайтар эди,
Қумурсқа.
Тугмани
Олиб қўлга,

Ташладим
Уни йўлга.
У ён-бу ён,
Бўйлади.
Тоғ экан деб,
Ўйлади...

— Шеърларингизда манзара яратиш маҳоратини кимдан ўргангансиз?

— Ҳар бир мисра устида ишлаш ва манзара яратиш санъатини устоз Қудрат Ҳикматдан ўрганганман. Қудрат аканинг лампочка ҳақидаги мисраларига эътибор беринг:

Тўлқинжоннинг нок нусха
Лампочкаси бор эди.

Патронга солиш билан
Үйнинг ичи ёриди.

Қаттиқўл устоз назаридан ўтган, эндиликда муаллифнинг энг яхши машқлари қаторидан ўрин олган “Насибанинг олмаси” сарлавҳали шеъри шу жиҳатдан ибратлидир:

Насибанинг олмаси
Тушиб кетди ариққа.
Тутқич бермай ўйнайди
Худди ўхшаб балиққа.

Содикжон кўриб қолиб,
Олмани ушлаб берди,
Раҳмат айтиб Насиба
Ярмини тишлиб берди...

Иқтидорли шоирнинг ўқимишли шеърлари жамланган “Уч буталоқ ва сирли қовоқ” түпламидаги асарларни ўқир эканмиз, ижодкор қувноқ, енгил кулги билан суфорилган мисралар орқали кичкинтолйлар дунёсини маҳорат билан очиб беришдек ўз услубига содиқ эканлигини кўрамиз. Чунончи, “Аҳил дўстлар” шеърида Суҳроб билан Жаҳонгир исмли икки дуст битта боқчага қатнаб, ҳатто музқаймоқни ҳам тенг булиб ейдиган икки ошна-оғайнинг тўп совға қилингач, кўнгилхиралик бўлмаслиги учун улар коптакни ҳам икки бўлакка ёриб ўйнайдилар:

Совғага келган тўпни
Ётсирамай олишиб,

Тенг шерикка бўлишди
Шарт иккига ёришиб...

Китоб ва дафтарнинг қадр-қимматига етмайдиган, хусусан, дафтарни исроф қиласидиган болакайлар кўп учраб туради. Шоир “Ун икки варақ дафтар” шеъри орқали ана шундай тоифадаги ўқувчилардан ибрат олмасликка чақиради ва қиссадан ҳисса чиқаради. Яъни коса остида ним коса бор:

Ўн икки варақ дафтар
Холис хизмат этмади.

“Ло-ла, ош, о-л” сўзини
Ёзиш учун етмади...

Турсунбой Адашбоевнинг 60-йиллардаги дастлабки машқларини кузатган киши шоир баъзан тайёр юморлар асосига шеър битганлигининг гувоҳи бўлади. Бу, албатта, изланиш жараёнида юз берадиган қусурлардир. Хайриятки, ижодкорнинг ўзи буни тезда англаб етди ва ўз устида жиддий ишлади. Изланишлар эвазига пухта машқлар дунёга келди:

Кун ботиши Козимни,
Жуда ҳайрон этиби.
— Дада, қуёш думалаб,

Тоғ бошига этиби.
Йиқилибди шекилли,
Бурни қонаб кетиби.

Ёки “Ҳовучингиз каттароқ” сарлавҳали шеърини олиб курайлик:

— Огинг нима қизалоқ?
— Менми, тоға, Лоламан.
— Ол мингиздан бир ҳовуч

— Йўқ одобли боламан.
Ҳовучингиз каттароқ
Сиз берсангиз оламан.

Шоирнинг болалигини хотирлаш асосида яратилган ўнлаб машқлари ҳам ҳаётий воқеаларнинг хосиласи эканлиги билан ажралиб туради. Иккинчи жаҳон уруши ҳамда урушдан кейинги даврда кичик овулда рўй берган ҳодисалар силсиласи Турсунбой Адашбоев шеърларининг ўзагини ташкил этади. “Туш бўлиб қолсин майли...” шеъридаги қуидаги мисралар кишини олис болаликка етаклайди:

Думбул бўлган буғдойнинг
Қайчилайман поясини.
— Бу бир қозон қўғирмоч
Шодлигим ниҳоясиз.
Бу — урушдан кейинги,
Пишиқчилик ўлкамда

Сезмай қопман тарса-турс
Қамчи тушиб елкамга.
Жон ҳалфида уйғондим
Ҳа, қоровул туфайли.
Хайрият тушим экан,
Туш бўлиб қолсин майли...

Ута жўн пахта қуритиш хонаси саналмиш сушилкани шоирнинг тенгдошларигина яхши эслайди. Арзимаган пахгани қуритиш эвазига 1940 йилдан токи 1960 йилларгача ўлкамиздаги сон-саноқсиз боғу-роглар ўтин қилиб ёқиб юборилди:

Гавжум клуб, чойхона
Бунда бобом, акамлар —
Кўсак чубиб тонгача
Фронтга пахта ғамлар.
Абдулла раис ночор,
Сушилкага ўтин йўқ.
Кеч куз. Кўсак чувиймиз
Бўлмас ўтин ғамламай:
Унсун момо бориии...
Сушилка ер ямламай...

Кичкинтойлар учун аталган шеърлар тўқ-мағиз қоғиялар асосига қурилган тақдирдагина ўқиш учун ўнғай, ёдлаш учун осон кучади. Зотан, Зафар Диёр, Кудрат Ҳикмат шеъриятининг умрбоқийлиги ана шундадир. Турсунбой Адашбоев ҳам устозлари изидан бориб кутилмаган қоғиялар топади. Бу муаллиф қаламга олган мавзунинг ўқувчига тезроқ етиб боришига хизмат қиласи. Муголаа жараёнида чақмоқдек ёрқин из қолдирадиган қуидаги қоғияларни биргаликда куриб чиқайлик: “қай таъриф — қайтариб, тивитдан — ивитган, ёш томар — тошфонаръ,

қүш овлар — тушовлаб, кир қилиб — йиртилиб, қалдирғочлар — сұхбат бошлар, ахир сан — чақырсаң, дам олиб — Камолов” сингари бир талай мисолларни келтириш мүмкін. Шоирнинг ижодий фазилатларидан яна бири шеърларининг қисқа, лұндалигіда.

Турсунбой Адашбоев жағон ҳамда қардош халқлар болалар шеърияты вакилларининг асарларини үзбек тилига таржима қилиш борасыда ҳам фаол иш олиб бораётір. Уолтер Дэ Ламер, Ян Бжехва, Корней Чуковский, Самуил Маршак, Муса Жонгозиев, Қодир Мирзалиев, Оғагелди Алланазаров, Канибек Жунушев, Сайдали Маъмур, Леонс Бриедис, Есken Елубаев шеърларини ёш китобхонлар Турсунбой Адашбоев таржимасыда севиб үқишиади. Шоир кичкіншіларнинг улкан адабиётіга бўлган юксак эътиқодини қуидаги мисраларда рўйи-рост баён этади:

Болажонлар, кўнглим найин
Сизлар учун созлаганман.
Кудрат Ҳикмат айтгандайин
Хар мақомда ёзмаганман...

САФО ОЧИЛ **(1942 йилда туғилған)**

Сафо Очил деганда кўз ўнгимиздан шоир, насрнавис, адабиётшунос ва педагог — олим үтади. Бу тиниб-тинчимас, ижоди булоқдек қайнаб тошиб юрадиган инсон 1942 йилда Хоразм вилоятининг Янгиариқ туманида таваллуд топди. Ўрта маълумотни Бофот туманидаги Наримонов номли мактабда олди. Тошкенг давлат чет тиллар педагогика институти немис тили факультетини немис, үзбек тили ва адабиёти ихтисоси бўйича тамомлаган. Педагогика фанлари доктори, профессор.

Кичкіншіларнинг машхур шоирларидан бири бўлган Сафо Очилнинг асли касби муаллимликдир. У узоқ йиллар Хоразм давлат педагогика институтида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, кафедра мудири лавозимларида меҳнат қилди. Студент-ёшларни илм-фан нурларидан баҳраманд қилишга хол-қудрат ҳисса қушди. Ҳозирги иайтда

“Үқитувчи” нашриётида бўлим мудири сифатида фаолият курсатмоқда.

Тиниб-тинчимас шоирнинг “Умидвор қушча”, “Камалак ва сумалак”, “Айтсамми ё айтмасам”, “Бургут”, “Қалб гулшани”, “Муборак кунлар”, “Замин садолари”, “Орзулар кукидаги шафақлар” деб номланган 20 дан зиёдроқ китоблари чоп этилган.

Педагог ҳалқи ҳар доим болалар ўртасида таълим-тарбияни яхшилаш түғрисида ўйлади, чора излайди, топади. У мудом шогирдини ақдли, бардошли, ўзига мустақил, кучли, одобли, ўқимишли, ватаншарвар, меҳнатсевар бўлишини истайди.

Шоир Сафо Очилнинг “Гулларим” шеъри узоқ йиллардан бери мамлакатимиз кичкинтойларига катта қувонч, шодлик улашиб келмоқда. Педагог-куйчининг бу шеъри оддий гуллар түғрисида. Гул ҳеч қачон ўз-ӯзидан пайдо бўлиб қолмайди. Гул ўстирмоқчи бўлган ҳар бир киши биринчидан, меҳнаткаш бўлмоғи, иккинчидан, маҳоратли бўлиши керак. Меҳнатга маҳорат қўшилсагина элнинг ҳавасини келтирадиган, унинг қувончига қувонч улашадиган муаттар ҳидли ранго-ранг гуллар вояга етказилади.

Сафо Очилнинг қаҳрамони ўз ишидан, меҳнатидан мамнун. У пешона тери тўкиб, астойдил ишлаган. Гуллари эл ҳавас қиласидиган, ҳидлаб-ҳидлаб тўймайдиган, ҳатто “булбулларни сайратадиган” даражада вояга етган. Хўш, мана бу қувноқ мисраларга жам этилган бола меҳнатидан ким фахрланмайди, дейсиз? У қайси китобхонни ўзига мафтун қилмайди дейсиз:

Гул экаман ер очиб,
Гулларим, о, гулларим.
Бўйи кетар том ошиб,
Гулга тўлар йўлларим!

Шамол силаб тебратар,
Ҳид таратар муаттар,
Булбулларни сайратар,
Гулларим, о, гулларим!

Кишлоғимнинг жамоли,
Бўй чўзади ниҳоли,
Порлоқдир истиқболи,
Гулларим, о, гулларим!

Шоир биладики, боланинг ҳаёти шеърсиз, куйсиз, қўшиқсиз ўтмайди. Кимки кўп қўшиқ тингласа, куйласа

Фикри тоза, одобли, үқимишли, билағон бұлади. “Құшиқ айтайлик” шеърида у кичкіншілерни қуй күйлашга, құшиқ айтишга нечөглік иштиёқмандыларини очиб беради.

Келинг, жүралар,
Құшиқ айтайлик.
Орзу үйимиз,
Қушиб айтайлик, —

каби мисраларда илгари сурилған бу ғоя, бу фикр бир қараша жуда жүн, оддийдек туюлади кишига. Аммо мисраларға жамланған ҳар бир фикр болани үйлашга, хаёл суришга дағват этади. Құшиқ күйловчи болаларнинг эзгүніятлари буюқ, олдиларида бажаришлари зарур бўлған катта ишлар, қатор режалар ётади. Шу сабабли ҳам улар “Орзу-үйимиз құшиб айтайлик” дея қалб тўрларидаги яширин дард, ширин ниятларини “булоқ каби тошиб айтайлик” воситасида ҳол-қудрат илгари суришга эришадилар.

Табиатни севиш, жониворларни парвариш қилишни тарғиб қилиш Сафо Очил ижодида бош мавзулардан бири ҳисобланади. “Туш кўрган бола”, “Сув”, “Кўклам құшифи”, “Мен, қуёш ва қушлар”, “Қайсар бола”, “Илон ва типратикан” каби шеърлари худди шу мақсадга қаратилған. Булар орасида “Туш кўрган бола” асари алоҳида ажралиб туради. Одатда болаларнинг үйи, хаёли, фантазиясини шоир туш мисолида лўнда қилиб беради. Туш кўрган бола үйқуда қушларга меҳрибон, гамхўр, иложи борича уларни севишга, парвариш қилишга, зарур бўлиб қолса жароҳатланған паррандаларнинг яраларига малҳам қўйиб тузатишга ҳам тайёр:

Худди шу ҳозиргидек,
Қўлларим ҳам бор эмиш.
Бир қушчани отдишар,
Шунда қўллар берди иш.
Ушлаб қолиб қушчани
Уясига ётқиздим.
Яраларини боғлаб,
Тонгни бирга ўтказдим.

Шоир бола тушида қушчага ғамхўрлик, меҳрибонлик қилдими, унинг жароҳатига малҳам қўйдими, демак у ўнгидан ҳам она-табиатдаги жамики парранда-ю даррандага ана шундай хизмат қиласди, деган хуносага келади ва ўзининг жажжи китобхонини қушни парвариш қилган қаҳрамондан ибрат олишга чақиради.

Ҳаётда ўзгаларнинг ижобий томонларидан ибрат олиб, уларга тақлид қилиб яшаш болаларга хос одат, ижобий фазилат ҳисобланади. Шоир шеърларининг катта қупчилиги худди шу мақсадни тарғиб қилишга бағишиланади. “Курашchan бола”ни олайлик. Шоирнинг таъбирича, дардсиз, орзу-ҳавассиз бола-бола эмас. Қачонки бола олдинга интилса, ҳаётда ном чиқариб, донг таратиб ўтган авлод-аждодини ҳар доим ёд айлаб юрса кам бўлмайди. Шеър қаҳрамони ёш китобхон орзу қилганидек бола. У жуда қатъиятли, ҳам бир сўзли. Бола билади: Бобоси полвон ўтган. Курашда унинг елкаси ерга тегмаган. “Менман” деган кўплаб полвонларни йиқитиб, эл-юрт ўртасида катта шуҳрат қозонган. Бола худди ўша бобоси каби полвон бўлмоқчи, бобоси каби эл-юртга танилмоқчи. Бу ижобий ҳол. Демак, болада бобога ўхшаб ном чиқаришга ҳавас, интилиш, талпиниш борми у, албатта, ажойиб инсон бўлади, атрофига ўзига ўхшаган дили покларни тўплайди, эл-юрт хизматкори булиб камол топади. Зоро, давримиз, ҳаётимиз талаби ҳам шундай. Мана бу шеърдан бир парча ўқинг:

Дадамнинг дўсти
Сурарди ҳар кун.
— Кимнинг ўғлисан,
Айтгин-чи, Турсун.
Жавоб қилдим мен
Ўйламай — нетмай,
Тўғри юракда
Борим беркитмай.
Бобом ўғлиман.
— Нега, айтгин-да?
— Чунки бобомлар,
Полвон ўтган-да!..

Педагог-шоир Сафо Очил шеърларида болаларни она тилига меҳр-муҳаббатли қилиб тарбиялаш ҳам етакчи мав-

зулардан бири ҳисобланади. Тўғри, биз узоқ йиллар “қизил империя” исканжасида яшадик. Юртимизда ўзбек тили иккинчи тилимизга айланиб қолди. Аллоҳга шукр, бугун мустақилликка эришдик. Ўз тилимиз қайтадан эъзозланадиган замонга етишдик. Буни шоир ёш қаҳрамон тилидан бор овоз билан куйлади:

Кунлар алла тингладим,
Тунлар алла тингладим,
Ўзлигимни англатди,
Ўзбек тилим, ўз тилим.

Транспорт воситаси кўпайган ҳозирги пайтда қўчалардан ўтишда ҳушёр, эҳтиёт бўлмаслик кўп ҳолларда қўнгилсиз воқеаларга олиб келади. Шу сабабли оиласда, боғчаларда, мактабларда йўл қоидаларини болаларга тушунтириш, ўргатиш ишлари қизгин олиб борилади. Қўчаларда йўл курсатувчи — светафорга эътибор бериш, унинг курсатмаси асосида юриш қонунлаштирилган. “Рахмат”, “Светофор” шеърлари билан Сафо Очил болаларни яна ҳам сезгир, тадбиркор бўлишга даъват этади.

“Светафор” қўшиғи болаларнинг жон-дили ҳисобланади. Бир неча йилдирки у болалар дастасида, боғча, мактаб, радио, телевидениеда куйланиб келинади. Ўзбек болалар адабиётида светафор ҳақида жуда кўп асарлар яратилган. Лекин Сафо Очилнинг бу асари мисраларнинг равонлилиги, мазмуннинг содда ва муҳтасарлиги билан ажralиб туради. Бир ўқишка ёки қилиб куйлаб юради:

Уч оғайнин ботирмиз,
Уч хил рангда нодирмиз:
Қизил, яшил, сариқмиз,
Куч-кудратга қодирмиз.

Ҳамжиҳатмиз доим биз,
Чорраҳадир жойимиз.
Вақти билан нур сочар,
Учта тўлин ойимиз.

Қизил ёнса, тек туриңг,
Яшил ёнса, тез юринг.
Сариқ ёнса, эҳтиёт
Чорасини ҳам кўринг.

Гапимиз шу сизларга:
Барча ўғил-қизларга,
Дуч келмайсиз хатарга,
Кулоқ солинг бизларга.

Ҳар қайси шоирда бўлганидек Сафо Очил ижодида ҳам бола одоби масаласи етакчи ўринда туради. Бола одоби,

ақыли-хушли бұлса қандай яхши. Бундай фазилатта эга бұлған ҳар қайси бола ота-отанинг, юртнинг бахти ҳисобланади. Шоирнинг “Одобли бола” шеърида ҳамма учун зарур гап очиб берилади. Шеър қаҳрамонининг үзи одобли, ақыли, фаҳм-фаросатли, салом-аликни канда қилмайдиган бола сифатида үқувчидә яхши таассурот қолдиради. Бугина эмас, у қиша қор одам ясайди. Үзи ясаган қор одамининг ҳам ақыли, хушли бўлиши, салом-аликни канда қилмаслиги лозимлигини унинг қулоғига қуяди. Боланинг орзуси яхши, тилаги зўр:

...Қош, куз, бурун, лаб...
Ўтган-қайтганга
Салом берсин деб.
Ҳурмат нелигини
Барча кўрсинг деб!

Дунёда ота-она каби мұльтабар зот йўқ. Кимки ота-она-нинг хизматини қилса, дуосини олса ҳеч қачон кам бўлмайди. “Ота-она дуоси”да инсон умр бўйи ота-онанинг хизматини қилиб, дуосини олиб яшаса, кони фойда, умрга-умр, омад, баҳтга-баҳт улашувчи бир чўққига чиқишини тўлиб-тошиб шеърга солади:

Олмасам гар кўнглим тўлмас,
Ота-онам дуосини.
Олмасам гар йўлим бўлмас
Ота-онам дуосини.
Қайда бўлмай йўқлагайман,
Мехрин асраб сақлагайман,
Ахир қандай оқлагайман,
Ота-онам дуосини.
Умрим бўйи ғамин ерман,
Сўзин дурга алиштирмам,
Сийму зардан ортиқ дерман,
Ота-онам дуосини.

Халқда эртаклар — яхшиликка етаклар, деган ибора бор. Бу бежиз айтилмаган. Одатда эртак тингламайдиган, эртакнинг сеҳрли куч-қудратидан завқ-шавққа тўлмайдиган бола бўлмаса керак. Негаки эртак туфайли бола дунёни ақыли билангина эмас, қалби билан ҳам ҳис этиб ўрганади. Ўрганибигина қолмай, балки ташқи дунё воқеа ва

ҳодисаларига жавоб беради, яхшилик ва ёмонликка нисбатан ўз муносабатини ифодалайди. Фоявий тарбиянинг дастлабки босқичи ҳам эртак туфайли амалга оширилади. Ҳа, эртакнинг таълим-тарбиявий жиҳатлари Сафо Очилнинг “Нодир паҳлавон”, “Қалдирғоч ва бешиктерватар ҳақида эртак”, “Бургут”, “Темирчи бобо ва бойүғли” эртак-достонларида янада ёрқинроқ кўзга ташланади.

“Темирчи бобо ва бойүғли”да катта ҳикмат бор. Одатда темирчи халқи соғлом, бақувват, тадбиркор, оддий ва содда ва ўз ўрнида баджаҳл ҳам бўлади. Эртакда зикр этилишича темирчи ўз ишининг устаси. Унинг ясаган буюмлари эл оғзида достон, харидоргир. Бу машхур устага шогирд тушувчилар сероб. Аммо бой ўғлининг тиниб-тинчимаслиги, меҳнаткашлиги темирчига ёқиб, боланинг насл-насабини сўрамай уни шогирдликка олади. Шогирд уста қўлида хўб тобланади, шу соҳанинг устаси бўлиб етишади. Шунда шогирд ўзини танитади. Бундан уста ранжимайди. Аксинча, шод бўлади. Воқеани шоир болалар қалб тўридан мустаҳкам жой оладиган даражада, —

— Нечун хурсанд
Бўлмагайсан сен,
Одам қилсанг
Бўри боласин? —

каби мисралар билан тасвирлайди.

Ёш темирчи — бойвачча устадан дуо олиб, иш бошлиди. Унинг ясаган буюмлари эл оғзида тушади, мақтади. Лекин мақтов эшишиб ўрганмаган бойвачча кибрҳавога берилади, “бузуқ йўлга киради”. Натижада у ясаган буюмлар чала, сифатсиз чиқа бошлайди.

Устоз отангдан улуғ, деган гапга амал қилмаган бойвачча темирчига кўп заар қиласди, унга зулм ўтказади. Камситилган, оёқ ости бўлган устоз пичноқ суккка бориб қадалгач:

— Шундай бир қуш
Бўлгайсан абад;
Утган умринг
Қилиб надомат.
Ажралмагин
Зимиstonлардан,
Харобаю
Қабристонлардан —

дэя шогирдини дуоибад қилади. Ана уша кундан бери хомсүт эмганд бойвачча-темирчи боййүглига айланиб, вайроналарда юриши шундан, дейди.

Шоир касб-хунарни эъзозлашни, устоз-ўқигувчиларни камситмасликни, кимки бундай қалтис ишни қиладиган бўлса, охир-оқибат яхшиликка олиб қелмаслигини, худди боййүгли каби оғир жазога гирифтор бўлишини уқтириб ўтади.

Сафо Очилнинг бошқа эртак-достонлари ҳам ана шундай болалар тарбиясига мослиги билан ажралиб туради. Педагог-шоирнинг жамики шеърлари болаларни аъло ўқишга, меҳнаткаш бўлишга, табиатни севишга, она-Ватанга муносиб ўринбосарлар булиб улгайишга ундейди. Зотан, давр, замон талаби ҳам шундай. Баркамол авлод қанчалик соғлом, ёрқин фикрли бўлса — бу она-Ватан бойлиги.

ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Мустақил мамлакатимизда катталар адабиётининг ажралмас бир бўлгаги бўлган болалар адабиётининг ривожланиши, ҳар томонлама бойиб боришида таржима асарларининг ўрни, аҳамияти катта. Негаки таржима асарлари ни ўқиган ҳар бир ёш китобхоннинг дунё ҳақидаги фикри, тасаввури бойиб, ўша халқларнинг яшаш шароитлари, урфодатлари, меҳнатлари, орзу-интилишлари билан ошно бўладилар.

Асрлар оша худди эртак каби элдан-элга, тилдан-тилга ўтиб дилларни яшнатиб юрган “Қизил Шапкача” (Ш. Перро), “Робинзон Крузо (Д. Дефо), “Гулливернинг саёҳатлари” (Ж. Свифт), “Дюмчахон” (Х. Андерсен), “Олтин балиқ” (А. С. Пушкин), “Том Сойернинг бошидан кечирганлари”, “Шаҳзода ва гадо” (М. Твен), “Капитан Грант болалари”, “Остин-устин” (Ж. Верн), “Дон Кихот” (Ж. Сервантес) каби асарлар ёш қалбларда оламга нисбатан қизиқишлиарни жўш урдириб юборади.

XX асрда бунёд этилган “Маугли” (Р. Киплинг), “Кичкина Шаҳзода” (А. де Сент-Экз Юпери), “Катта ва кичик Карлсон” (А. Линдгрен), “Тошкент — нон шаҳри” (А. Неверов), “Винни Пух” (А. Милн), “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак” (Маршак), “Уч бақалоқ” (Ю. Олеша), “Кувноқ Жапбақлар” (Б. Кербобоев), “Доктор Айболит” (К. Чуковский), “Тимур ва унинг командаси” (А. Гайдар), “Чиполлионининг саргузаштлари” (Ж. Родари), “Стёпа амаки” (С. Михалков), “Ким бўлсан экан?” (В. Маяковский), “Билмасвой қўёш шаҳрида” (Н. Носов) сингари олам кезиб юрган асарлар ўзбек китобхон болаларида катта таас-сурот қолдирмоқда.

Юқорида тилга олинган асарлар ёш китобхонни нима гадир ургитади, нимагадир даъват этади. Бу асарларини

ката күпчилигига она-Ватанга муҳаббат, унинг озодлиги ва баҳти учун жон фидо қилиш (“Уч бақалоқ”); ношукр бўлмаслик, ота-она панд-насиҳатига қулоқ солиш (“Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак”); инсон ва инсонга меҳр (“Маугли”); табиатни асрараш, ҳайвонот оламини севиш (“Доктор Айболит”); одамлар хизматини қилиш, беминнат ёрдам кўрсатиш (“Тимур ва унинг командаси”); ўзига пишиқ-пухта бўлиш, ички сирларни ўзгаларга ошкор қилмаслик (“Қизил Шапкача”); намунали ўқиши, касб-хунар эгаси бўлиш (“Ким бўлсан экан?”); сергак, тадбиркор, қувноқликка интилиш (“Қувноқ Жапбақлар”) дек олижаноб ғояларнинг ётиши болаларнинг таржима асарларига нисбатан бўлган қизиқиш ва иштиёқларини ўстиради.

ШАРЛЬ ПЕРРО (1628–1703)

Буюк француз шоири ва танқидчиси Шарль Перро бадиий эртак асосчиси сифатида маълум ва машҳурдир. У ўзининг “Қизил Шапкача”, “Золушка” ва “Этик кийган мушук” асарлари билан жаҳонга танилди.

Ш. Перро бадиий эртаклар ижод этишдан олдин халқ оғзаки ижодини меҳр ва иштиёқ билан чуқур ўрганди. Шунинг учун ҳам у ўз эртакларида халқ удумларини дадил илгари сурди. Перро қаҳрамонлари ўз меҳнатсеварликлари ҳамда сахийликлари билан ажralиб турадилар. Faразгўйлик, мағтанчоқлик, қизганчиқлик ўрнини яхшилик, меҳрибонлик босиб кетиши ҳамон китобхонни шод этиб келмоқда.

Шарль Перродан бор-йуғи 11 эртак сақланиб қолган. Қайси эртагига назар ташламанг, барчасида болалар завқ оладиган қирралар бор эканлигини дарров пайқайсиз. Дунёда унинг “Этик кийган мушук” эртагини ўқимаган ёки эртак асосида яратилган мультфильмни мириқиб томоша қилмаган бола топилмаса керак.

Эртакда ақдлилик, билимдонлик, топағонлик бош масала қилиб қўйилади. Бошқа асарларида бўлгани каби Ш. Перро бу эртакда фольклор анъаналарига яна бир бор содик қолади. Эртак қаҳрамони тегирмончининг кенжা

үғли Карабас фахм-фаросат, ақл билан иш күриб, үз мурод-мақсадига етади, баҳтиёр бўлади.

Шарль Перронинг барча персонажлари пишиқ-пухталиклари билан ажралиб турадилар. Уларнинг катта қўпчилиги одамларни, ҳайвону паррандларни севиб, эркалаб, эъзозлайдиган бўладилар. Золушкани (“Золушка”) олиб кўрайлик. Уни ўгай она-ю унинг қизи хуш кўрмайдилар, холос. Қолган барча жонзот Золушкани дейди. Уни ўз баҳтини топиб, осойишта турмуш кечиришини истайди. Золушка жуда чироили, одобли, шириңсўз, камтарин, одамларга, жониворлару паррандаларга нисбатан меҳрибон. Унинг бундай фазилатлари, меҳнат, ҳалоллик ва поклик билан ҳаётда ўз ўрнини топиши, севганига турмушга чиқиб баҳтли бўлиши эртак тингловчисида яхши таассурот қолдиради.

Бошқа эртакларда бўлгани каби “Қизил Шапкача”да ҳам воқеа яхшилик билан тугаши болаларнинг қувончига қувонч қўшади. Ш. Перро эртакнинг таъсирили ва жозибали чиқиши учун Қизил Шапкачани табиий ҳолда ижобий томонига кўп сайқал беради, болалар кўз ўнгида у дунёда тенги йўқ, жуда ёқимтой қизча сифатида гавдаланади. Бўрининг ёвузлиги, сурбетлиги унинг кампир қиёфасига кириб олганда мана бундай чизиб берилиши эртак тингловчи ҳар бир болада чуқур нафрат хисларини қўзгайди:

- Вой бувижон, қўлларингиз бунча узун?
- Сени маҳкамроқ қучоқлаш учун, жонгинам!
- Бувижон, оёқларингиз бунча катта?
- Тезроқ чопиш учун, жонгинам!
- Бувижон, қулоқларингиз бунча катта?
- Яхшироқ эшитиш учун, жонгинам!
- Бувижон, кўзларингиз бунча катта?
- Сени яхшироқ кўриш учун, жонгинам!
- Бувижон, тишларингиз бунча катта?
- Сени тезроқ еб қўйиш учун, жонгинам!

Шарль Перронинг “Ҳаворанг соқол”, “Боб”, “Эшак териси”, “Уйқудаги малика” каби эртаклари ҳам худди “Қизил Шапкача” каби болаларбопдир.

Мана уч юз йилдирки эртакчининг “Қизил Шапкача” асари жаҳон кезиб юрибди. У кирмаган хонадон, уни тингламаган бола йўқ. Эртакнинг ўзига хос хусусиятларидан

бири қувноқлиқдир. Ҳа, шундай. Қизчани ҳамма яхши кўради, ҳамма севади. Бундан у мутлақо талтайиб, киборга берилиб кетмайди. У жуда ёқимтой, оддий ва содда. Шу оддий ва соддалиги, писмиқ ва муғомбир эмаслиги унга панд беради, бўрига ем бўлишига оз қолади.

Шарль Перронинг бу эртак орқали кичкинтойларга айтадиган, қулоқларига қуйиб қўядиган гаплари кўп. Энг аввало барча болаларни худди Қизил Шапкача каби оддий ва қувноқ бўлишга чақиради ва катталарнинг ҳар бир топширигини сўзсиз бажаришга даъват этади. Иккинчидан, ўртадаги сирни ошкор қилмасликка, ўзига пишиқпухта бўлишга чорлайди.

Бўри очкўз, писмиқ ва муғомбир. Шу сабабли қизчанинг жўнлигидан фойдаланади. У бир ўқ билан икки қуёни уриш қабилида иш тутади. Бўри Қизил Шапкачадан сафари ҳақидаги маълумотни осонгина билиб олгац, эндиликда қизчанинг ўзига қўшиб унинг бувисини ҳам ейиш пайига тушади. Аммо Қизил Шапкачанинг баҳтига ўтичилар келиб қолишиади. Уларнинг ёрдами билан икки жон омон қолади.

Эртак тингловчи ҳар бир бола воқеани мана шундай ижобий тугашини хуш кўради, ўша қувноқ, ўқтам Қизил Шапкачанинг бўрига ем бўлишини асло хоҳламайди. Эртакнинг умрбоқийлиги ва жаҳонгашталиги ҳам ана шунда.

ДАНИЕЛЬ ДЕФО (1660 — 1731)

XVII — XVIII аср инглиз адабиётига, жумладан, роман жанрига асос солган машҳур адилардан бири Даниель Дефо бўлди. У публицист ҳамда журналист сифатида ҳам ўша йилларда Англияда ва умуман Европада ном чиқарган. 1660 йилда Лондон шаҳрида савдогар оиласида дунёга келган Дефонинг бутун ўтмиши ажойиб-гаройиб воқеаларга бой бўлди.

Дефонинг отаси ўз фарзандини худди ўзи каби диндор бўлиши учун ҳаракат қиласди. Шу ўй-ниятини амалга ошириш мақсадида у ўғлини пуритан академиясига ўқишига беради. Бўлажак адаб ўзига бошқа йўл — савдогарчилик

йүлини танлайди. У савдо-сотиқ ишлари билан дунёning кўп мамлакатларида бўлади. Одамларнинг яшаш шароитлари билан яқиндан танишади. Мақолалар ёзиб, уз юртидаги черков ва аристократларнинг ноурин хатти-ҳаракатларини кескин қоралайди.

Дефо мақола, памфлетлардан ташқари “Робинзон Крузо”, “Робинсон Крузонинг кейинги саргузаштлари”, “Робинзон Крузонинг жиддий мулоҳазалари”, “Капитан Сингльтон”, “Кавалернинг мемуарлари”, “Машҳур Моль Флендерснинг қувонч ва ташвишлари”, “Полковник Жакнинг тарихи ва саргузашти ҳаёти” каби романлар; иқтисад, тарих, педагогика, география, фалсафага бағишиланган ўнлаб китоблар ёзди.

Дефо гарчанд Робинсон Крузо ҳақида учта роман ёзган бўлса-да, энг самаралиси, унинг номини жаҳонга ёйгани “Робинсон Крузо” (1719) бўлди. У бу китобга 1713 йилда инглиз ёзувчиси Ричард Стиль томонидан шотландиялик матрос Александр Селькrik очеркини асос қилиб олди. Александр Селькrik — Робинсон Крузо 1676 йилда Шотландиянинг Ларга шаҳрида этиқдўз оиласида туғилган. У болалик чоғлариданоқ денгизчи бўлишни орзу қиларди. Шунинг учун ҳам у адмирал Уильям Дампер жануб томондаги денгизларга экспедиция уюштиromoқчи бўлганда, кемасига штурман бўлиб ишга ёлланади. Кема Атлантика океанини кесиб ўтиб, Жанубий Америка қирғоқларигача етиб боради. Улар Жанубий Американи ҳам айланиб ўтиб, Тинч океангага чиқишиади. Чучук сув запаси тугагач, кема 1704 йилда Хуан Фернандес оролида сув ғамлаш учун тўхтайди. Кемага сув олинаётганда Александр Селькrik капитан билан уришиб қолади ва ўзини ороллардан бирига ташлаб кетишини талаб қилади. У бир сўзли бўлгани учун ўртоқварининг панд-насиҳатларига ҳам қулоқ солмайди. Кема Мас-а-Тьера оролига яқинлашганда ўзига тегишли бўлган асбоб-анжомларни олиб оролга тушиб қолади. Раҳми келган ўртоқлари унга милтиқ, озроқ ўқ-дори, пичоқ, болта, идиш, кўрпа-ёстиқ ҳам қолдиришиади. Оролда бир кечада тугагач, у катта хатога йўл қўйганини англайди.

Селькrik кимсасиз оролда 4 йилу 4 ой ҳаёт кечиради.

Селькrik яшаган Мас-а-Тьера ороли Чилининг Сантьяго шаҳридан 450 километр гарбда, Тинч океанда жой-

лашганди. Оролда заҳарли илонлар ҳам, йиртқич ҳайвонлар ҳам йўқ бўлиб, фақат ёввойи эчкilar пода-пода бўлиб яшашарди, холос. Вақт ўтиши билан Селькрик эчкilarдан бир нечтасини қўлга ўргатади, аста-секин уларни сутидан қатиқ, пишлоқ, сузма тайёрлади.

Александр Селькрик ёғочдан ўзига иккита уй солади, унинг полига эчки пустагини тушайди. Шундай қилиб у кулбали ҳам бўлиб олади. У фалокат натижасида тошларга урилиб мажақланиб кетган кемалардан михларни йиғишириб олиб, ундан қўлбола қармоқ ясаб, балиқ овлайди. У оролнинг ҳамма томонини қадам-бақадам кезиб чиқади, баландроқ ерларга узоқдаги кемалар куриши учун маёқлар ясади.

Ниҳоят, Селькрик орзиқиб кутган дамлар етиб келади. Бу воқеа 1709 йил 31 январь куни содир бўлди. Оролга тасодифан қелиб қолган “Дик” номли кема Селькрикни олиб кетади.

Селькрик узоқ жудоликдан сўнг 1712 йилда Шотландияга қайтгач, уни ота-оналари жуда яхши кутиб олишади, ҳамма шароитни яратиб беришади. Бироқ Александр ўзини жуда ғалати тутади, ҳеч ким билан сўзлашмай, ўзи билан ўзи овора бўлиб юради. У отасига қарашли катта боғнинг бир четидан форга ўхшаш ертула кавлаб, умрининг охиригача ўша ерда танҳо ўзи яшайди ва 1721 йилда вафот этади.

Хозир Селькрик яшаган Мас-а-Тъера ороли Робинзон Крузо ороли деб аталади.

Робинзоннинг кимсасиз оролда амалга оширган ҳар бир иши ёш китобхонни ўзига мафтун этади, унинг файратига гайрат, шижаотига шижаот қўшади, уни довюрак бўлишга, меҳнат қилишга, касб-кор эгаси бўлишга ўргатади. Оддий бир мисол: лойдан коса, ликоп, хурмача, кувача, пиёла ва бошқа рўзгор буюмларини ишлаши; болаликдаги сават тўқишини ўрганиб олгани ва бу ҳунарининг ёлғизликда унга қўл келгани қайси болани қизиқтиrmайди дейсиз!

Робинзоннинг ўзи боғда яшайди — ўзи ўрмон ҳокими, бу ерда дов-дараҳтлар тўлиб-тошиб ётади. Шунга қарамай у боғбончилик қилиб кулбаси ён-атрофига ниҳоллар экиб ўстиради. Ҳар бир қиласиган иши, ҳар бир босадиган қада-

ми, ўтаётган умри ҳисобли. Буни ўзи сезиб, бу кимсасиз оролдан ҳали бери чиқиб кетолмаслигини билиб яшаган Крузо қатыйй режа асосида ҳаракат қиласы, у мутлақ тушкунликка, умидсизликка тушмайды, ўзига ўзи тасалли берип яшайды. Бу фикрни унинг кундалиги ҳам тасдиқлаб турибди:

ЁМОН

1.

Мен одам қадам босмаган,
хувиллаган бир оролда саргар-
дон бўлиб қолдим, қутулиш
учун ҳеч умидим йўқ.

2.

Мен инсонлардан айри-
лиқда қолган бир мискин;
одамлар дунёсидан қувғин
булган бир саҳройиман.

3.

Кийимларим оз қолди ва
ҳадемай қиң-яланғоч қоламан.

4.

Одамлар ёки йиртқич ҳай-
вонлар даф қилгудек бўлса,
мен ўзимни ҳимоя қилолмай-
ман.

5. Бу ерда мен дардлаша-
диган, менга руҳ ва таскин бе-
радиган ҳеч ким йўқ.

ЯХШИ

1.

Ҳамроҳларим каби денгиз-
га ғарқ бўлиб кетишим ҳам
мумкин эди-ю, аммо тирик
қолдим.

2.

Лекин шуниси борки, мен
очликдан ўлмадим ва бу саҳ-
рова ҳалок бўлиб кетмадим.

3.

Лекин бу ернинг иқлими
иссиқ, кийим-бошсиз ҳам
яшамоқ мумкин.

4.

Лекин бу оролда одамлар
ҳам, йиртқич ҳайвонлар ҳам
йўқ. Даҳшатли йиртқичлар ма-
кони булган Африка саҳрола-
рида қолиб кетмаганим учун
ӯзимни баҳтиёр биламан.

5.

Лекин турмуш учун керак-
ли ҳамма нарсаларни ғамлаб ва
ӯз кунимнинг охиригача ета-
диган озуқаларни йиғиб олган-
ман.

Дефонинг барча асарлари болаларни пишиқ-пухта бўлиши,
ҳаётга мустақил ҳаракат қилишга чорлайди.

ЖОНАТАН СВИФТ (1667 — 1745)

Узининг “Гулливернинг саёҳатлари” романи билан жаҳонга танилган Жонатан Свифт Ирландиянинг пойтахти Дублинда руҳоний оиласида таваълуд топди. 1689 йилда она юрти Англияга келди. Бу ерда яқин қариндоши, ёзувчи, давлат арбоби сифатида фаолият кўрсатаётган Вильям Темплига котиблик қиёди, яхши-ёмон одамлар билан танишди, ҳаётнинг наст-баландини ўрганди, унинг бой кутубхонасидан фойдаланди. Дублинга қайтган Свифт бу ерда университетнинг диний факультетига ўқишга кирди. Узоқ йиллар Дублин ибодатхонасининг нозири вазифасида хизмат қилди, бадиий ижод билан шуғулланди. Ричард Стил томонидан нашр этиладиган “Лақма” сатирик журналида шеър ва ҳикоялари билан кўзга ташлана бошлади.

Натижада адабнинг “Китоблар жанги”, “Бочка ҳақида эртак”, “Мовутфуруш мактублари” каби романлари юзага келди. Свифт ўнлаб роман, очерк, памфлет ва бошқа асарлар ёзган бўлса-да, аммо у фақат “Гулливернинг саёҳатлари” асари билан кенг китобхонлар оммасига танилди.

“Гулливернинг саёҳатлари” замирида Свифт ўз замонасидан, уша давр Англиядаги чирик турмушдан, урф-ода-тидан, давлат сиёсатидан, фан ва маданиятнинг тубанлигидан қагтиқ кулади. Асар мазмунининг ҳайратомузлиги, образларнинг қўймалиги, лавҳаларнинг маъно ва мазмунга бойлиги уч асрдан зиёдроқ вақтдан бери ёш китобхонларга катта эстетик шавқ ва завқ бағишилаб келади.

Асар қаҳрамони миттивойлар ўлкасида Тоғ одамга айланади. Оёғи остида минглаб лиллиниутлар уймалашади. Гулливернинг рўмолчасида чавандозлар от ўйнатади, қаҳрамон 600 та тушакда ухлайди. Дарозлар ўлкасида эса Гулливернинг ўзи митти бўлиб қолади. Кичкина қутича-сандинқчада яшайди. Сунг сандиқчани бургут чангалида осмонга олиб чиқиб кетади. Гулливер отлар ўлкасига бориб қолади. Бу ерда отлар одамларни миниб юради... Гулливер турли ағсонавий жойларга бориб, ажойиб-ғаройиб фантастик воқеаларни бошдан кечирса-да, унинг характери, феъл автори, ички дунёси ниҳоятда ҳаққоний, реалистик бўёқларла чизилади. У лиллиниутлар ўлкасидаги

аҳмоқона тартиб-қоидаларга норозилик билдирамайди, уларга барча фуқаро қатори бўйсунади. Фақат ҳаёти хавф остида қолгандагина қувлик билан иш тутиб, қочиб кетишга муваффақ бўлади.

Свифтнинг қаҳрамони замонасининг соғдил, инсон-парвар, ҳақиқатгўй вакили. У Лиллипутияда экан, босқ-инчилик урушларига қарши чиқади. Гулливер ерли ахолига ёрдам беришга, маслаҳатларини аямасликка тайёр. У үзининг камтарлиги, самимийлиги билан китобхоннинг муҳаббатини қозонади.

Гулливер ўткир ақл эгаси, у ҳамма ерда кўрган-кечирганларини чуқур идрок этади. Қаҳрамон ўзи саёҳат қилиб юрган мамлакат амалдорларининг золим босқинчи эканлигига қарши бўлса, ўтмишнинг Брут сингари ажойиб республикачилари билан фахрланади. Қаҳрамон образидаги бу хусусиятлар ёзувчининг эркин ижтимоий тузум тарафдори эканлигини кўрсагади. Гулливер образининг халқчиллиги ана шунда.

Гулливер образи орқали муаллиф лиллипутлар, олимлар ва йеҳуларнинг Англиядаги барча прототипларига қақшатқич зарба беради. Лиллипутья мамлакатидаги бемаъниликлар устидан кулиш, олимларнинг сохталигини фош қилиш, маймун қиёфасидаги инсонлар-ьеҳулардан нафратланиш роман қаҳрамонининг олижаноб инсонлигини англаради.

Жонатан Свифт асарлари бугунги ӯзбек болаларини чхши ўқишга, меҳнаткаш бўлишга, ўз юртларини кўп ва хўп севишга даъват этади.

АКА-УКА ГРИММЛАР

Ака-ука (Якоб 1785—1863, Вильгельм 1786—1859) Гrimmlar Марбург университетида ўқиб юрган чоғаридаёқ урта аср немис тарихи ва маданияти, ҳуқуқ ва мифологияси, халқ оғзаки ижоди ҳамда тил ва адабиёти билан шуғулланба бошладилар.

Ўқини, уз устиларида қаттиқ ишлаш Гrimmlar учун баҳт йўли булди. Улар аввал Гётtingен, кейинчалик эса Берлин университетининг профессорлари бўлдилар. Якоб

немис тили тарихи грамматикасини мифология билан, Вильгельм эса ўрта аср немис адабиётини халқ оғзаки ижоди билан чоғиширган ҳолда ўргана бошладилар. Немис халқ оғзаки ижодининг гуллаб-яшнашига, олам ке-зишга бир кўприк ясадилар. Ниҳоят, 1812 йилда Гриммлар томонидан яратилган эртакларнинг биринчи жилди “Болалар ва оиласий эртаклар” юзага келди. 1815 йилда иккинчи жилд, 1822 йилда эса ҳар иккала жилдни умумлаштирувчи учинчи жилд босилиб чиқди.

Гриммлар эртакларнинг катта кўпчилигини бевосита эртак айтувчилардан тинглаб, баъзиларини эса деҳқонлар билан суҳбатлашиб ёзиб олдилар. Халқдан олинган эртакларнинг ҳар бири Гриммлар томонидан қайта ишланиб, бадиий тус бериб, яна халққа қайтарилди.

Гриммларнинг уч жилдлик китобларига икки юздан ортиқроқ эртаклар жамланган бўлиб, унда муаллифлар кўпроқ афсонавий, майший ва ҳайвонлар ҳақидаги эртакларни умумлаштиришга ҳаракат қилганлар. Ҳар бир эртакда сахийлик, меҳнатсеварлик, ботирлик каби фазилатлар билан бирга, қўрқоқлар устидан кулиш, дангасалик ва ёлғончиликни қаттиқ қоралаш биринчи ўринда туради. Шуниси ҳам қувончилики, кўпинча Гриммлар эртакларнинг асосий қаҳрамонлари, шоҳ ва шаҳзодалар эмас, балки камбағал, бева-бечораларнинг ўғил-қизи, чўпон ёки солдат бўлади. Улар ўзларининг ибраторуз ишлари билан эртак тингловчидаги чуқур таассурот қолдиради.

Ақди билан иш кўриш, билимдонлик “Тилла ғоз”, “Шишадаги арвоҳ”, “Уч ака-ука” эртакларида яхши берилган.

Гриммларнинг дунёга машхур бўлган “Золушка”, “Қорқиз” эртакларининг қаҳрамонлари ҳаммадан туртки ейдиган, сўкиш эшитадиган ва энг паст ҳолда қийин юмушларни бажарадиган қизлар бўлиб, эртак давомида ўзларининг ҳалол меҳнатлари, ёқимли сўз ва табассумлари билан баҳтиёр бўладилар.

Гриммларнинг “Қуён билан типратикан”, “Бўри ва тулки” асаллари масал жанрига яқин туриши китобхонда катта таассурот қолдиради.

“Ялқов Гейц”, “Ганснинг баҳти”, “Ботир тикувчи”, “Ёш паҳлавон”, “Бремен мусиқачилари” каби эртаклари ўзбек болаларининг ҳам севимли асалларига айланиб қолган.

“Ё паҳлавон” эргагидаги ботир образи кичик мактаб ёшидаги болаларда катта қизиқиш уйғотади. У ҳалол, нок, инсон. У ростгүйлик, тұғрисұзлик шайдоси. Шу сабабга құра у йулида учраган ҳар қандай түсиқ ва ғовни шошилмай, жасорат ва мардлик билан енгади, мақсадига эришади.

“Ботир тикувчи” нинг сюжети күпчиликка яхши таниш. Қаҳрамон ногаҳон бир нечта пашшани бир уришда нобуд қилиш билан үзига үзи ботир, довюраклик тамғаси — шиорини ёзіб елкасига осиб олади. У үз баҳтини, тақдирини синааб күриш, пешонасида борини құлға киритиш мақсадида сафарга отланади.

Ботир тикувчи тадбиркор, әпчил-чаққон. Ётиб қолгунча отиб қол қабилида довюраклик билан иш күриши унга катта шұхрат келтиради. Пухта-пишиқлиги билан ғорда беҳисоб девлар устидан ғолиб чиқади. Дев күтариб олган дарахт шохлари устида қүш каби ўтириши, девнинг сағолларига құрқмай, усталик билан жавоб берииш асрлар оша китобхонни ҳайратта солиб келмоқда.

Ботир тикувчи учун оғир синов ўрмондаги икки паҳлавон билан “олишу” бұлды. Подшо томонидан икки паҳлавонни мағлуб қилиш вазифасини олган ботир тикувчи таваккал қилиб йүлға тушади. Устиларига тош ташлаш билан улар үртасида нифоқ чиқаради. Икки жангчи бирбiriни тош билан уриб нобуд қилади.

Ўрмондаги шоҳдор маҳлуқни мағлуб қылған әртаклардаги каби тадбиркор йигит билимдонлик, үйлаб иш күриш билан шоҳдор маҳлуқ устидан ғолиб чиқади.

Ботир тикувчининг юмшоқ сұзлиги, мулоимлик билан иш күриши ёш китобхонда яхши таассурот қолдира-ди. Уларда ҳам худди үша ботир тикувчи каби етуқ инсонлар бўлишга, ботир, паҳлавон бўлишга ҳавас уйғотади.

Ака-ука Гриммларнинг қайси асарини олманг, ҳаммасида ҳам энг аввало меҳнаткашлик, меҳнатта мұхабbat ғояси илгари сурилади. Иккинчидан, ҳар қандай ҳолда ҳам, ҳар қандай мушкул иш бошига тушганда ҳам үша қаҳрамон чора қидиради, тадбиркорлик, ишбилармөнлик йўлидан боради ва оғатдан қутиласи. Масалан, “Тулки билан Фозлар”ни олайлик. Тулки каби ҳийла ва макр ишлатадиган жонивор бўлмаса керак. Гриммлар уларга қарама-қарни қилиб готлар образини яратишиади.

Фозлар ҳар доим чорасиз — бүш, бегам ҳаёт кечирадилар. Гrimmlарда вақти келганда ўша боқи бегам фозлар ҳам сергак, тетик, тадбиркор, ишбилармон бўлиб кетишларини, ҳаётда ўзларини ҳимоя қила билишларини, олғир, муттаҳам тулкиларни ҳам доғда қолдиришларини кузатдик.

Тулки ўтлоқда юрган фозларни емоқчи бўлади. Улар ўлимлари олдидан битта қўшиқ айтиб, сўнгра тулкига ем бўлишларини сўрайди. Аммо узундан-узоқ “fa-fa”лари тулкини зериктиради, унинг тинка мадорини қуритади, ахийри фоз-ўлжадан воз кечишга мажбур бўлади. Мана сиз ҳам тинглаб кўринг:

Дастлаб битта фоз қўшиқ айтибди. Унинг қўшифи мана бунақа узундан узоқ экан: “Fa-fa-fa-fa, fa-fa-fa-fa!”.

Ундан кейин иккинчи фоз жўр бўлибди: “Fa, fa, fa-fa-fa, fa-fa-fa!..”

Ундан кейин учинчи фоз: “Fa”fa-fa, fa-fa-fa, fa-fa-fa, fa-fa-fa!!” — деб қўшиқ бошлабди.

Улардан сўнг туртинчиси хониш қилибди: “Fa, fa-fa, fa, fa-fa-fa, fa-fa-fa, fa-fa-fa”.

Туртинчи фоздан кейин бешинчи фоз ҳам: “Fa-fa-fa, fa-fa-fa, деб қўшиқ бошлабди.

Охири ҳамма фозлар биргаликда қичқириб: “fa-fa-fa-fa” лашибга тушибдилар: “Fa, fa-fa, fa-fa-fa, fa-fa-fa, fa-fa-fa”...

Қачонки фозлар қўшифи тамом бўлса, эртак ҳам тугайди. Шундагина тулки фозларни ейди.

Бироқ ақдли гозлар қўшиқни тўхтатишни ўйлашмабди. Улар ҳозир ҳам: “fa-fa-fa, fa-fa-fa”, — деб қичқиришиб туришган эмиш.

Бир сўз билан айтганда, Ака-ука Гrimmlар бир умр кичкитойларнинг суюкли эртакчилари бўлиб қолдилар.

ХАНС КРИСТИАН АНДЕРСЕН (1805 – 1875)

Даниянинг жаҳонга машҳур эртакчиси Ханс Андерсен 1805 йилда Оденс шаҳрида дунёга келди. Боланинг отаси кавушдўз, онаси эса кир юувучи бўлиб ишлар эди. Шунинг учун Ханс камбағаллар мактабига ўқишга киради. Орадан кўп вақт ўтмай, уларнинг оиласи Капенгагенга

кучади. Боланинг яшаш шароити ва ўқиши бу ерда бир мунча яхшиланади. Бўлажак ёзувчи 1823 йилда Слагельс мактабига ўқишга киради, ундан кейин Хельсингёрда таълим олади. 1828 йилда эса Капенгаген университетига ўқишга киради.

Андерсен жуда кўп мамлакатларни кезиб чиқади. Франция, Швецария, Италия, Греция ва Испания сингари жойларда бўлади, саёҳат қиласди.

Андерсенning ижоди 20-йилларнинг бошларидан бошланади. У дастлаб лирик шеърлар, роман, драма, йўл очерклари, биографик этюдлар яратади.

“Даниялик Хоъъгер”, “Кор маликаси”, ваганпарварлик руҳи билан йўғилиган “Дания — менинг ватаним”, озодлик гояси мужассамланган “Соқчи”, “Шилон қулфи” ва бошқа шеърлари поэзия жанрида яратган энг сара асарлари жумласига киради.

Андерсен романларида (“Импровизатор”, “О. Т.”, “Бўлади ёки бўлмайди”) ўз замонаси учун жуда муҳим бўлган воқеаларни қамраб олишга ҳаракат қиласди.

Унинг ижоди кўп қиррали ва ранг-барангdir. Айниқса, тарихий асарлари ва эртаклари ёш китобхонлар учун мароқлидир. “Болалар учун айтилган эртаклар” (1835 — 1842), “Янги эртаклар” (1843 — 1848), “Тарих” (1852 — 1855), “Янги эртаклар ва тарих” (1858 — 1872) ва бошқа китоблари Андерсенning номини машҳур қилди, уни жаҳонга танитди.

Андерсен бу китобларни яратишда халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланди, уларнинг орзу-армонларини қоғозга туширишга ҳаракат қилди. Эртаклардаги характер ва жонли нутқни янада мукаммаллаштиришга эришди. Шунинг учун ҳам Андерсен яратган барча эртаклар содда, китобхон учун тушунарли бўлиш билан бирга ўқувчилар хотирасида узоқ вақт сақланиб қолади.

Андерсен эртакларининг кўпчилик бош қаҳрамони шаҳзода ҳам эмас, малика ҳам эмас, балки оддий меҳнаткаш ҳалқирип. Улар ўзларининг самарали меҳнатлари, ақл-идроқлари, ахлоқ-одоблари билан китобхон гаҳсинига муваффақ бўладилар. Унинг “Қўнфироқли гирдоб”, “Кумуш ганига”, “Колбаса сихидан шўрва”, “Гўнг-қунғиз” ва бошқа эртаклари фикримизга ёрқин мисол бўла олади. Маса

лан, эртакчининг “Қўнгироқли гирдоб” асарини олиб кўрайлик. Эртақда асрлар мобайнида эзилган, оғир меҳнат ва зулмдан тинка-мадори қуриган меҳнаткаш халқ вакили Блакеннинг ўз хўжасига қарши туриши китобхонни қувонтиради.

“Болалар гурунги” асарида ҳеч ким тақдирини, кичкин той ўсиб-ўлгайгач ким бўлиб етишишини билиши мумкин эмаслигини, бу кўпроқ ўша боланинг ўзига, интилишига, ўқишига, катталарнинг ибраторуз панд-насиҳатларига қанчалик қулоқ солишига боғлиқ эканлигини ўқиймиз.

Шоҳона қасрга тўплланган, башанг қийинган бир тўда аслзода болакайлар оғизларини тўлдириб мақтанишар, отоналарининг ҳисобсиз бойликлари билан қувонишар, келажакда ота-оналаридан ҳам бадавлатроқ бўлиш учун ҳаракат қилишларини кибор билан таъкидлар эдилар. Бу бой-бадавлат болаларнинг бир-бирларига гап бермай мақтанишларини йиритиқ-ямоқ кийим кийиб олган бир камбагал бола тинглаб чукур хурсинар, “буларга етишга бизга йўл бўлсин”, деб қўяр эди ўзича.

Йиллар ўтиб ўша жулдирвоқи кийимли бола яхши ўқиб, ўз тақдирини ўзи ҳал қиласди, машҳур рассом бўлиб етишади, мамлакатда энг бой одамлардан бирига айланади, ўзига муносаб бир қаср қурдиради, “қаср ҳамда унинг ичи-даги хазинани кўриш”ни ҳамма истарди.

Эртакчининг “Нўхат устидаги малика” асари ёш китобхоннинг ҳам қулгисини қистатади, ҳам танноз маликага нисбатан қаҳр-ғазабини келтиради.

Бир шаҳзода ҳақиқий маликага уйланиш учун бутун ер юзини, шаҳару қишлоқларни қидириб ҳеч қаердан ҳақиқий маликани топа олмайди. Ҳафсаласи пир бўлган, тарвузи қўлтиғидан тушган шаҳзода қасрга қайтади.

Кунлардан бир куни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган муъжиза юз беради:

“Бир оқшом ҳаво айнигандан-айнибди: шундай чақмоқ чақиб, момақалдироқ гулдурос солибдики, ёмғир чунонам чепаклаб қуйиб берибдики, даҳшатнинг ўзгинаси.

Тўсатдан шаҳар дарвозаси таққилаб қолибди: кекса қирол бориб дарвозани очибди.

Дарвозада малика турарди. Ё қудратингдан, уни нимага ўхшатиш мумкин! Сув маликанинг соchlари, кўйлакла-

ридан шариллаб оқиб, түппа-түфри бошмоқларининг учларига, товоңларига тушарди, у бўлса пинагини бузмай, мен ҳақиқий маликанинг худди ўзиман дерди”.

Маликани синааб кўриш ишлари ҳам жуда ғалати бўлади. Тунда қирқ қават кўрпа остига битта нўхатни яшириб, жой солиб берадилар. Танноз, оқбилак қиз эрталаб ўрнидан турап экан, “қандай ухлаб турдингиз?” дейилган саволга нолиш, ички дард билан жавоб беради:

“Эй, жуда ёмон! — дейди у. — Кўзимни юммадим, десам ҳам бўлади. Мен қандайдир қаттиқ нарсанинг устида ётдим, бутун аъзойи-баданим қўкариб кетибди! Нақадар даҳшат!”

Шаҳзода қизнинг ҳақиқий малика эканлигини билиб, унга уйланади.

Болалар одатда, ҳайвонлар, паррандалар, ҳашаротлар ҳақидаги эртакларни севиб ўқийдилар. Андерсен яратган эртакларнинг жуда кўпчилиги ана шу мавзуни қамраб олиши билан ҳам характерлидир. Унинг “Дюмчаон”, “Иркит ўрдакча”, “Ботқоқлик шоҳининг қизи”, “Бака”, “Бурга билан профессор” сингари эртаклари ўзбек китобхонларининг ҳам севимли асарларига айланиб кетган.

Хуллас, Дания эртакчиси Ханс Андерсенning ижоди узоқ йиллардан бери ёш китобхонларга завқ-шавқ бағишиб-лаб келмоқда.

АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ ПУШКИН (1799 — 1837)

Ҳар бир ҳалқнинг донишмандлиги ва қалб назокатини ўзида мужассамлантирган шоири бўлади. Россияда инсон маънавий оламининг мусаввири, шубҳасиз, Пушкиндири. У нурга интилиб, доим озодлик учун курашувчи шоир, оптимист бўлиб етишди. Рус ҳалқининг яна бир буюк шоири Александр Блок: “Пушкиннинг номи нақадар жарангдор”, деб таърифлаган эди.

А. С. Пушкин болаликдан ҳалқ оғзаки ижодини берилиб ўрганди. Булоқдек қайнаб-тошган ҳалқ оғзаки ижоди шоирининг илҳомига илҳом қушди. Келажакда машҳур шоир бўниб, жаҳонга танилишида бой манба бўлиб хит

мат қилди. У, айниңса, үзининг эртак-достонлари билан ёш китобхонларнинг ҳурмат-олқишига сазовор булиб келмоқда.

А. С. Пушкин үзининг “Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак” (1831), “Балиқчи ҳам балиқ ҳақида эртак” (1833), “Үлик малика ва етти баҳодир ҳақида эртак” (1833), “Олтин хўрор ҳақида эртак” (1834) каби эртак-достонлари билан жаҳон болалар адабиёти хазинасини янада бойитди.

Юқорида биз таъкидлаб ўтган асарларнинг ҳаммаси бой ва ранг-баранг ҳалқ оғзаки ижоди таъсирида юзага келган. Бу асарлар замирида фактик материаллар ётганлигини кўрамиз. Масалан, шоир “Ажойиб болалар” ҳалқ эртаги асосида “Шоҳ Салтан ҳақида эртак”, “Куримсоқ камнир” эртаги ва рус ҳалқ фольклорининг тўпловчиларидан бири В. Даль ҳикоя қилиб берган сюжет асосида “Балиқчи ҳам балиқ ҳақида эртак”, “Сеҳрли кўзгу” эртаги асосида “Үлик малика ва етти баҳодир ҳақида эртак”, “Шабарша батрак” асосида “Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак” ётганлигини кўрамиз. Бу эртакларнинг ҳаммаси шоирнинг ижодий лабораториясида ишланиб, сайқалланиб, янада ўқимишли, таъсирили қилиб яратилган.

А. С. Пушкин оддий, меҳнаткаш ҳалқни яхши кўради, уни иложи борича ҳимоя қилишга, унга ён босишга ҳаракат қиласиди. Шунинг учун ҳам унинг эртак-достонларида ҳалққа бўлган чексиз муҳаббат туйғуси барқ уриб туради.

Дадон шоҳни олинг (“Олтин хўрор ҳақида эртак”). У фирт аҳмоқ. На ҳалқни севади ва на фарзандларига меҳрибон оталик қила олади. Дадон ўтакетган даражада маишатпараст ва калтабин. У бутун подшолигидан, ҳалқидан, фарзандларидан ўзга юргли маккор аёлни устун қўяди. Буни ҳалқ, худо кечирмайди. Натижада шоҳ ҳалқ қаҳрғазабига дучор бўлади. Олтин хўрор тепкисидан ҳалок бўлган шоҳга бирорвнинг раҳми келмайди, аксинча, шоҳнинг ўлими уларга шодлик ва озодлик бахш этади.

Поп (“Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак”) образини шоир қаттиқ ишлайди. Унинг текинхўр, очкўз, ўзгалар ҳисобига умр кечирадиган бир пасткаш кимса эканлигини кескин очиб ташлайди. Унга қарама-қарши қилиб

оддий ва ҳалол, меҳнаткаш ва баҳодир йигит Балда обра-
зини ижод чўққисига кутаради.

Икки қаҳрамоннинг бозордаги ўзаро суҳбатиданоқ ки-
тобхон ким қандай одам эканлигини дарҳол сезади:

“Бўлсин ошпаз, отбоқар ҳам дурадгор,
Айт-чи бундай арzon малай қайдা бор?”
Балда дебди: “Яхши малай бўлайин,
Берган оби-ёвғонингга кўнайин.
Хизматимга ҳақ тўлайсан шу хилда:
Пешонангга уч чертаман бир йилда”,
Поп бўлса-чи анча ўйлаб қолибди,
Пешанасин қашиб қули толипти.
Поп ўйлармиш: бир гап бўлар — тўлар ҳақ,
Чертқилардан чертқилар ҳам қилас фарқ,
Балда қўйган шартига кўниб, дебди поп:
“Бу шарт сенга ва менга ҳам маъқул хўп:
Энди менинг ҳовлимда кун кўравер,
Файрат билан хизмат қилиб юравер”.

Ҳа, ҳаётда ҳар бир нарсанинг, жумладан, текинхўрлик,
очкўзликнинг ҳам поёни, охири бор. Калтабин поп черт-
кини еб ҳалок бўлади.

“Балиқчи ҳам балиқ ҳақида эртак” достонида шоир пок
муҳаббат мангу бўлишини орзу қиласди. Бойлик, мансаб
деб ўтган кунни унумасликни истайди. Бундан ташқари,
кимки ҳалол пешона тери тўкиб бойлик ортириласа, би-
ровлар ҳисобига бойийдиган бўлса, у ҳеч қачон юқмасли-
гини, биронникими, тамом биронникилигича қолиб кети-
шини кампир қисмати билан чоғиштириб ҳикоя қиласди.
Ер юзи, бутун олам ҳукмрони бўлиб олган кампир чолни
менсимаганлиги учун, очкўз ва бадбаҳтлиги учун яна эски
ҳаммом, эски тос билан қолиб кетаверади. Буни шоир жуда
чиройли ифодалайди:

Қайтди кампир ёнига ахир,
Курса: тағин ўша ертула,
Бўсағада ўтирас кампир;
Қаршисида тешик горора.

Рост үй, ҳақиқатни ёқловчи шоир “Улик малика ва ёти
баҳодир ҳақида эртак”, “Шоҳ Салтан ҳақида эртак” асар-

ларида ҳақиқат бир кун эмас, бир кун ўз ўрнини топади, ҳамма баҳтли, баҳтиёр бўлади, деган фикрни илгари сурди.

А. С. Пушкиннинг халқ оғзаки ижодига асосланиб ёзган “Руслан ва Людмила” асари ҳам болалар қалбига анча яқин турадиган достонлардан бири ҳисобланади. Рус эртаклари, қўшиқлари, афсоналари бу фаройиб асарга фавқулодда гўзал мазмун берган. Юксак инсонпарварликни ўзида мужассамлаштирган ёрқин талант эгасигина шундай асар яратса оларди.

Машҳур рус романтик шоири Жуковский “Руслан ва Людмила” поэмаси нашр этилгач, Пушкинга “Голиб ўқувчимга мағлуб мураббийдан” деб ёзилган портретини совфа қиласди. Бу буюк шоир даҳосига, қайсики, устоздан голиб келиб ва замондан илгарилаб кетган курашчан Инсонга берилган холисона баҳо эди.

Мана шунинг учун Пушкинга Россиянинг мангу, оташин шоири бўлиб қолмоқ баҳти насиб этди.

НИКОЛАЙ АЛЕКСЕЕВИЧ НЕКРАСОВ (1821 – 1878)

Таниқли рус адиби Николай Алексеевич Некрасовнинг болалик йиллари Волга бўйларида — ўзи туғилиб ўсан жойларда ўтган эди. Шоирнинг ёшлик тарбиясида оқила онасининг роли катта бўлган. Шу боис у кейинчалик “Она” поэмасини онасига бағишлиб ёзган эди. Ўғлининг деҳқон болалари билан ўйнаши, яйраб юришини хоҳлаган она — Елена Андреевна бўлажак шоирнинг халқпарварлик руҳида тарбияланиб ўсишига муносиб ҳисса қўшган эди.

Бугина эмас, Некрасовнинг энагаси ҳам деҳқон ҳаёти ва халқ ижоди руҳи билан суғорилган ажойиб эртаклар айтиб, бўлажак шоир хаёлини қанотлантирар эди. Шу-шу Некрасов эртакларни жуда севиб қолди. Ўз Ватанининг дала ва ўрмонларига, қор ва совуқларига, баҳорги “яшил шовқинига” муҳаббат bogлади.

Некрасов деҳқон болалари билан ҳамиша ҳамнафас бўлганлиги учун довюрак, ботир ва жасоратли бола бўлиб ўсади. Бўлажак шоир 10 ёшга тўлганда уни Ярославль гим-

назиясига үқишга беришади. Үқитувчилар билимга ҳавасманын, истеъодли болага дуруст сабоқ бера олмадилар. Натижада у гимназияни ташлаб, мустақил үқишга берилиб кетади. Огаси унинг офицер бўлиб етишишини истар эди. Шунинг учун ҳам уни Петербургдаги кадетлар корпусида үқишга юборади. Лекин илм-фан чўққиларини эгаллашга интилгани туфайли Петербург университетига үқишга киради. Аммо отаси ўғлининг бу “узбошимча” лигидан тажанг булиб, моддий ёрдам бермай қўяди. Бироқ мақсад йўлида событқадам Некрасов моддий маҳрумликлар шароитида ҳам яшаш ва олға ҳаракат қилишга интилади. Ана шу йилларда оддий одамлар турмуши оғир эканлигини сезади ва умрининг охиригача улар ҳақида тўлиб-тошиб кўйлади.

Некрасов дәҳқонлар тўғрисида айниқса, кўп шеърлар ёзди. Бу шеърларни ўқир экансан, гўё дәҳқонларнинг ўзлари оғир меҳнатлари ва қайгу-аламлари ҳақида сўзлаб бераётгандай туюлади. Некрасов уларнинг ҳаётини шунчалик билар, уларни ўзига шунчалик яқин тутарди. Некрасовнинг шеърлари гўзал, оҳангдор, жуда бой ва айни замонда, жуда содда тилда ёзилган эди. Бу тилни у Ярославль губернасидағи қишлоқда ўтказган болалик йилларида ўрганган эди. У дәҳқонлар тилини жуда яхши биларди, бу унинг шеърларида ҳам шундай оддий, табиий ва равон жарангларди. Биз унинг, —

Моллар ўрмон томон қадам ташлади,
Она-жавдар бошоқ туга бошлади, —

деб ёзганларини ўқир эканмиз, бу тил ҳақиқий жонли халқ тили эканини кўрамиз. Бу ўринда дәҳқоннинг зориқиб кутилган бошоқларга бўлган севгисини ва ҳатто, меҳрини акс эттирувчи масалан, икки сўз: она-жавдар қандай яхши келтирилган! Дәҳқон бу бошоқларни ўзининг бир парча ерида қунт билан меҳнат қилиб ўстирган-да!

Некрасов поэзиясида бундай ёрқин, равон ва соф халқ иборалари жуда кўп. У жавдар бошоқлари ҳақида шундай дейди:

Бошоқлар тўлишган пайт,
Зар устиндай сип-силлиқ,
Бошларида олтин тож.

Хозиргина ердан сугириб олинган лавлаги ҳақида эса:

Пойма-пой қизил этик
Ётгандай эгатларда, —

дейди. Бир түп шүх булат билан қуршаб олинган баҳор қуёши ҳақида Некрасов шундай деб ёзади:

Баҳор чоғи, кичик неваралар каби,
Лола юз қүёшбобо билан
Үйнар булатлар.

Бу үхшатишларнинг баъзиларини у ҳалқ топишмоқла-
ри, мақоллари ва эртакларидан олган. Забардаст, баҳодир,
афсунгар Аёз-ҳукмдорнинг ажойиб образини ҳам у эртак-
лардан топган:

Дараҳтлан-дараҳтга ташлайди қадам,
Яхлаган қўллардан қарсиллаб ўтар,
Ҳам ёрқин офтоб товланар бирам,
Паҳмоқ соқолида ярқираб кетар...

Некрасов айниқса, самимий, чўзиқ, хушоҳанг, майин рус ҳалқ қўшиқларини жуда ёқтиради. Бу қўшиқларни рус ҳалқи кўп асрлар давомида яратган. Некрасов ёшлиқ чоғларидан бошлаб ҳалқнинг бу қўшиқларни қандай куйлашини тинглади ва ўзи ҳам шундай гўзал қўшиқлар яратишни ўрганди. “Солдат қўшиғи”, “Ҳовли қаролининг қўшиғи”, “Нотавон қашшоқ қўшиғи”, “Русь”, “Яшил шовқун” ва бошқа кўпгина қўшиқлар шундай тилда, шундай ҳижода ёзилганки, худди ҳалқ ўзи яратган қўшиқлар дейсиз.

“Деҳқон болалари”, “Ўзи митти — жуда миқти”, “Болалар йифиси” каби шеърларида болаларнинг турли-туман юмушларни бажариб, тирикчилик қилганликларини, уларнинг меҳнаткаш табиати ва оғир қисматини чуқур хайриҳоҳлик билан ифодалайди. Эндиғина олти баҳорни қаршилаган боланинг катталардек фикр юритиши кишини ҳайратга солади:

Нонхурлар етгулик, ишловчи кам,
Фақат икки эркак: отам билан ман!

Некрасовнинг шеърлари гўзал, оҳангдор, мазмунан бой ва айни замонда содда тилда ёзилгандир.

Некрасов дам олиш кунларида кўпинча Кострома, Ярославль, Новгород ўрмонларига борар, ов қилиш билан кунни ўтказар эди. Кострома ўрмонининг Малие Вежи деган қишлоғида яшовчи Мазай бобо унинг энг яқин дўстларидан бири эди. Шоир Мазай бободан кўп ажойиб воқеаларни мароқ билан эшигади. Шулар асосида “Мазай бобо ва қуёнлар” номли шеърини ёзади.

“Дарахт кесиш”да халқ бойлиги — ўрмонларни шафқатсизлик билан кесиб юборилишини қalamга олади. Бирорта помешчикка пул керак бўлиб қолса, ўрмонни сотиб юбориши, пулдор бой эса ўрмонни таг-туги билан кесиб юбориши ҳеч гап эмас, у зумрад ўрмонларнинг камайиб кетишидан шоир сингари қайғурмайди. Шунинг учун Некрасов:

Бир вақтлар асрий ўрмонлар
Шовиллаган катта майдонлар,
Энди ўша бепоён бустон
Бўм-бўш, жимжит — гўё қабристон! —

деб алам чекади. “Темир йўл” номли шеърида Петербург билан Москва ўртасидаги темир йўл қурилишида Россиянинг турли шаҳар ва қишлоқларидан ҳайдаб келтирилган ишчи ва деҳқонларнинг аламли ҳаёти Вания деган болага ҳикоя қилиб берилади. Бу билан Некрасов ёш авлоднинг диққат ва эътиборини замоннинг муҳим ижтимоий масалаларига — халқнинг кучи ва қудратига тортади, уни чукур тушунишга, ўйлашга ундаиди.

Шоир Волга дарёсига муҳаббат билан муносабатда бўлади:

Эй, сен, халқнинг тўйғизувчиси,
Баракали, муқаддас дарё!

Шоир “Бўлажак Волга” шеърида рус халқининг ёрқин истиқболига ишонч ҳисларини дилга жо этади:

Отиб қуллик кишанларини,
Чарчашиб билмас халқим мардона.
Қирғоқдаги қақроқ чўлларни,
Айлантирап боғ-у бустонга.

Сув құдрати фан билан ортар:
Шунда дарё сатқыда ётиб,
Сон-саноқсиз ва қатор бұлиб
Сузар бундан гигант кемалар.
Мангу яшар шу бардам меңнат
Мангу дарё устида ҳар вақт...

Улкан санъаткорнинг ижоди поёни йўқ бир денгиз каби туюлади кишига. Унга бизнинг ҳам меҳр ва ихлосимиз чексиздир.

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ (1828 — 1910)

Рус болалар адабиётининг тараққиётида Л. Н. Толстой катта роль ўйнади. Болалар учун асар ёзишни ҳар бир қаламкашнинг фуқаролик бурчи деб билган педагог-адиб ижодда кўп нарсаларга эришди.

Толстой 1859 йилдан эътиборан ўз она қишлоғи Ясная Поляна мактаб очиб, муаллимлик қилас экан, уқувчилару ўқитувчилар учун дарслик ва қўлланмаларнинг йўқлигини, борлари ҳам бугунги кун талабларига яхши жавоб бера олмаслигини тажрибадан ўтказди. Эндиғина савод чиқариш ишига киришган болаларга мос эртак, шеър, масал ва ҳикоялар дарслерларда ўз аксинни топиши даркор, деб тушунди ва бу хайрли ишга қўл урди.

Дарслик жуда қийинчилик, оғир ижодий меңнат билан 1872 йилда “Алифбе” номи билан нашр этилди. Деҳқон болаларига мулжалланган бу китоб алифбедан ташқари, русча ўқиш учун тўрт китоб, славянча ўқиш учун тўрт китоб, арифметика ва муаллим фаолиятидан ташкил топган эди. Бу дарслик ҳам болаларга ҳеч қандай енгиллик бермади. Айниқса, бадиий асар кўп бўлса-да, китобда давр, замон руҳи деярли йўқ эди. Шу сабабларга кўра педагоголим қаттиқ танқидга учради. Заҳматкаш адаб танқидлардан тўғри хулоса чиқаради. Иложи борича меңнат аҳли болаларига ўқимишли, таъсирили, энг муҳими, уларнинг саводини чиқаришга мулжалланган “Янги алифбе” ва унга қўшимча қилиб “Рус тили ўқиш китоби”ни 1875 йилда нашр эттиради. Бу китоб учун адаб юздан зиёд ҳикоя, эртаклар ёзади. “Уч айик”, “Филиппок” лар шулар жум-

ласига киради. Адабий жамоатчилик ва педагоглар асарни зур мамнуният билан қабул қиласидилар. Бу китоб ҳар томонлама болаларга мос тушади. Толстой китоб ҳақида: “Мазкур “Алифбе” ҳақидағи орзуларим рүёбга чиққанидан, уни рус болаларининг икки авлоди үқиб, дастлабки поэтик завқни шу китобдан олишларидан фахрланаман. Бу китобга ҳаммасидан ҳам күп меңнат ва мұхаббатимни жо қылдым, у ҳаётимнинг мұхим саҳифаси бўлишига аминман” — деб ёзган эди.

Бу дарслик қайта-қайта босилди. Ҳатто, 1921 йилда ҳам унинг сўнгги нашри чоп этилади.

Толстойнинг ҳар бир асари турмушнинг, болалар ҳаётининг бир томонини очиб беришга қаратилиши билан мұхим аҳамият касб этади. Чунки ҳаётни, болаларни қаттиқ севган ва унга меҳр-оқибати жуда катта бўлган адаб кичконтойларга қарата ёзилган ҳар бир катта-кичик асар ҳаётий бўлишини истайди ва ўзининг бу қарорига бутун ижоди давомида содиқ қолади.

Толстойнинг болаларга бағишлиб ёзган барча катта-кичик асарларила оллий инсон образи кўзга яққол ташланаб туради. Бунинг исботи тариқасида адебнинг бир қатор асарларига назар ташлаб ўтишга тўғри келади. Бир боғбон болалари ишёқмас, ялқов булиб ўсаётганликларидан қаттиқ изтироб чекади. У ўлими олдидан ўғилларимни бир алдасам, зора ишлаб ўзларида меңнат кўниумаси ҳосил бўлса, деган ўй-хаёл билан: “Болалар, мен ток тагига олтин кўмиб қўйдим, уни мендан кейин қазиб олинглар”, деган фояни “Боғбон ва болалар” ҳикоясида жуда қойил қилиб ёzádi.

Кучат экиш, боғ қилиш жуда оғир ва машаққатли иш. Бу боғбондан оғир меңнат, сабр-тоқат талаб этадиган иш. Боғбон ўзи учун боғ қилмайди, балки бола-чақаси, эл-юрт учун, қолаверса келажак авлод учун кўчкат экади. Шу нуқтаи назардан адебнинг “Мўйсафид олма экди” ҳикояси диққатга лойиқdir.

“Кекса берилиб кўчкат ўтқазар эди. Одамлар унинг кексалигидан ва қилаётган ишидан қулиб:

Сизга олма экиш нега керак бўлиб қолди. Бу дарахт ўсиб вояга етгунча бу дунёда яшайсизми ёки йўқми? дейиниши

— Мен олмасини емасам ўзгалар ейишади ва менга раҳмат дейишади. Нима бўлганда ҳам олмани экканим фойда — дебди”.

Толстой очкўз, фақат ўз манфаатларини ўйладиган баъзи одамларни кўпгина асарларида танқид қиласди, уларнинг устидан очикдан-очиқ кулади. “Одамга қанча ер керак?” деган ҳикоянинг сарлавҳасини ўқиган одам ҳайрон бўлиб қолади. Ростдан, одамга қанча ер керак? Фомага мулқдор ер беради. “Бугун қанча үлчасанг ҳаммаси сеники”, — дейди. Фома югуриб-елиб, одимлаб кун бўйи ер үлчайди. Ахийри, очлик ва чарчаганидан йиқилади-ю жон беради. Адиб Фома чўзилиб ётган ерни қўрсатиб, одамга икки метр ер керак бўлади, холос, дейди.

Толстой асарлари орасида хайвонлар, жониворлар, паррандалар ҳақида ҳам ёзилганлари кўп. Дўстлик, биродарлик, дўстга садоқат, меҳр-оқибат нафакат одамлар ўргасида, балки ҳайвонлар ўргасида ҳам мавжуд эканлигини биз адабнинг “Арслон билан ит” ҳикояси мисолида билиб оламиз.

Толстойнинг болаларга бағишлиб ёзган асарлари жуда кўп. Муҳими щундаки, бу асарлардан ҳам ўқитувчилар, ҳам ота-оналар баб-баробар фойдаланишлари мумкин. Улар бир томондан дарс материалларини бойитса, иккинчи томондан ота-оналар ва тарбиячиларнинг болалар билан қиласдиган тарбиявий сұхбатларида қўл келиши мумкин.

Толстойнинг “Болалик”, “Кавказ асири” каби повестлари ҳам болалар севиб ўқидиган асарлар сирасига қиради.

Л. Н. Толстойнинг ибратли ҳикоя, эртак ва масаллари ҳозирги кунда ҳам ўзининг бадиий ҳамда тарбиявий кучини йўқотган эмас. Унинг бу мавзудаги асарлари қатор дарслик ва мажмуаларга кирган, алоҳида китоб ҳолида ҳам чоп этилган.

КОРНЕЙ ИВАНОВИЧ ЧУКОВСКИЙ (1882 — 1969)

Ҳозирги замон рус болалар адабиётининг улкан даҳоларидан бири — Корней Чуковский йирик ёзувчи, шоир, таникли одим, моҳир таржимон сифатида танилган сўз устаси эди. У ўз асарларида болаларга хос ажойиб хислат,

ларни — раҳмдиллик ва инсонийлик, дүстлик ва биродарлик, ёвузликка нисбатан шафқатсизлік, ватанпарварлық каби фазилатларни тарғио этади. К. Чуковский болалар учун асарлар яратиш, ижод қилишни үзи учун катта баҳт деб билади.

Кичкінтоллар ва уларнинг адабиётини умр бўйи ардоқлаган Корней Чуковский 1882 йилда Петербург шахрида дунёга келди. Тез орада Чуковскийлар оиласи Одессага кўчади. Бу ерда она минг мاشақат билан үелини гимназияга жойлади. Бу баҳт узоққа чўзилмайди. “Ошхона хизматчисининг ўғли” бўлганлиги учун К. Чуковский гимназиядан ҳайдалади.

Корней оиласага кўмаклашиш, тирикчилик ўтказиш мақсадида тури юмушларни бажаришга мажбур бўлади. Шунга қарамай, у бўш вақтларида мустақил ўқишига, Пушкин, Некрасов, Чехов асарларини мутолаа қилишга ҳаракат қиласи.

Чуковскийнинг дастлабки “Санъат нима?” мақолоси 1901 йилда “Одесские новости” газетасида босилиб чиқкан. 1903 йилда у газета мухбири сифатида Англияга боради. Лондонда хизмат қила бошлайди. Лекин бу ердаги фаолияти узоқ давом этмайди. Газета унга маош туламай қўяди. У Британия музейига ишга кириб, тирикчилик ўтказишга мажбур бўлади.

1905 йилда К. Чуковский Одессага қайтиб келади ва бу ерда “Сигнал” деган журнал чиқара бошлайди. Журнал саҳифаларида чор хукумати сиёсатига қарши материаллар босилганлиги учун уни суд қилишади.

Кейинги йилларда у болалар адабиёти билан машғул бўлади ва бу ҳақда кўплаб илмий мақолалар ёзди. 1907 йилда “Болалар тили” асари майдонга келади.

К. Чуковский дастлаб А. М. Горький ҳикоя қилиб берған сюжет асосида бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, бадиий бақувват “Тимсоҳ” эртагини ёзди. 1918 йилда эса “Арча” номли тўплами босилиб чиқди. Уша йили “Жаҳон адабиёти” нашриётига ишга кирди. 1919 йилда Н. А.-Некрасов асарларининг тўла тўпламини нашр эттириди. Шу йилларда унинг машҳур “Мойдодир”, “Суварақхон” эртаклари, “Кичик болалар” китоби босилиб чиқди.

“Панина-хархаша”, “Бармалей”, “Телефон”, “Фёдора ўтказиган алам”, “Ўғирланган күёш”, “Доктор Войжоним”

асарлари Корней Чуковскийнинг номини оламга ёйди, китобхонлар хурматини қозонди.

Корней Чуковскийнинг эртак-поэмаларида эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалабаси, бахт, ёрқин ҳаёт сари кескин кураш бўртиб туради. Масалан, шоирнинг “Мойдодир” асарида болаларнинг одобли, озода, ҳар доим тўғри сўз бўлиш ва тозаликка риоя қилиш мавзуси илгари сурилган.

Асар қаҳрамони қатор фазилатларга эга. Лекин бир айби бор, фақат кир-чир юради. Шунинг учун бир куни унга хизмат қилувчи барча нарсалар иш ташлайди, ундан юз ўгириб қочиб кетишади. Бола воқеага тушунмай, хафа бўлиб турганида жонига юз-қўл ювгич оро киради.

Ёш китобхон ҳайвон, жонивор ва ҳашаротлар хақидаги воқе-сааргузаштларни севиб ўқыйди. К. Чуковскийнинг “Суваракхон” асари ҳам кичкингойларнинг севимли асарларидан ҳисобланади. Асарда шоир ҳайвон, ҳашарот ва йиртқичларнинг тузилишлари, феъл-атворлари, довюраклик ва қўрқоқликлари тўғрисида баҳс юритади:

Шўрлик, бахтсиз ҳайвонлар,
Букириб, додлаб йиғлар!
Ҳар бир уядা
Фору қияда —
Очқуз ёвга
Тиз чўкар.

Ана шундай вазият туғилиб турган бир пайтда пайдо бўлиб қолган чумчуқнинг тадбиркорлиги, иш билармонлиги, чаққонлиги қўл келади, у суваракни тириклайн ютиб юборади. Шу зайлда чумчуқ ўрмону қуруқликда яшайдиган қушлар, жониворлар, ҳайвон ва йиртқичларни озодликка, эркка, бахтили ва тотли ҳаётга олиб чиқади. Бу воқеа эса болаларнинг эстетик дидларини оширади, ҳайвонот оламига нисбатан қизиқишлигини шакллантиришда, она-Ватанга бўлган меҳр-муҳаббатларини камолотоптиришда етакчи омил ҳисобланади.

Шоирнинг “Пашша-хархаша”, “Телефон”, “Фёдорга утказган алам”, “Ўғирланган қуёш”, “Филинса китоб ўқир”, “Кирпилар кулади” сингари асарлари ҳам болалар учун мароқлидир. “Доктор Войжоним” асари бир умр бо-

лаларга шодлик-қувонч бағишилаб келмоқда. Войжонимнинг оққўнгиллиги, меҳрибонлиги, жонкуярлиги, ҳайвонлар билан иноқ, дўстлиги ибратомуз чизиб берилган.

Ҳаётда нималар бўлмайди дейсиз? Ҳаёт ажойиб-гаройиб воқеаларга бой. К. Чуковский ана ўшандай воқеалар баъзи бефаҳм, фаросатсиз болалар билан ҳам содир бўлиб қолиши мумкин дейди. Мура ўй-ўйламайдиган, фаҳм-фаросат билан иш кўрмайдиган қизча. У билан жуда кулгили воқеа юз беради. Буни шоир “Мурага “Ажойиб-гаройиб дараҳт” эртагини ўқиб беришганида, у нима қилди?” шеърида ўйламай, ақл ишлатмай туфлисини боғ майдонига экиб, остини юмшатиб, сув қуйиб кулгили иш қилганигини танқид қиласди:

Мура ечиб туфлисин,
Боққа кўмиб, дер секин:
— Ўс, ўсақол, туфличам,
Буй чузақол, туфличам!

Энди жажжи туфличам
Ўз қўлимдан сув ичар.
Ниҳолчам бўлар дараҳт,
Улкан, гаройиб дараҳт!

Пишиб, босоножжалар
Дараҳт сари йўл олар,
Қип-қизил сопожжалар:
— Юлиб олинг! — деб қолар.

Шоирнинг “Мечкай” асарида ҳам ана шундай кулгили, таъсири мавзу ётганлигини кўрамиз. К. Чуковский таъкидлаб ўтганидек, баъзи болалар яхши ўқиш, озода бўлиш, ювиниб-тараниб юриш ўрнига кўпроқ овқат ейиш ниятида юрадилар. Ҳаддан зиёд кўп овқат истеъмол қилиш одамни кам ўй қилиб қўйишини, яхши, ибратомуз ишларни амалга оширишда унга панд бериши мумкинлигини тушунмайдиган болалар онда-сонда бўлса-да, учраб туришини “Мечкай”да боплаб танқид қиласди:

...Теплик кулча жуда соз
Ўттиз боғламин, шоввоз,

Бир-бир ютай деб ечган
Тұрт хұмча сутни ичган.
Сұнг уриб қирқ тұрт қүймоқ
Синглим хұп озған, бироқ
Күпларни ҳайрон этган,
Эшикка сиғмай кетған.
Сиғса ҳам жила олмас,
На қылсын?
Била олмас.

Корней Чуковский севимли шоир, талантли адид, шүннингдек, иирик адабиётшунос олим булибгина қолмай, билімден таржимон ҳам эди. Унинг “Иккидан бешгача” номлы машхур тәдқиқотида кичик ёшдаги болалар характер хусусиятлари, нұтқи ва руҳияти хусусида қизиқарлы ҳаёттій маълумотлар берилади.

Улкан сұз санъаткори Корней Чуковский болалар қалбини тұлқынлантирадыған, ҳаяжонга соладыған китоблар мұаллифи сифатида хурматта сазовор. Эъзозли мұаллиф-нинг умри, босиб үтган ҳаёт йўли ҳам худди китоблари сингари эъзозланади.

САМУИЛ ЯКОВЛЕВИЧ МАРШАК (1887 — 1964)

Хозирги замон рус болалар адабиётида Самуил Яковлевич Маршакнинг ролі катта. У рус болалар адабиётида кичкіншілар учун катта шеърият яратып берген улкан санъаткор, таниқли таржимон, етуқ драматург, моҳир педагог ва билимден мұхаррирлір.

С. Я. Маршак 1887 йилда Воронеж шаҳрида тиши техники оиласыда туғилды. Бұлажак санъаткорлық таланты жуда эрта уйғонди. “Тұрт-беш ёшларимда, — деб эслайди шоир үзи ҳақида, — шеърлар ёза бошладим. Ўн бир ёшларимда, бир қанча поэмалар яратдым. Горацийнинг “Одамлар”ини таржима қылдым”.

С. Я. Маршак 1897 иелде Острогож гимназиясига үқишиңгә киради. Лекин бу ерда күп үқимай, Петербургга боради, бадий гимназияга үқишиңгә киради. Бу ерда бұлажак шоир үз замонасиинг етуқ санъаткорлари билан яқиндан танишади. Маршакнинг ижодий фаолияти шу ерда

чечак отади. 1906 йилдан бошлаб фельдтонлари, шеър ҳамда таржималари билан матбуотда чиқа бошлайди.

С. Я. Маршак 1912 йилда Англияга жүнайди. Лондон университетининг санъат факультетига ўқищга киради. Таътил кунлари у мамлакатнинг диққатга сазовор жойларини яёв кезиб томоша қиласди: балиқчилар билан дengизда сайр қиласди, қишлоқ мактабларида бўлади. Инглиз халқ қўшиқларини, эртакларини севиб тинглайди. Бу ерда Маршак В. Блейк, Рабиндранат Тагор ва бошқаларнинг шеър ва поэмаларини инглиз тилидан таржима қиласди.

1914 йилда Россияга қайтиб келган Маршакнинг ҳаёти болалар олами билан чамбарчас боғланиб кетади. У 1915—22 йилларда болалар уйларида тарбиячи, ўқитувчи бўлиб ишлайди. Бу эса Маршакнинг болалар шоири бўлиб камол топишида катта роль ўйнайди.

С. Я. Маршак 20-йилларда ўзининг шеър, эртак ва поэмалари билан ёш китобхонларнинг севимли шоири сифатида танилди. “Қаерда овқатландинг, эй чумчук”, “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак”, “Кеча ва бугун”, “Цирк” ва бошқа шу каби машҳур асарлари ўша йилларда майдонга келган эди.

1939 йилда Маршакнинг “Петя нимадан қўрқар эди?”, “Кораблча” сингари машҳур шеърлари босилиб чиқди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида шоир ижодининг асосий қисмини уруш, босқинчиларга қарши кураш мавзуи ташкил этди. Айниқса, 1943 йилда яратилган “Ўн икки ой” номли эртак-драмаси тез орада миллионлаб ёш китобхонлар орасида машҳур бўлиб кетди.

С. Я. Маршак 1964 йилнинг 4 июнида Москва шаҳрида вафот этди. “Ҳар қандай болалар адабиётида икки ёш мавжуд бўлади, у оламга болалар нигоҳи билан қарайди, аммо уни катталардек идрок қиласди, ақл-тажрибасига суюниб иш кўради”, — деган шоир бир умр болаларни севди, улар учун гоявий-бадиий юксак асарлар яратиш учун тинмай ижодий иш олиб борди.

С. Я. Маршакнинг номини оламга ёйган, болалар шоири сифатида танитган шеърларидан бири “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак”dir. Бу эртакда шоир болалар ҳаёти ва характеристига мос бўлган қизиқарли сюжет топа олган. Кимки ўнга ортиқча оро берса, оқибатини ўйламай кур

кўрона иш тутса, ўзидан катталарнинг панд-насиҳатига амал қилмаса, ҳаётда кўн нарса ютқазади, ўз бахтини қўлдан бой беради, деган фикр эртакнинг асосий гоявий мазмунини ташкил этади.

Ҳа, оналар тунларни бедор ўтказадилар. Негаки уларнинг бутун ўй-хаёллари кичкитойларида. Улар ҳаётда тинч, осойишта, бекам-кўст яшашса бу оналар учун байрам. Она сичқоннинг алласида-қўшиғида ҳаракат бор, жон бор.

Тунда сичқон инидан
Алла айтар: — Жон қўзим,
Жим ёт, болам, куюқ нон
Ва шам берай юлдузим.

Она сичқоннинг ўйи-хаёли биттга: фарзанди йиғламаса, осойишта ухласа бўлди.

С. Я. Маршак оламда баъзан бўлса-да, учраб турадиган ношукр, ўзига ортиқча оро берадиган, ота-оналарининг панд-насиҳатларига амал қилмайдиган, уларга гац қайтарадиган болалар ҳам йўқ эмаслигини ўша сичқоннинг боласи мисолида айтиб ўтишга эришади:

— Овозинг ип-ингичка.
Чийилламай сен менга
Топиб бер бир энага,

— Одобсизлик, ақлсизликни қаранг! Ахир дунёда она товуши, алласи қаби юмшоқ, майин овоз бормикан? Йўқ ва бўлмайди ҳам.

Шеърни ўқир экансиз она сичқоннинг хатти-ҳаракати, елиб-югуриши, боласининг тинчлигини ўйлаши худди одамлар қаби эканлигини билиб олиш қийин эмас. Бироқ бола ақлсиз, бола ношукр, бола ўзбошимча. Она ниҳоятда сипо, онанинг гап-сўzlари барчага маъқул:

Она сичқон тез бориб,
Дер ўрдакка ёлвориб,
— Ўрдак хола уйга юр,
Боламни терватиб тур.

Алла айтиб, дер ўрдак:
— Fa-fa-fa, тинч ёт гудак

Ёмғир тинса боғчадан
Топиб берай лойхұрак.

Аммо аҳмоқ сичқонча
Үйқусираб зинқарча,
Айтар: — Ёқмади
созинг,
Бақироқ экан овозинг,

— Шу зайлда она сичқон турли ҳайвонларга, жониворларга мурожаат қиласы. Ҳеч ким боланинг күнглини олишга, уни юпалишга, овутышга қурби, кучи, овози етмайды.

Она сичқон чорасиз қолди, пичноқ бориб сүякка қадалди, бундай боланинг боридан йүғи афзал, деган қарорга келгач, үзи била туриб, мушукка мурожаат қилди:

Она сичқон тез бориб,
Дер мушукка ёлвориб:
— Мушук хола уйға юр,
Боламни терватиб тур!

Мушук келиб бир палла,
Хириллаб айтар алла:
— Миёв, миёв! Юлдузим,
Кроватга ёт құзим.

Шунда аҳмоқ сичқонча
Үйқусираб зинқарча,
Дейди: — Ёқимли созинг,
Мунча шириң овозинг!

Кичкинтойларнинг отахон шоири С. Я. Маршак бу асарда турли ҳайвон ва жониворлар мисолида уларнинг яшаш шароитлари, товушлари, қолаверса емак овқатлари билан ҳам ёш китобхонларни ошно қиласы.

С. Я. Маршак “Ёнғин”, “Почта”, “Мусобақалар доскаси” асарлари билан ҳам рус болалар адабиёти тараққиетига катта ҳисса құшди.

С. Я. Маршак үзи яратған жуда күп қаҳрамонларни шахсан үзи таниған, билған ёки эшитған бұлади, баъзан әса газета материаллари асосида яратади. Бинобарин, бу қаҳрамонларнинг, албатта, ҳаёттій прототипи мавжуд. Жумладан, студент В. Бурацкий (“Номағым қаҳрамон ҳақида

қисса”), Игорь Чкалов (“Қаҳрамоннинг ўғли”); Катя Буданова (“Катя Буданова”), Серёжа Смирнов (“Сизнинг китобингизни қандай нашр қиласидилар”) ва бошқалар шундай қаҳрамонлар сирасига киради. Шоир “Номаълум қаҳрамон ҳақида қисса” поэмасида оддийгина ҳаётий бир воқеани акс эттириш билан 30-йиллар рус болалар достончилигига ижобий қаҳрамон образини яратиш йўлларини курсатиб берди.

С. Я. Маршак Россияда ҳаёт кечираётган ҳар бир киши бир-бирига меҳрибон, жонкуяр, шунингдек, вақти келгандага мардлик, жасорат қурсатишга тайёр эканликлари ни, айни пайтда оддий, камтарин, ўзларининг қўлга киритган улкан муваффақиятлари, эришган жасоратлари билан керилмасликларини, манманликка берилмасликларини, оддий ҳаётий деталь — ўт ичида қолган бир қизчанинг ҳаётини сақлаб қолган бола мисолида тасвир этади. Бола мана, куриб қўйинглар, мен жасорат қўрсатдим, дея кўкрагига уриб мақтаниш ўрнига, тезгина одамлар орасига кириб, кўздан гойиб бўлади. Бу қаҳрамонни кейинчалик барча қидиради. Лекин ҳеч ким топа олмайди.

Ҳозир ҳам ўкувчилар ўртасида мактаб мебелларини асрар-авайтаб тутмайдиганлари топилиб туради. Бундай болаларга шоир ўзининг “Стол келган қаердан?” деган шеърида мактаб мебеллари ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаганинги, бунинг учун катталарнинг қанчадан-қанча вақтлари, меҳнатлари сарф этилганлигини тушунтириб берса, “Бир йил нима?” асарида эса жуда қимматли вақтини бехуда ўтказиб, мактабда яхши ўқимай, ўқитувчи-устозларнинг панд-насиҳатларига амал қилмай, ўз вақтида дарсларини тайёрламай, натижада синфдан-синфга ўта олмай хижолат бўлиб юрадиган қолоқларга қаратади:

Далаларда саранжом иш,
Заводда ҳам план қойил,
Мактабда йўқ.
Қолоқлар ҳеч.
Бил,
бир синфда ўқиши —
бир йил! —

дейди шоир.

Маршак бизнинг болалар адабиётимизнинг асосчиси ва билимдони, — деб ёзган эди машҳур рус ёзуучиси А. М. Горький. Бундай юксак мақтovга С. Я. Маршак ҳалол меҳнати, кичкин тойларни астойдил севиши, ардоқлаши сабабли эришди.

ВЛАДИМИР ВЛАДИМИРОВИЧ МАЯКОВСКИЙ (1893 — 1930)

Владимир Владимирович Маяковский Грузиянинг тоғ ва ўрмончлар билан қопланган кичик, аммо ғоят гўзал ери Боғодд қишлоғида 1893 йилда ўрмончи оиласида дунёга келди. У етти ёшга етганда Пушкин, Лермонтов, Некрасовларнинг кўпгина шеърларини ёддан билар эди.

Маяковский 8 ёшга тўлганида уни Кутаиси шаҳридаги эрлар гимназиясига ўқишга берадилар. Бу ерда намунали ўқиб юрган пайтда Маяковскийлар оиласида баҳтсизлик юз берди. Отаси Владимир Константинович вафот этди. 1906 йилда уларнинг оиласи Москвага кўчиб келди. Моддий етишмовчилик сабабли бўлажак шоир бу ерда ўқини давом эттира олмади.

1911 йилда Маяковский Москва тасвирий санъат билим юртига кириш имтиҳонини топширди. У билим юртида бир неча йил ўқиди. Аммо уни тасвирий санъатдан кўра кўпроқ шеърият қизиқтиарди. 1912 йилда матбуотда Маяковскийнинг дастлабки шеърлари кўрина бошлади.

В. Маяковский болалар учун 20 дан зиёд асар яратиб, уларни “Ёж” ва бошқа журналларда нашр эттирди. Болаларни жон-дилидан севган шоирнинг бу шеърларида ўтмишнинг чиркин иллатлари қораланади, янги ҳаётнинг бадиий сурати чизилиб, у асосли равищда улугланади. В. Маяковский болаларни касб-хунарни эгаллашга, меҳнатни қадрлашга, бепоён рус ерини севишга, у билан фахрланишга чорлайди.

В. В. Маяковский болалар учун асарлар ёзар экан, болалар диққатини меҳнатни қадрлашга, Ватанини севишга, унинг ютуқларидан фахрланишга жалб этди. Рус адабиётидаги маслаксозлик, ғоясизликка қарши куашар экан, болалар адабиётининг ҳам юксак ғоявий, ёш китобхонига

тушунарли ҳамда қизиқарлы булиши лозимлигини таъкидлади ва бундай талабларни амалга ошириш учун астойдил кураш олиб борди.

Шоирнинг “Семиз бола Петя билан миқти бола Сима ҳақида эртак”, “Яхши деган сўз нима-ю, ёмон деган сўз нима?”, “Бу менинг денгиз ва моряқ ҳақидаги китобчам”, “Ўқи-да, бор Хитойга ҳам Париж деган жойга”, “Учқур от”, “Май қүшиги”, “Қўлга янги милтиқ оламиз”, “Сайртномоша қиласиз” каби асарлари рус болалар адабиётида катта тарихий воқеа бўлди.

“Яхши деган сўз нима-ю, ёмон деган сўз нима?” асари ахлоқ нормалари ҳақида рус болалар адабиётидаги энг яхши намуналардан биридир. Болалар тақдири учун энг муҳим бўлган яхши нима-ю, ёмон нима эканлигини шоир аниқ, содда, ҳаётий мисоллар орқали поэтик тарзда тушунтириб беради.

Маяковский яхшилик тушунчасини болаларга шу қадар содда ифодалар орқали сингдирадики, натижада ёш китобхон завқ-шавқ билан “ёмон бўлмайман жиндек” деган қатъий хуносага келади.

Аъло баҳоларга ўқиш ҳар доим ҳам яхши. Шоир шунинг тарафдори. “Ўқи-да, бор Хитойга ва Париж деган жойга” асарида у кичкинтойларни дунё харитаси олдига етаклайди ва кимки мактабда яхши ўқиса, ахлоқ-одобли бўлса, ҳеч қачон бир ерда қотиб туриб қолмайди, у олам кезади, турли эл-юртларда бўлади, деб бир қатор мамла-катларни бола кўз ўнгида гавдалантиради.

Маяковскийнинг бошқа бир шеъри — “Власнинг бу тарихи дангасанинг таърифи”да Влас исмли бола мисолида ёлғончилик, катталарни алдаш, кўз бўямаслиқ, дарс қиласлиқ, китоб ўқимаслиқ, бегамлиқ, покиза бўлмаслиқ, ювиниб-тараниб юрмаслиқ, ота-она ва муаллимларни алдашлиқ қўнгилсиз оқибатларга олиб келиши, натижада мактабда яхши ўқимаган, ёлғончи болаларнинг келажакда тақдиrlари мудҳиш бўлишини лўнда қилиб кўрсатиб беради.

Влас ишёқмас-дангасалиги туфайли дарс қиласлиқ, кўп ухлайди, дарсларда давомати ёмон, саводсиз, боз устига ёлғончи, ўз тақдири, ўз келажаги учун курашмайди. У ўсиб-

улғайганда бундай дангаса, ишёқмас боладан ҳамма нафратланади, жирканади. Мана ўша ишёқмас бола заводда ишчи:

Курсатиб Влас бащарасини
Чиқарди ишнинг пачавасини,
Бошқалар ишни қилишар қойил,
Прогулкин-чи кечикар доим.
Бир ой ичиди қизиқ иш бўлди,
Ишдан ҳайдалди, думи тугилди.

Шоирнинг таъбири билан айтганда, бундай нохушлик-нинг асосий сабаби ўқимаганликда, ишёқмасликда. Шоир болаларни бу куйга тушиб қолмасликка:

Сизлар ўхшаманг
асло Власга
Кувониб утинг
Янги классга,

— каби мисралар билан даъват этади.

Шоир шеъриятида меҳнат ва қурилиш мавзуи ҳам асосий ўринилардан бирини эгаллайди. У болаларга ишлаб чиқариш жараёнининг асослари ҳақида поэтик тушунча беради. Шоир энг оддий бир ўйинчоқ ясаш тасвири орқали фойдали меҳнатнинг ижтимоий моҳиятини очишга интилади. Бундай гоя шоирнинг “Ким бўлсан экан”, “Учқур от” шеърларида ўз аксини топган. Айниқса, “Ким бўлсан экан?” асарида шоир меҳнатсевар ишчи, қўркам, шинам уйлар ясовчи муҳандис, қўрқмас, ботир учувчи ва чаққон доктор образларини яратиш орқали ёш китобхонда касб-ҳунарга бўлган қизиқиши кучайтиради. Шеърни ўқиган кичик ёшдаги болалар улар каби бўлишни орзу қиласидилар.

Маяковский ҳар бир қасб ва ҳунарнинг ўзига хос хусусиятларини болалар тушунчасига мос деталларда, бадиий тасвирларда ишонарли тарзда ифодалаб, уларнинг бири иккинчисидан афзал ва гашти эканини бўрттириб қўрстади.

Рус болалар ижодкорлари ижтимоий-сиёсий мавзуларда болаларбон асарлар яратишда Маяковский ижодидан

жуда күп үрганадилар. Зеро, шоир болаларга сиёсий, ахлоқий мавзуда асарлар ёзишни үз ижоди орқали исбот қилиб берди. Энг муҳими, унинг болаларга атаб ёзган шеърларининг шакли ҳам, мазмуни ҳам ранг-баранг ва янгича эди. Шоир болаларга энг муҳим ва жиддий мавзулларда асар яратганда ҳам улар дикқатини жалб қила оладиган деталь ва ташбеҳлардан моҳирона фойдалана олади.

Маяковскийнинг асарлари Россияга муҳаббат, мустаҳкам жамият қуришга қизғин чақириқ, келажакка зўр ишонч руҳи билан сугорилгандир.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Болалар адабиётининг мақсад ва вазифалари	4
Мактабгача тарбия ёшидаги болалар китобхонлиги	5
Мактаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги	7
Ўрта ва катта ёшдаги болалар китобхонлиги	8
Халқ оғзаки ижоди ва болалар китобхонлиги	8
Алила	9
Мақоллар	10
Тоинимоқлар	11
Тез айтиш	12
Эргак	12
Ўзбек болалар адабиёти	35
Алишер Навоий	57
Мұхаммад Шариф Гулханий	64
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий	68
Абдулла Авлоний	77
Ғафур Гулом	80
Зафар Диёр	88
Қудус Мұхаммадий	98
Илес Мұслим	105
Адҳам Раҳмат	109
Шукур Саъдулла	114
Ҳаким Назир	119
Ўткир Рашид	126
Пўлат Мўмин	132
Қудрат Ҳикмат	137
Худойберди Тұхтабоев	143
Фарҳод Мусажон	149
Латиф Маҳмудов	153
Миразиз Аъзам	161
Эрғаш Раимов	166
Тұлан Низом	175
Турсунбай Адашбоеv	182

Сафо Очил	187
Чет эл болалар адабиёти	195
✓ Шарль Перро	196
✓ Даниел Дефо	198
✓ Жонатан Свифт	202
✓ Ака-ука Гриммлар	203
✓ Ханс Кристиан Андерсен	206
✓ Александр Сергеевич Пушкин	209
Николай Алексеевич Некрасов	212
✓ Лев Николаевич Толстой	216
Карней Иванович Чуковский	218
Самуил Яковлевич Маршак	222
Владимир Владимирович Маяковский	227

Мамасали ЖУМАБОЕВ

ЎЗБЕК ВА ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Ўзбек тилида

Бад. муҳаррир *У. Салихов*

Техн. муҳаррир *У. Ким*

Мусаҳҳилар *М. Раҳимбекова, Ш. Оринова*

Компьютерда тайёрловчи *Э. Ким*

Теришга берилди 13.03.2001. Босишга рухсат этилди 26.10.2001.

Бичими 84x108^{1/16}. “Таймс” гарнитурада оффсет босма усулида босилди. Шартли бос. т. 12,18. Нашр т. 12,30. 3000 нусхада чоп этилди. Буюртма № 174. Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон” пашриёти. 700129, Тошкент, Навоий, 30.
Нашр № 60-2001.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси Тошкент китоб-журнал фабрикасида босилди. 700197, Тошкент,
Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1.

“ЎЗБЕКИСТОН”